В. ВИННИЧЕНКО

ТОМ

I

КРАСА І СИЛА

ЛННБ України ім.В.Стефаника
01191560 (N)

2012

В. Винниченко

КРАСА І СИЛА
та инші оповідання.

1919 74345

Від Видавництва.

За тяжкого і не сприяючого видавничій роботі часу починаємо ми видавати твори нашого письменника.

Ми знаємо, що ніхто так не заслуговує кращого видання своїх творів, як В. Винниченко. Свідомі ми й того, що твори сі потрібні для українського народу в великому накладі, щоб кожний міг мати їх у себе, як необхідний скарб. До сього змагали ми вже здавна, про се і тепер дбаємо. Видавництво „Д з в і н" перше почало видавати повні твори В. Винниченка. То було ще за часів, коли над українським словом тяжили переслідування, коли видавець, випускаючи в світ книгу, був не певен того, чи побачить вона світ чи зробиться причиною до увязнення видавця і автора. Але і тоді видавництво дбало, щоб твори В. Винниченко видавалися як найкраще і, поборюючи всі трудности, воно сього досягало. Найкращою нагородою для видавництва було признання критикою того, що його видання і по зовнішньому вигляду і по добірности матеріялу можуть стояти поруч з виданнями кращих европейських фірм. Бажало б і тепер видавництво сього осягти; з сією метою воно зробило всі заходи, як у себе, на Україні, так і в инших державах.

Та війна одбилася скрізь однаково: скрізь вона позбавила можливости робити те, що хотілося-б. Всі старання видавництва кінчилися тим, що воно мусить або одмовитись од видання або випускати в світ твори В. Винниченка

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 011 4906

на такому папері, який тепер можна дістати. Зважаючи на велику потребу творів сих, видавництво з болем подає читачам сі твори такими, якими вони їх бачать, воно не може одмовитись і чекати кращої години.

Сподіваючися, що читач се зрозуміє, і в надії на те, що дальше видання припаде вже на кращий час, коли зможемо ми знову знаходити до своєї розпорядимости і кращий папір і взагалі кращі засоби техничні, випускаємо ми сей перший том.

„Дзвін".

Краса і Сила.

I.

— —

Тихо-тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на улицях з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою и будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі,—скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на троє тягнеться з одного кінця міста до другого, подивишся праворуч—тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч—тин, дереза й нікого нема; куди не глянеш—тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям. Де-коли проїде закутаний в сірий балахон урядник з лошям позаду, зжене горобців, що купалися в мякому, гарячому пórосі на шляху; проплентається жид на біді, пробіжить який-небудь Сірко з репяхами в хвості, скачучи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках; виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне й знов заховається, —і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці позлітають з тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листям.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвірі все пошарпане, поруйноване, —клуня обідрана, хлівець без покрівлі по-

хилився, тин ледве держиться і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якось сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата, і кожний вам скаже, що то—хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород,—злодія, котрого сам батько відцурався, а добрі люде десятою вулицею обминають, з котрим мають діло тільки його приятели—такі ж, як і він злодії: Андрій Голуб, Маркó Чумарченко, дочка Марка́, Мотря, де-кільки голодрабців і весь той люд, що не має в души Бога й не боїться ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збірається його вислати „на поселення“, та Ілько на се не вважає: уночі грабує-палить, а вдень або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ціле місто — таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом. Широко розляглося воно соломяними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки по середині вється стежка з залізних покрівель — то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ілько на тин і замер,—ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він в собі, тільки чув, як сонце гріло-пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі й байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор, закрутив соломою, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіпяла хвіст, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за горбдом гукав: „Явдó-о-о-хо!... 'Явдохó-о-ó!!...“ Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати... Пройшла ж хмара, виглянуло сонце—Ілько розлігся на широкій призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі й байдужість.

— Драстуй, Ільку!—вмить почув він коло себе. Ілько здригнувсь, росплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала, —промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову. —Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? —підхопила Мотря, якось нервово й швидко зриваючи з голови хустку і приглажуючи тремтячою рукою чорне, як сажа, волосся, що висмикувалось на всі боки. —Давно бачились! як в горосі, тай і досі!

— Аж здригнувся, —позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хиба й злодії уміють лякаться? От-то!

Ілько здивовано подивився на неї

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря, Мотря, Мотря! Твоя полюбовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?... Ну й душно!... Та чого дивишся? Не бачив? Може поцілуєш. Ха-ха-ха! А Андрій за це мене ще буде бить... Він мене тільки що знов бив... Диви, о... синяк вже набіг... А ти поцілуй! Ти ж теж полюбовник, ха-ха-ха! Один бє, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі! Я його́ люблю, а тебе ні!...

— Слухай, — підвівшись, поважно промовив Ілько, —ти, їй-Богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!...

— Може випила?

— А вже ж випила! а то ж як! Полюбовники пють, а полюбовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!... Ну, й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі й задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі

задивився на красу її, що тепер ще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, —на ту красу, що не бє в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившися, можна впитися й очима, і серцем, всею істотою. То була краса, що викохується тільки на Вкраїні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було у неї ні „губок, як пупянок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожа“, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі“. Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з котрих, коли дивились, здавалось,наче лився якийсь тихий, мнякий ласкавий світ, —то була й уся краса цієї дівчини.

— Та-а-к...—протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як у грудях у його щось то захолоне, то зомліє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га?—мов прокинулась Мотря.—Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна ж, їй-Богу!—перебив себе Ілько.

— Хиба гарна? — підхопила Мотря. —Дуже? Га? ти б, правда, не вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще б я тебе набила, як би схотіла. Ти тільки жидів і вмієш бить. А здоровий!...

— А ну, дай, зацідю —побачиш, чи вмію!

— Ну-да „дай!“ А крикни на тебе—то й сховаєш хвоста... Хиба ти посмієш? От Андрій... диви... о! о!... ось! —розстебнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вони чотирі круглих синяки.—Це так ухопив рукою!

— Ого!—засміявся Ілько,—а ну, підожди... та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись!—одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо ж то?—роблено позіхнув Ілько,—може й йому руку одпихала? За це стоїть!

— Стоїть?—піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад,—стоїть, говориш?

— Та чого ж? аби й від мене була у тебе дитина, то й я бив, як би одпихала. Не задавайся!

— Не задавайся?—дивлячись пильно на його,. перепитала Мотря.

— А то ж! Звязалась і мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!... Та чого так дивишся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і, роздивляючись на Ілька, промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!... Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і... гарний. Ха-ха-ха!

— А хиба поганий? Гидчий за Андрія б то?

— За Андрія? О, ні, ні!... Е, як би Андрій такий, як ти Як би Андрієві ці кучері, ці брови, очі—одно слово, як би він був твоєї краси! А все-таки я люблю Андрія. Не віриш?... усміхаєшся?

— Ні, чого ж, на здоровля...

— А ну вас к чорту! Ти, краще, знаєш що?—зразу змінила вона тон,—заховай мене де-небудь. Ій-Богу! А то він зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!...

— Та хай бачить. Хиба це первина, чи що, що ти у мене?—знехотя підвівся Ілько.—Куди ж тебе заховать?—повів він очима навкруги,—нема де.. Хиба в хаті?

— Не треба!—махнула рукою Мотря і, щось надумавши, вобігла до воріт.—Ще нема!—вернувшись, промовила вона,—а буде, зараз буде! О, то—сатана! хитра тварюка!... А щó він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як „нічого!“ Щось же та говорить?

— О! потаєнний, чорт! Куди тобі!... Плохий ти проти його... Він зараз прийде. Все одно дознався б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вбє? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!...

— Та за віщо ж він сьогодні бив тебе?—позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За щó?—перепитала Мотря, пильно дивлячись на його.—Сказать?... За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цілую і його, і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всміхнувся.

— Правда, гидка я? Як сáма послідня?... От-то! Нехай!...

— Та чого він з тобою не одружиться?—поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила б, і не бив би. Чи ходила б? Га?

— Ну, то вже дулю зїв би!—гордо блиснула очима Мотря.—То вже чорта пухлого!

— Хиба?... Хм... а мені здається, що ходила б.

— Ну, то побачили б!—кинула вона.

— А як би Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла б?... А хиба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай мене, їй-Богу,—він убє мене... Заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде,— й оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вбє одчепись!... Заступлюся.

— Хто? ти?—пустивши його руку, зареготала Мотря:—проти Андрія? Ой, Господи!

— Тоб-то не подужаю?—всміхаючись потягся Ілько і, вирівнявши могутній, рівний, високий стан, глянув на себе згори.—Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не смітимеш піднять на його. Він тільки подивиться на тебе, то ти й присядеш.

— Я?—знов задоволено всміхаючись, повів Ілько очима від чобіт до грудей.—Я присяду? Хиба буду нижче від його? А подивись!

Ілько провів рукою по темних, шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурив чорні, оксамитні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернулась і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний та здоровий!

— А мало хиба?

— Та...—і не договорила.

— А мало хиба? Га?—нахиляючись до неї і стиха обіймаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачуть...—безсило одпихаючи, задивляючись в темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда ж, доволі? правда, не мало?—пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі?—скинула вона очима на його,—доволі? Ой, ні, ні!...

— А що ж тобі?

— Що?... що?... А хто його зна... Ой, не тули так—побачать...

— Який чорт! тепер і собаки на вулиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось... ну, як би тобі сказать... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!...

Ілько мовчав, і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло цього тіла переходило на його; як з кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любовали з його, серце його все більш замірало і стукало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі росправлю вуса... стій... от-так... Ой, не тули так—і так душно. Ну тебе, я раз-у-раз тільки роспаскуджусь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидіть... Он який вже! Пусти! Хоч і гарний, а пусти... Чуєш?... Ну, що ж мовчиш? Пусти!

І важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона, стала коло Ілька, котрий похмурився й дивився кудись на вулицю. „Чортова дівка,—подумалось йому,—поки не дивишся на неї—липне; сам почнеш липнуть—одлипа".

— Та й чудні ви, баби!—усміхаючись, вимовив він.

— Чого так?—трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як з собакою, поти й хороші, став за панібрата—собакою зробишся...

— Хм... А ти женись, то раз-у-раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й одвернувся.

— А справді, слухай, одружився б ти зо мною? —якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись додала: — тільки не думай, що я справді хочу, — я тільки питаю.

— Про всякий, значиться, случай? — усміхнувся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженився б я з тобою? — протягнув він і, пильно вдумавшись, подививсь на неї. І за сим поглядом, від думки

самої про шлюб з нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс, стали зразу такими знайомими, самими звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замісць його стала якась ніяковість і навіть нудьга.

— Хто його зна... — ніяково всміхнувся він і, удаючи з себе веселого, додав:.—А хто ж тоді злодійствувать буде? Вже ж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженився б?

— Та на віщо тобі знать?

— Ну, я хочу!... Не оженився б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженився б... Та на віщо тобі виходить заміж? Хиба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись, —сухо кинула Мотря й задумалась. Ілько помовчав і тихо ліг на призьбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або що! —стрепенувшись засміялась Мотря. —Може, не вийшла б за тебе, як би й хотів. —Я так тільки... Стій, стій, —перебила вона себе і стала прислухатись. Улицею, видко, наближався хтось, співаючи.

— Їй-Богу, Андрій —зблідла Мотря і нервово усміхнулась. —О, хитрий чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю... Нехай! Пхи!...

„Ой, не ходи, козаче, до мене,
Буде слава на тебе й на мене“...

взяла вона мняким, грудним сопрано, і сумні згуки чуло рознеслись по кутку й обізвались між високими вербами горбдів. Чоловічий голос зараз же змовк і через де-кілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок років тридцяти, в клітчатих вузьких, на випуск, штанях, в такім же самім піджаці, в картузі, які носять лящки-прикажчики по економіях, і в черевиках на таких рипах

що їх було чути ще тоді, як самого хазяїна їх ще і в вічі не було видно.

— Я ж казала, що Андрій —прошепотіла Мотря і, наче не примічаючи його, весело і швидко заговорила до Ілька, котрий підвівся й, закриваючи очі від сонця, ласкаво і привітно всміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице, з червоними плямами там, де у інших смага буває; протирав від пороху маленькі, сіренькі, з білими віями очі, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса, —і роблячи це все повагом, не поспішаючи, й собі весело-привітно посміхавсь і наближався до них.

— А! і Андрій сюди! —наче тільки що побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до його: —а я оце йшла до тітки та й зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ільку, —перебив її Андрій, —грієшся все на сонечку? Ах, ти ж, лодарю! А в вечері...

І не договорив: порівнявшись з Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком—і Мотря, скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір накинувся він на неї й почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом примовляючи:

— А-а-а-е-е!... Смієшся! А! смієшся ще ... Е-е! Тікать?... От!... от!... Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якось на бік, тільки здригувалась, посовувалась під ударами й не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів! —схаменувся сторопілий Ілько. —Убєш же! Годі! —і потягнув за руку.

— Ільку! не в свое діло не мішайсь! —прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, з збитою на бік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналипали на другій, розхристана, важко дихаючи, встала Мотря і впилася очима в Ілька.

— Та вбєш!... Хиба ж можна так? —одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахиляючи голову на бік і махнувши рукою. — Вбєш—сам одвічать будеш...

— Ха-ха-ха-ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготала Мотря і схопившись підбігда до Ілька. —Так ось же тобі, тьху! тьху! тьху у саму твою гарну морду! Тьху на тебе! „Я заступлюсь!“ каже. Ха-ха-ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьху! Ось тобі, о, нá!

— Ну, ти...—одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько, — бо як дам...

— Ха-ха-ха! Ти? даси? А ну, спробуй, а ну, а ну ж ну! Чого ти? Нá ще, нá! Бий же! Тьху на тебе! Тьху у самі твої гарні очі!... У, паршивий!... А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайся! ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плюю в морду—і піду до його й буду ходить, на зло тобі буду ходить, бо він—гарний, а ти—рудий! І ось вам обом прокляті, ось!—і тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

— Скажена баба, їй-Богу!— ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв з землі соломинку й сів поруч. Навкруги після га-

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 0224906
12609

ласу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

— Підеш завтра на ярмарок? —помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Небезпремінно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда вдвох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе ж Остап є.

— Та ну його к бісу — самого Остапа: він або спить, або пє... Та й чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй-Богу... — замнявся Ілько.

— „Та хто його зна!“ А що ж ти завтра робитимеш? Коли ж і заробить, як не завтра! Та й робота ж яка: підійшов до того, кого покажу, роспитався, назвавсь родичем і пішов з ним в пивну... Хе-хе-хе! Робота! А в кишені вже й є десятка... Га? А ще розумний парубок!

— Та я розумію... чого ж?—образившись трохи, промовив Ілько,—що ж тут не розуміть? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ить, та говори-и-ть, та піддурювать. По мойому: побачив, узяв та й герехт!... Або як що—в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли—і в тюрму. Так?

— Ну...

— От тò то ж бо й є, що „ну!“ А тут, брат, прийшов, побалакав, зробився родичем і йди в пивну... і не одвічаєш!

— Та воно так,—згодився Ілько,—коли ж!... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить? Повірить! Мурлю дурне, зрадіє...

— Ну-да, зрадіє... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй-Богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хиба ж я коли одказував? Чи підпалить жида—палив; чи розбить кого—бив... А це, приставляться... Не можу!

— Скажи, що не хочеш, —усміхнувся Андрій.

— Ну, от ще!

Змовкли.

— Чого то вчора до тебе батько твій приходив?—трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого! —засміявся Ілько, —умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взявся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і всі багачі.

— А він?

— „Так вони, каже, не грабують". І я, кажу, не грабую. „Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!" Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й ґрабують, бо деруть і з слабого, і з бідного—а я з бідного не деру...

— Бо чортма чого драть! — хитро підморгнувши, всміхнувся Андрій.

— Ну-да!—зареготався Ілько,—на чортà мороку зачіпать з бідним, як на багатому можна поїхать?...

— Хоча бідного все-таки жаль...

— Та ну-да жаль! — підхопив Ілько й подивився пильно на Андрія, —звісно, бідний щò? зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? „За це каже, на тім світі з тебе будуть шкуру драть". Еге! кажу, до того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать?

— А він що?

— Плюнув та й пішов додому.

— Ну-да,—почав Андрій—то все, бачиш, так. Коли ж одне... Багачі, бач, як деруть, то хоч не бють. А ти ще й бєш.

— Ну, що там! ударю раз, два...

— Ого! добре раз, два—засміявся Андрій,—а як тому ковбасникові щелепи звернув?

— А чого ліз?—зареготався Ілько,—я йому...

— Бач, як би ти робив так, як я,—перебив Андрій,— не бив, не заводився, а тихо та любо, то й було б, що й ти не грабуєш...

— Ну-да,—муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку усе бєшся. І тобі достається. Памятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Як би не я, то й убили б мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге ж.

— Ну, так їх же було з тритцятеро, а я сам.

— Та то все одно, а вбили б.

— А вбили б, гаспиди!—зареготавсь Ілько,—як би не підскочив ти, убили б!

— А як хлопцями ще були,—підхопив Андрій,—то раз-у-раз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим заведешся... Та і в школі...

— А як на ставку? Жиденята? Та і в школі... А як з школи з тобою тікали, памятаєш? Ти бувало, ховав книжки біля Ривки у бурян. А, знаєш, тоді якось веселіще було!—оживився Ілько. —Бувало, памятаєш, цілий день на річці... товариші...

— Хм!...— гірко усміхнувся Андрій,— то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришові, то й нема... Ех!...

— Та чудний ти, їй-Богу, Андрію! — винувато глянув Ілько, — хиба ж я не хочу?

— Та ну-да не хочеш! Тут же нічого важкого нема.

— То тільки, говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там вже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десятка ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

— Ну?!

— Ій-Богу! Так обіцяєш?

— Обіцяю.

— Ій-Богу?

— Ій-Богу.

— Ну, гляди ж! — устав Андрій.

— О! Куди ж ти? Посидь ще, побалакаєм. Усе згадалось...—встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорили б...

— Ну, гляди! Прощай!

„А все-таки до Остапа треба зайти, приготовить про всякий случай“,—виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов улицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсажена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотриного, удівця - звощика, гіркого пяниці, приятеля Ількового й Андрієвого. Порівнявшись з хатою. Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись у бік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і, забачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі? — тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна.

— Дуже болить? — ще тихше спитав Андрій. І в тихому сьому питанні, наче в розбитому голосі було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним до муки жалем до Андрія, до себе, до своєї щоки, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задріжала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізьми, як губи якось по-дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, замер. Ці очі, що налилися слізьми, ці горді губи, що скривились по-дитячому, це уривчасте хлипання, це тремтіння тіла, це тяжке ридання Мотрі, — тої Мотрі, що тільки злісно-весело сміялась раз-у-раз на всі його бійки та гордо всміхалася на всі його скажені речі, у котрої він ніколи не бачив, і не думав побачити сих сліз, сих скривлених губ, — це все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, пронизало його таким гострим болем жалощів, що спершу він нічого не міг вимовити, тільки якось піднявши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішку, силкувався підняти її голову, одтулити од лиця її руки, заспокоїти, потішити. І вже як ридання стали зтихати, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотати:

— От!... хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От-то! Та Бог з тобою... От-то! Ну, годі ж... От-то! Ти диви...

І тільки як Мотря між хлипанням вимовила: „Тільки... не кидай... мене“... заговорив розумно і з таким запалом невимовної любови, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підняла голову і очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любовю дивилась на його. Андрій змовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На улиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохкотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почулися пісні.

— Андрію! — тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд од червоних останніх промінів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів, — ще тихіще додала Мотря і ще нижче нахилила голову

— Як? що? — не ймучи своїм ушам віри, скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти ж... Та брешеш!

— Їй-Богу. Годі вже... не можу...

Андрій одхилився трохи, підняв її голову й пильно подивився їй у вічі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря, — їй-Богу, правда. Оця бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— І Ілька кинеш? — здержуючись і трохи тихіще запитав він. Мотря криво всміхнулась і нахилившись мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, нікоки не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?... Подумай: ти й торік це ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, одумайся... Я ж і тепер скажу: не бить буду, а убю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря, — я... ще... подумаю. Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — з злістю муркнув Андрій, — я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — з зневагою, з ненавистю кинув він і, одіпхнувши її руку, що лежала на коліні у його, насунув картуза і встав.

— Підожди! — зблідла Мотря, — куди ж ти? Я ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!...

— Ні, ні, підожди... Я ж... ти ж... Ти ж сам говориш. подумай". Я піду за тебе, я подумаю. Ти ж... я ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брать мене, як я хотіла. Я ж мовчала...

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала що-дня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого ж мовчиш? На якого ж чорта ти мені рудий здався, як я могла кращих знайти? Га?... Ух, ти!...

— А хиба не знайшла?... А Ілько? Ще задається... Прощай! — зненависно виговорив він за одним духом і повернувшись швидко підійшов до тину, переліз і пішов улицею.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула сміючись Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой, прибіжиш!

Андрій гидко на всю улицю, не вважаючи на людей, вилаявсь до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер всю правду скажу! почувся ще раз голос Мотрин і за ним якийсь нервовий,

голосний її сміх. Андрій ще раз вилаявсь і швидче пішов од хати, від якої навмисне-голосно, якось нервово почулось:

А я слави тої не боюся,
З ким люблюся — не наговорюся.

II.

Прокинувся Сонгород. Ярмарок. На улицях стоїть туман пилу; тарахкотять вози з привязаними до них кіньми, волами, коровами, телятами; літае солома, шерсть; „дядьки", поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотирі, а то й цілими купами поспішають до базарю. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, жидів, кацапів, ряди шатрів з хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьохтем, салом, сіллю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно — і легкий кольор флегми на всьому. Тільки коло жидів, бублейниць та циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, иноді кров і раз-у-раз поліцію.

— Бублички! бублички гарячі! на салі, на маслі, на всім продовольстві! Пять копійок за три пари, сім—десяток! Добірайте, дядьки, молодиці, гарненькі дівчатка!

І підійде дядько з батогом в руках, уважно обдивиться бублики, калачі, паляниці, спитає по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Куди ж ви, дядечку? Паляниці ж, як сахарь. Десять копійок, дядю! Ну, за девять оддам!

— Знаєм ваш сахарь! — бовкне собі під ніс „дядько“ і так само піде далі, проштовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи.

— Ах, какиї ви стали скупиї! — докірливо хитає головою молодий жидок засмаленій, товстопицій дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку. — Самая петербурская матерія!... По самой первой моді!... Ах, скупиї, баришня... Ето не харашо!

— Дам трицять пять! — підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдѐсят, накажі мінє Господь, не можна!... Вам какіх ниток?... Какиї ви скупиї! Такая багатая і красівая баришня і тільки трицять пять... Здачі? Суре, гіб ім здачі... Нєту?... Вот я чічас дам здачі, одну минуточку... Єслі ви хотіте купить етот платок, я вам для вас можу отдать за 50 копєйок... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і нарешті розвязує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає жидкові, пильно-обережно склада хустку й одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький „дядечко“, з одною випущеною штаниною з полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що здавалося, сей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з-під сивеньких брів і сердите „гей!“...

— Дядьку! земляк з буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед рйботиння! — одмовляє синій ніс, — а тоді й питайся про бичків, — полякаються! — І, задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка одійме воли, продасть їх кумові і тим самим одбере у його спроможність ходити, перекидатися гострими словами і тим самим одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноєм, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. В довгій, вузькій вуличці возів затовпленій кіньми, волами, людьми чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молодиці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні плаца, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються удати з себе Шмулів, буланих, кацапів то-що; коло річки, вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед одним; торгуються спокійно, поважно, де-не-де з смішком, з тонкою іронією, з коментаріями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний „дядько“ в новій свиті, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами й невеличким рйботинням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспіравшись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люде; всі товпляться, штовхаються, пролазять між кіньми, перегукуються, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовується і, потягнувши злегка за картуз, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — озиваються де-котрі і, не переміняючи постав, слухають далі якого-небудь оповідача. Дядько те ж постоїть, послухає, подивиться иноді на конячок і, намітивши яку-небудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батогом у бік і теж знехотя, ні до кого властиво не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилиться; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і, міцніше впершись ліктем, теж наче знехотя муркне:

— Три красні.

— ... Ну, та й говорю йому, значить тому таки панові, — чується з купки — „змилуйтесь, ваше благородіє, я ж тут хиба як? хиба я що?“ А він, чорт його-зна, чи вже таке зроду погане, чи... як заверещить: „на неделю у тюрму!“...

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхае й переміняє ногу; хазяїн знов трохи одвертається, знов умощується зручніш на спині й одповідає:

— Двадцять сім дають.

— Та мабуть невеличких?

— Чого? Хиба не стоїть? Кінь, як кінь.

— Та вже ж! І голова, і вуха є... Дві берете?

— Та що ви, земляк! — всміхається хазяїн і повертається вже зовсім до дядька. — Хиба вже я як? у Бога теля зїв, чо що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Та й беріть!

— Та й візьму!

— Та й держіть!

— Та й вдержу!

Дядько одходить трохи, повештається навколо, потикає в боки де-яких конячок і наче зовсім ненавмисне опиниться колю вороненької:

— А що держитѐ? — ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки.

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду не далеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближче, мовчки підніма голову вороненькій, розтуляє рота й дивиться в зуби.

— Та що там? — всміхається хазяїн, — хоч дивіться, хоч ні, а більш пяти не дасте.

Дядько, не відповідаючи, обходить навкруги й наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от-так... Держіть руку... Двадцять пять і (бє з повагом) кришка!

— Ні, — хова руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать? — замислюється хазяїн — так, щоб продать, то от що: двадцять вісім і беріть. Хай вже...

— А як по божому?

— Та що ви дядьку, торгуєтесь? — вмішується один з купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. —Криця, не лошиця: біжить—дрижить, упаде—лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В купці посміхаються. дядько поважно обдивляється, хазяїн пильнуе його.

— Ну, двадцять шість... Держіть руку!

— Двадцять вісім!

— Двадцять шість!

– Двадцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст, — додає бриль.

– Ну, то щоб не по вашому і не по мойому — держіть руку... Держіть. Двадцять сім!

– Та давай, Данило, — радить бриль, — бо вороненька вже стелеться.

— Ще б полтиника... чухається Данило.

— Е—е... — докірливо хитае головою дядько, виймаючи гроши й одлічуючи 27 карбованців, — ще мало вам... Беріть!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам Бог помага, а конячинка, їй-Богу, добра! — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи оброть дядькові, зітха Данило. — Як би не така скрута... Ех!...

— Прощавайте!

— Щасливо.

– Но!

І скоса поглядаючи на вороненьку, посмикуючи часами за оброть, пропихаючись між купами людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшися з земляками, спиниться, розбалакається, обіпреться теж на спину вороненькій і, слухаючи якого-небудь оповідача, поважно на запити покупців одповідає:

— Не продажня.

Тільки ж вмішається де жид, або циган, там спокій сей зміняється на крик, на галас, сварку, иноді й на бійку. І набіга поліція, збігаються люде, піднімається гвалт і нарешті троє або четверо дядьків попадають у холодну, тягнучи за собою цигана й жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаці, таких же штанях, в глаженій сорочці й новому картузі,

стояв Андрій. Біля його, переминаючися з ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутився невеличкий парубок з прищуватими щоками й синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй-Богу, не буде, — заглядаючи в вічі, вимовив нарешті він. — Він мабуть десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявсь.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питав: — „Будеш, кажу, на ярмарку“? — „Буду“, — каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, то біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — він там повинен буть. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе?

— А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Цього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Підожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну-да, бо, звісно...

— Та не перебивай! Не тямиш і мовчи!

Прищуватий ніяково всміхувся й винувато глянув Андрієві в вічі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он-тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а другий без шапки, волики коло їх.

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економичеську? Та куди лупаєш! Он-он-он!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Ій-Богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... Їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. Так, як побачиш, що вони підуть з Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди та й годі.

— Ну-да, розуміється...

— А як підійду я з ким-небудь, скинеш шапку й будеш звать мене паном...

— Хе-хе-хе! Ну-да, бо панам, сто бісів їх матері, раз-у-раз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти, Гришка, Господь з тобою! — всміхнувся Андрій. — Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустяна голово?

— Ага.

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну-да, так... Ми з економії... Ага-а-а!! — прояснів вмить Гришка й зареготався.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці й півкварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапові скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже зна, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуз на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув „а ну, мурло, з дороги!“ і пропав серед натовпу.

— Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка, — Дурень... А! Може він у Мотрі? Он-що! А я думаю... О, хвойда проклята!... То ж то вона ще хотіла подумать... Та ні, на віщо б говорить, що піде за мене?... Так он-що! Ну, добре, добре!... Це батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Як би знав, як би я догадався раніше, я б... Упустю ж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай... не треба думать...

— От як би застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні — обідать варить!... Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?... Ну-да, гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще прогавлю сього діда. Чи не прогавив?... Ні, ще стоять; давав девяносто один... карбованців з сотню має. Ще чого доброго купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну-да, мабуть до церкви, хм... так я й знав... Ну-да — неділя... хм...

Біля Андрія зупинилась купка людей. По середині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячився високий, гарний циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть насмішкувато всміхаючись, хитав тільки головою й иноді поривався йти. Між ними в розхристаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь пяний „земляк“.

— Бій, бій!! Не хочеш? не хочеш? Жаліть будеш!

Парубок всміхнувся й, подивившись на конячку, іронично спитав:

— Чи повезе ж вона хоч вітер?

— Ха! — стрибнув циган. — Диви! Вона справиться за трьох таких, як твій. Ти диви, о! і не вгнеться! — і стрибнувши, він вмить опинився на шкапинці, котра, не сподівавшись такого, перелякалась і ледве не впала.

— Ну й „лошадь!“

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Міняйсь, Сидоре, діти кататимуться!

— Та щьо ви смієтесь, щьо ви смієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг циган до купки. — А давай на щьо, щьо віпередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь? Та по їй

видно... Ті дівишся, щьо вона мала? Ха-ха-ха! Та це ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що ж бі то й була за киргизка, як би вона не мала була?... Ну, береш пять додачі? Ні? Шість береш? А сім?... Ну, то йди к чорту! Но!!...

Циган швидко повернувся, шарпнув шкапинку, ступив ступнів із пять і, хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і, наче пускаючись на-одчай, крикнув:

— Ну, чорт його бери! На̀ вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бій!

— Та я не хочу міняться! Вдесяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схочеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадать, так пропадать! Держі руку, держі руку.

— Та не хочу!

— Держі! Даю девять! Бій!

— Бий, Данило, б-б-бий, — заговорив вмить „земляк“, що доти мовчки хитався і слухав, ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свин-ня!... Ти, Гаврило, б-б-бий... або знаєш що? не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його циган. Дядько замовк, похитнувся, хотів провести рукою по вусах і, мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувсь в другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на цигані.

— Держі руку! Держі! Девять!...

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланим! З дурнем цілої мать!... Но!... Береш девять?

– Ні.

— Но!

Але одійшовши трохи, вмить повернувся, підійшов до парубка, взяв за руку, подививсь йому в вічі, всміхнувсь і зітхнувши поліз у кишеню, промовляючи до купки:

— Прийдеться дать, нічого не вдієш… Бачу, десятку хоче…

— Та не виймайте, — сказав парубок, — я не поміняюсь… Комедія, їй-Богу!

Але циган, наче не чуючи, виняв гаманця й почав лічить.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок пять… До парі мені буланий… шістьдесять…

— Та я ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й…

— Девяносто пять… Оце вісім… Вісемдесят… десять; На, бери! — Махнувши рукою, скінчив циган.

— Та я ж вам говорю, що не міняюсь… Но!! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивився парубкові вслід, потім вилаявсь на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьху, чорт! — схаменувся Андрій, — заслухався чортового цигана і мабуть прогавив діда… Ну-да… Ні, слава Богу, стоїть… Що ж Гришка?… Ні, і той вже лежить…

Гришка дійсно лежав вже біля гарби й иноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора! — рішив Андрій і, обдивившись на себе, ліниво, наче гуляючи, став наближаться до купки селян, що стояли коло пари здорових, круторогих волів.

—Їй-Богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед Господом милосердним, сам торік дав девяносто пять… Воли, говорю вам, такі, що… а-а! Тут же й робота,

і сила, і подивиться є на що... Роги, гляньте, які... Христом-Богом завіряю, що сам дав девяносто пять.

— Та воно та-а-ак, — схилив голову на бік і розвів руками пристаркуватий чоловічок з сивенькою, ріденькою борідкою, — коли-ж... дорого.

— Не дорого, земляк, їй-же Богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички — привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Де-котрі познімали картузи, де-котрі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоровя.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтесь, торгуйтесь... Волики хорошиї. Да, дєйстлітельно, волики не плохиї... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господин... девяносто пять!

— Ну-да, оно... собственно... А дають?

— А даю девяносто два, — промовив чоловічок.

— Гм... Волики нічево сібє... Тольkі, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить такоє, а іной уже сякоє... От, скажем, примєром, за мінє. Люблю волики, їй Богу, люблю!... Я сам помєщик, маю землю... Да... А вот, как повідю волики, так прямо і бірьоть охота... Видел я тілько што волики. А-а-а, ть-ть! Прямо золото... І от же, преобразіть сібє, не дорого, їй-Богу, не дорого. Так будь деньгі, так і купив би. І немного: девяносто рублей... Тольkі ж і волики. І єто волики хорошиї, но тєї будуть как будто полєпше... Тольkі ж опять скажу, хто што любить... От скажем, примєром, єтот мужичок. Он по видімості більше любить... не такиї, как єто воли. Так, мужичок?

— Та, знаєте, — усміхнувся „мужичок,“ — не так любиш, як треба.

— Е, ні! — добродушно підхопив Андрій, — не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то нада! —

а то таки і... как би вам по простому ізяснить?... і охота, чи што. Охота, знаєте, большоє дєло.

— Ну-да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Єто і по науках звєсно. Охота, пишеться в книгє, пособница на работу. Хе-хе-хе-хе!

— А вже без охоти за роботу не берись, — згодився один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішать, — наче схаменувшись, промовив Андрій і націлився йти. — Волики хорошиї, купуйте, дядьку... А я пійду посмотрю на тєї волики... Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Ходю сібє, знаєте, та всьо разсматрюю. Натомишся за недєлю в економії, — ну — і... хе-хе-хе... дозволиш сібє погулять у воскресеніє. Досвіданіє!

— Щасливо... прощавайте... — потягнули дядьки за козирки, і Андрій зараз же почув:

— Так берете девяносто два?

— Чоловіче добрий! Як би можна було, хиба б я торгувався!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощавайте.

— Куди ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і, не поспішаючи, став доганяти Андрія, який ліниво, потихеньку пробірався між людьми. Порівнявшись з ним, Тарас став мовчки йти рядом, похльоскуючи иноді батогом.

— О! і ви! — наче тільки що побачивши, трохи згодом промовив Андрій, — не сторгувались?

— Дорого; волики б і нічого, та...

— Волики... да... Толькі знаєте, я вам так скажу: лучче купи то, што нравиться, чим то, што не нравиться. От хоч би й я: маю воли; воли, не скажу, щоб плохиї, но... не нравляться... прямо не люблю! Я, знаєте, челаєк

простой, — мінє не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказать, не з прòстих. Ти мінє дай, щоб челаєк бил хароший і... словом, хароший... Мінє все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тібє душа била, аби ти не обиділ ближнього. Сказано „люби ближнього, как самого сібє“.

— По Євангеллю, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!... А он-о-нò і волики теї. А, волики, золото! От пройдьом от тут між возами, оно вийдьоть ближче... А от єто і мої воли... Що, Гришка, напував воли?

— Напував, пане! — схопився Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що, — повернувся Андрій до Тараса, — нічево волики? Толькі куди їм до тих. Ви подивіться на тих... Ви посмóтріть... От отцеда лучче видно... Мордочки какиї... Ах, ви ж мої!... Ех! знаєте, еслі б хто дал січас мінє за мої восімдесят, доложил би десять і купил би! Накажи мене Бог, купил би... Толькі што ж? не дадуть за мої восімдесят... А тут з дому не взял... Узял на всякиї покупки, та што ж? за пятнадцать рублей не купиш їх! Пойдьом, посмотрите...

— Та чого ви думаєте, що за ваші не дадуть вісімдесят? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А, бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважніш додав: — Хоча, положим, волики нічево сібє... Толькі ж посмотріть на ті, куди ж єтим.

А ці волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; „золоті“ ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас

подивився на ті, на сі, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посмішку Андрійову, постегав трохи замислено батогом по колесах і промовив:

— А все-таки, я думаю, що і за ваші можна дать вісімдесять... Підождіть, що ви смієтесь! То воли хороші, вони таки й лучче ціх—що правда, то правда! але ж і ціна за їх лучча! Що луччі вони, то луччі, що й говорить, але ж і ці нічого. Ось ви знаете що? не смійтесь, а оддавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені ці... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй-Богу!

— За мої даете вісімдесят?!

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!... „Та й дурні ж ці панки, прости Господи!“ — мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купить? — радісно скрикнув Андрій. — Господи! Та ні, ви... шуткуете.

— Ну, от!...

— Гришка, чуеш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, як по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй-Богу, виручили. На радощах випю прямо, хоч вже місяця два як не пив... Зараз же могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Підожди... гроші ж на... Купиш дві чвертки, — вже пошепки і з виду грізно додав Андрій, — і в одну виллеш з цього слоїка... Чуеш? Не бійсь, це — сонні каплі... На. Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назнач її як-небудь; надірви бумажку, що

наліплена, чи що… Іди!!… Та не барись, Гришо! — се вже в голос говорив Андрій. — Купиш там і ковбаски і паляннички… Підожди! Принесеш ето всьо туди на берег за очеретом, ми будем під вербою… Знаєте, усьо таки както сь неприлічно під возом, чи знакомиї какиї помєщики, чи штось такоє… А там нікада нікого не буваєть, не повидять і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, і їсться смашніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко од водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тінь і… ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили і бесіда ще тепліше, ще щиріше полилась між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, пятій…

— Ви вже той… звиніть, я трошки ляжу… Натомився, ходячи, та щось до сну клонить, — примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже пяненько осміхнувся.

— Нічого, нічого… Звісно, наморишся… От хоч би, приміром… От сюди лягайте головою, тут наче горбик… А я вже вам договорю таки за свого дядька. Ну то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї в кімнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька… От преобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут значить…

Тарас Семенович трохи росплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і, схиливши голову на лікоть, спокійно й тихо заснув.

— Спить вже, — прошепотів Гришка, що весь час слідкував за ним. Андрій, розповідаючи все-таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворухнувся.

— Ну, йди, стань там і дивись, — повернувся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашлянеш.

— Гришка, весело осміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорт! нема! — хапаючись і поглядаючи на Гришку, шепотів Андрій. — І за пазухою нема... Невже брехав... Убю гада! Ну, повертайсь... Щось в цій кишені... завязано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив з трави ножика і одрізав всю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі бумажки, пятирубльовки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

— Єсть. Ти ж позакидай ці пляшки, або я й сам це зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжять і ще розбудять... Ну, гайда! У вечері приходь до Естерки — там пятьорку получиш... А тепер підожди трохи, не йди за мною.

— Андрій Панасович!... — несміливо й ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи, за Андрієм, — як би зараз... Сьогодні ж неділя...

— Н-ну!! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці, — сказав у вечері... Чого ж ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнувся, підождав трохи, подивився на Тараса, усміхнувся й тихо пішов за Андрієм...

А через годину отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові, який поважно й суворо слухав його.

— Це Голуб! Це ніхто, як Андрій! Гайда всі до його! — заревли де-котрі з купи. — Ходім до його, однімем! Це ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим, блідим Тарасом попереду, гучно посунула по головній улиці.

III.

— Куди, Ільку?... Драстуй! Іш! надів нового піджака та й не пізнає вже...

Ілько повернувся, — коло тину, трохи перехилившись на улицю, стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив, — підходячи до неї, усміхнувся й Ілько. — Драстуй.

— А може ще й досі сердишся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усміхнувся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт, — хиба ж це первина?

— Ні, а справді не сердишся? Га? — заглядаючи в вічі й якось тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Та й чудна! — підняв голову Ілько, — говорю ні, то й ні... Чого це ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй-Богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь, — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хиба й ти з ним на „роботу“?

— А то ж!

— І підеш таки?

— Та піду ж.

— А, може, не підеш... Га? А я б тобі щось сказала, росказа-а-ала. Га?

— Ні, ні... Андрій сердиться буде. Пропаде „робота“. Мені, положим, вона не до душі, але... обіщав. Прощай!

— Та підожди! — схопила його за рукав Мотря. — Сам каже, що не до душі і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухався Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось роскажу хороше-хоро-оше. Ти, їй-Богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-у-раз уговорить можна, не можеш ти по свойому зробить. А Андрій то — чорт! А я б щось роскала... Перелазь! Я, їй-Богу, скучила за тобою... А цікаве б росказала... От побачиш!

Ілько подивився на Мотрю; дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша, як мрія бажана. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з глибоким поглядом, який обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав, — зітхнув, почухався, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді ж щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— Їй-Богу, їй-Богу, роскажу!... От таки ж піде за мною! — додала вона в думці.

— Ну, як так... — не договорив Ілько і став перелазить через тин з таким видом, наче б хотів сказати: „От же лізу через те тільки, що треба послухать щось цікаве, а инакше ні за що в світі не поліз би!“

Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухопився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — притуляючись до його й одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як оце зараз поцілувать тебе!

— Ну? скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до його й нахиляючись од вітей, тихо вимовила вона, — виходжу заміж за... Андрія.

— Та ну? — спинившись, скрикнув Ілько, — брешеш!

— Ій-Богу, правда! — повернулась Мотря й пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— В четвер і рушники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда цікаве? — сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не одказав і мовчки, замислено став дивитись кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно-нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернувся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на нім.

„Так он що?... Заміж за Андрія! — крутилось з тяжким щемлінням у Ілька. — Це, значить, прощайся вже з нею, прощайся з тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся з рідною, єдиною людиною, з цим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з цими гарними дорогими, чудовими очима“... Ці думи не мислив він, не висловлював, не складав їх, — метнулись вони в його з цим щемлінням, з цим якимсь чуднотяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали далекі й дорогі, любі, хороші сі такі знайомі йому брови, губи палкії, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась: щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось,

обнять його, пригорнуться, замерти коло дужої руки його, заглянути в вічі й дивиться-дивиться на чудову красу його, на чорнії брови, в карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло у неї в грудях з самої думки, що не прийдеться їй більш цілувать його, цілувать найлюбіше місце, що одтінялось чорним вусом; не прийдеться більш дратувать-розпалять палким поцілунком і любовати, як зачервоніється злегка лице його, як краса його ще виразніщ, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж, — тихо промовив Ілько, колупаючи паличкою стежку, що йшла по-над призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула й, хоча чула його слова, але, не встигши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона. — Не можу, Ільку, їй-Богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Та й самій... Ну, хиба ж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене бє раз-у-раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хиба що?

— Та так... — нахилився знов Ілько — якось... Чорт його зна... думаю про це... і якось, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та й мені, ось дивлюсь на тебе, теж якось скучно...

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалось крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали й бились горобці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішла б? — ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе? — наче сподіваючись цього питання й дивлячись на козявку, що зашамоталась і полізла вліво, перепитала Мотря. — За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієві можна дать од коша.

— Та буде так, як учора?

— Ну! — підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками, повернула в бік, перелізла стежку і сховалася в траві.

— Ну, що ж „ну!“ — усміхнулась Мотря, переводячи очі з козявки на Ілька.

— А то „ну“, що тепер не дам бить тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила б!

— Ех, Ільку, Ільку, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось ще раз спробувати тебе... і що ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то ж, кажу вчора, а тепер хай би посунувся!

— Ех, не задавайся, Ільку! побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий: ти тільки не сердься: я цілу ніч думала про це й рішила сказать усю правду. Як би не побачила оце тебе, побігла б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, ти мене слухаєш, з ким другим — того слухаєш. Як то кажуть: „куди вітер віє, туди я хилюся“... Ти ж не сердься!... Ось тепер Андрієві обіщав помогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов з дому — і вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій — той ще сам, кого хочеш, подужає... Та й то взять: ну, от ти сидиш передо мною, я любую з тебе і як „оченаш“ знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не взнає, — сьогодня він такий, завтра такий, тоді он який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла б я за тебе, пожила б і заскучала. А Андрій — той і розкаже, і побє, і насмішить і налякає, і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запорошеному чоботу.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи „заробиш“ де, чи як там, зараз роздаси, прогуляєш... Хиба ти матимеш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти ж кинеш гулять, будеш годувать мене? Хиба ж ти зможеш? Правда ж, ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От, бач, мовчиш. А Андрій той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Та й Івасько... Хиба ти його любитимеш так, як Андрій, — не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніше цвірінькали між листям.

— Коли ж, як подумаю, — тихо знов почала Мотря, — що прийдеться не бачиться з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки... Та й до Андрія привикла... Це вже, значить, годі, — не прийду я вже до тебе, не буду любовати з тебе...

Ілько підняв голову, хотів щось сказать і... знов похиливсь.

— Страшно жалько... — наче думала в голос Мотря. — Подумаю: кинуть Андрія, — я вже думала багато вчора, — так якось зовсім і жить не хочеться... І тебе жалько... Як би можна за двох вийти! — засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай, — проговорив тихо Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... Ій-Богу, не знаю. Андрієві обіцялась в четвер... скажу тобі в середу... Добре? Та ж не сердишся на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в вічі й прихилилась до його.

— Чого ж сердиться? — усміхнувся Ілько й тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так . . . — прошепотіла Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого? — нахилився він до неї, — може ж, більше не прийдеться... Здається, задавив би тебе!...

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і, палко обнявши, стала цілувать в губи, в очі, щоку, найлюбіше місце над чорним, мняким вусом.

— Не підеш за Андрія? — не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!... Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

IV.

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи пяні, спітнілі, червоні лиця: смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько! — почулось з-за одного столу, занятого якимись парубками в піджаках і червоних сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдививсь навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був пяний і щось співав разом з другим дядьком; той сидів проти його і що хвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена, й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку! — гукнув Ілько.

Від стойки одскочив жвавий, маленький жидок і, шльопаючи калошами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І больше нічево?

— Нічого...

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно під-ряд три склянки, Ілько утерся, сумно схилив голову на руку й задумався.

„За-а-аблісте-е-ела зорька-а-а-а“... — почув він коло себе й повернув голову до дядька.

— Семене! та побійся ж Бога! — благаючи, заговорила жінка, — поїдем додому... Коні ж морені стоять... Куме! хоч ви вже зглянетеся!...

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками пляшку, — і ти... і... я... Випий!...

— Та Бог з тобою! Не хочу... Поїдем.... коні ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять... „За-а-блісте-е-е-ла зо-о-рь-ка-а-а“...

— За-а-... — гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі Божому будеш робити? — трохи не плачучи, здвигнула плечима жінка.

Ілько одвернувся й налив у склянку пива.

— Господин! — торкнув його Семен, — как... З недельою вас!

— І вас, — знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!... Куме, дай пляшку, випю... ось з господином.

Кум мацнув рукою по пляшці, ледве не звалив її та так і застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво! — безсило простягнув руку Семен.

— Поїдем додому.

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє Господнє! — зітхнула жінка й подала пиво. Семен взяв, поважно налив в склянки, підніс, розхлюпуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоровя...

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в вічі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернувся він до жінки, — і не мішайсь... Уторгував, продав воли й буду гулять... Так, господин?

— Так, так! — усміхнувся Ілько. — А за багато продали?

— За сто та ще й двадцять!... О!... — вийняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запихать знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придивився, одвернувсь і почав покволом пить пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сміялись з благання жінки.

Мошку, пива! — гукнув Ілько.

Мошку!... жиде!... пива! — стукнув кулаком Семен і поліз в кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбовався Ілько, — я сам заплатю, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!... Ого!... Семен Торба не може пива купить... Фю-фю! Ого!... Де ж це гроші?... Ого! Я не можу... Де ж це?...

— Та ти ж у ту кишеню поклав, — промовила жінка. Семен став шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — поблідши, встала жінка й почала дивиться під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл, і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, Господи! — скрикнула жінка.

Де-хто повернувся, коло сусід замовкло, підбіг Мошко.

— Та я ж у цю кишеню поклав, — розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, який пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі й озиравсь навкруги.

— Це ж оцей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв з столу картуз.

— Ні, господин, підождіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей.

В пивній зтихло, і коло Семена поставало вже декілька дядьків.

— Люде добрі! — скрикнула жінка, — ви ж бачили, що вони пили вдвох. Там же всі гроші... Тепер і за пиво нема чим розчитаться.

— Ви, Ілько, послушайте, — затурбовався Мошко, — може, єжелі ви взялі... Мінє какоє дело, нехай мінє за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти, крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей! У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, цей йолоп тобі ж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки й суворо дивились на се, і повернувся.

— Нет, позвольте, — викрикнув Мошко й ухвативсь за Ілька, — так нідзя... Дай мінє за пиво... Хає, бігай за паліцейським!

— Оддай гроші! — зробивши кілька ступнів до Ілька, процідив Семен і сціпив зуби.

— А вже ж оддай... Що ж це!... — почулось між дядьками.

Ілько сіпнув руку, крутнув Мошком й ступив до дверей.

— Оддай гроші! — заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувсь, одхиливсь, як дикий

звір наскочив на Семена й повалив його на стіл, з страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до ніх, але зараз же одлетіла і впала під стіл, обливаючись кровю; посунулись, було, де-хто з гурту, але теж де-які полетіли на лави, а де-які самі поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах, Ілька.

— Повбиваю!! — хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою з стола пляшку. Але не встиг він і вимовить, як захитався, махнув рукою й гепнув до-долу лицем.

— Тепер бийте його!! — крикнув Мошко, вискакуючи ізза Ілька й держучи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька, насіли і... піднялись разом з ним.

— Держіте, держіте! я одберу у його деньги!... вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кровю ліцем і синій, побитий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувсь, когось укусив, когось пацнув, рванувся й, тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V.

Сумно в Сонгороді в-осени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер; купи пожовклого, мокрого листя, і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що, закутавшись, схилився на передку. На улицях ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яка-небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагура та звощик розібє блискучу, стальову грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче сказиться,

— то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застука по віконницях запертих, то знов заскиглить, завиє, заплаче й сипне, й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку негоду.

Ледве блищить лямпочка в камері „слѣдственныхъ“ Сонгородського „арестнаго помѣщенія“. Тхне потом, парашею, махоркою й кислою капустою. Посхилявшись над койкою, прислухаючись иноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають в карти рештанти. Чути: „краля зверху!“, „сімка хвалить“, „запиши хвальону“, „вино-козирь“; иноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з улиці в вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів „без мене грайте“ і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто лихтарів (другий біля поліції), стояла, нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, трохи розмотала товсту хустку, і на Андрія глянули великі, глибокі Мотрини очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь ґратки і взяв невеличкий клуночок.

— Там десяток пиріжків і курка, — додала Мотря.

— Добре... чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреши!

— Ну от „не бреши“! Батька не було до півночи, дитина сама, а я оце побігла б до тебе.

— Де ж батько був?

— На „роботі“.

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на пятдесят, казали. Ілько насилу вніс лантух.

— А! он-що! Хм... — злістно всміхнувся Андрій. — Там були Ілля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може, не пускали Ілля Іванович? Вони ж теж на лінії соломяного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?... Чого ж мовчиш, суко? — грізно прошепотів Андрій, — похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори ж! Може, вже рушники подавала?

— Ну, от-ще! — підняла голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино! — сціпив зуби Андрій, — обдурила, обіцялась сказать правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, убю. Чуєш? убю першої ж ночи! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!...

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, засвистів, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

— Що? Та підніми голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несміло подивилась йому в вічі. Замовкли. Чуть було ляпання заялозених карт і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну-да.

— Лається... На що ти його так?... Бідує страшно.

— А так паршивому, і треба, хай не задається! Думає, як надзиратель, то й цяця велика! — з злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше гад! Ти знаєш, як все це було?

— Та говорив він щось... Роскажи ти... Знаю, що через тебе...

— Ото нехай не задається і знає, кого зачіпає!

— Як же це вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів штовхаться. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І ото раз причепився до мене, щоб у камору йшов. „Ще рано, кажу, не піду!" „Ну, не росказувать!" Я й вилаяв його... Він зо всієї сили трах у груди мене... Хотів я його задушить там же, та здержався, тільки сказав: „Гляди, Никодиме, це дурно не минеться тобі. Знай, кого бить!" — „Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах — тьху!" Ну добре, нехай так, — побачимо. Пройшло, мабуть, з тиждень. Я з ним наче помиривсь, випивав по-приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А ото в той понеділок кажу йому: „Попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цилюрню, — мене тут пускають, — поставлю, кажу, півкварти". Попросив він: пішли. Прийшли до Вась-

ки — знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був пяний, як свиня... Тільки й розуму, що дивиться. Кинув я його, прийшов до смотрителя та й кажу: „Так і так, ваше благородіє; надзиратель Никодим, водив у цилюрню, напився пяний і не спольняєт своєй службы. Я мог би утікти“... Той, звісно, перелякався, дякує мені та зараз за Никодимом — і прогнав... Не задавайся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? — похопилась Мотря, — ото! чого ж ти?

— Тікать не треба.

— Як?

— А так: як би я втік, його не вигнали б з служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи як-небудь... А так — я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти ж маленьки у його... жінка...

— А друге те, що мені нема для чого й тікать; все одно оправдають. Це, що я не втік, буде ще одним доказом, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хиба б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну-да, але ж...

— „Але ж!“ — перебив Андрій. — У суді, аби щось представив такого, як се, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювать я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може, хто схожий зо мною?... А ще ж ти будеш говорить, що я у тебе був тоді та й герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм... як зробився женихом, так і ненавидіть став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все-таки плювать! Аби ти показала. А хиба я повинен перед ним сидіть? Скажеш, що пяний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питать не будуть, а сам напроситься — побоїться мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбіраться, буде тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав на його... буде одвічать за „буйство і покушеніє на грабіж“. Смотритель казав...

— Через тиждень? — перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого ж — просю ж тебе — украдь хоч у цієї Хведори курку, піймайся нарочито, полайся — і посадять... І не будеш розлучаться з ним... А то ж жаль!...

Мотря промовчала.

— ... Та що похилилась?... Говори ж щось, якого ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутаться.

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимо волі всміхнувся Андрій, — а говори те, що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула...

— Холодно, Андрію, вся змокла... Я вже піду...

— Убірайся к чорту, чого ж стоїш!

— Ну, то я зостанусь, — ти сердишся...

— Іди, йди...

— Ні, ти сердишся... Скажи, що не сердишся...

— Та йди, простудишся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, — зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і, наче зачепившись, возивсь коло защіпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і защіпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і, щильніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері „срочних“ між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіямі і „буянами“. Зараз же він звелів всім поділиться грішми, побив одного, що хотів з ним змагаться, посидів три дні в карцері, але вернувшись, повитягав у ночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою „монопольки“, яку невідомо де роздобув. Дозорці, та й сам смотритель навіть наче нічого не бачили, не бажаючи через який час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через се ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і, не міняючи пози, з ненавистю буркнув, як вона порівнялася з ним, весело посміхаючись до його:

— У! паскудо!... мовчала! Прибігла таки за Ільком!!

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на його й, наче чекаючи сього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаявся, сціпив зуби, одвернувсь, пішов у камеру й пять день не показувавсь. А як і виходив на хвилину — до Мот-

рі не заговорював; коли вона, винувато благаючи його, зачіпала, він тільки лаявся зневажливо й наче не добачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалась і плюнула, як той хотів обнять її. Андрій змилувався — і звеселіла Мотря: заспівала, засміялась, обцілувала Іваська і на другий день вже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінивсь Андрій, але вже не ховавсь у камері, не тікав од розмов з Мотрею, тільки говорив з нею так холодно, так якось по-чужому, дививсь на неї так чудно, що Мотрі з ним було й важко, й ніяково, а на самоті якось пусто, нудно і сумно, до смерти сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид; знов осміхнувсь „по рідному" Андрій — і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів, — без Андрія ж пильнувала, щоб все знали тільки вона та Ілько. Ілько ж, хоча і всміхавсь до Андрія і сам заговорював до його — при Мотрі махав кулаками і... щиро задавався.

Видався теплий, ясний день, один з тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осени, спішить попрощаться з людьми, всміхнуться тепло-ласкаво в-останнє й покориться долі. Сонце гріло-пекло, грало в калюжах, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки оголені дерева якось сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали рештанти, порозсідались біля дверей, повиносили койки з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі, де-хто стиха заводив пісні, де-хто борюкався, а де-хто прямо сидів, грівся і смаковито хмуривсь на сонце. Навіть Степан, старший дозорець, — „соціялист", як звав товариш його Гаврило за те,

що той не постив у Петрівку, їв у неділю до звону, не хотів читать а-ні букви з Библії і не любив багато балакать, — навіть Степан виліз з темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читать „Путешествіе по рѣкѣ Оранжевой и ея притокам“, що вже років зо три, як він його почав читать. Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Демян, ватажок штундарів, з сімпатичним лицем і добрими очима дідочок. Поруч сиділи „брати“ його, себ-то одної з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх на другій койці, сидів Гаврило, „челаек з понятієм“ — високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів казав, на святого Антонія чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчувався самою цибулею й житним хлібом і в розмові закидав „по вченому“. Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на оглоблях тачки сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи иноді й своє до балачки, прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Демян говорив спокійно, навіть весело, Гаврило іронично всміхався, худий де-коли додавав свого гострого і „з перцем“ слова; рудий, добродушно ростягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Демяна й Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидячки, йому страшенно подобався. Серед двору, махаючи шапкою, посвистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаврило, одкинувшись назад. — Так по вашому виходить, що церкви не нада?! Єто —

факт!... Ха-ха-ха! Ну, а де ж, примєром сказать, должни нахадиться усякиї богослужебниї вещі, ну сказать, чи чаші усякиї, чи... ну хоча б і чаша? Де по вашому?

— Будлі де, — усміхнувся Демян, — можна і в скриню покласти.

— Єто, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші, і блохи...

— Воші теж од Бога.

— Ну!...

— Хоча чаші перед службою миються перед всіма, так, щоб всі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Підождіть, — ухопився Гаврило, — ви говорите, що „той, хто службу служить“. А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Єто факт! А ви ж маєте право давать право?

— Таке ж саме, як ваш архиєрей або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис — синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!...

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловічок, протягуючи листа, — чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читать:

— „Пісмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жіні Своїй Параски Михайловні прошу тебе“. Ну, єто я вже читав... „що Марко будь тоби Масло“... єто вже... Ага, отцеда! „Я Марко Гаврилович Прошу вашой милости ви виказуєте що я вам масло приніс а я нікакого масла ни виділ і ни знаю і ни бачив і ни чув А ви як находите на

сібе притенцію то дасте 5 рублей і будете одвічать сильно строго як ни бачили острога то побачите“…

— А я так говорю, — почав тихо Демян, як чоловічок знов висунув язика, нахилив голову на бік і став виводить букви, — бідному чоловікові й копійка багато значить. Ви візьміть те: чи в тебе родиться, чи помре, чи свято яке, чи штось такоє, — уже плати! Плати попові, бо — гріх.

— А в Писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — „Шедше убо научіть усі язики, крестяще їх во імня Отца і Сина і Св. Духа, амінь“. — Га? То какой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були священики. А ви ж тільки Евангеллю вірите, — це ж по Евангеллю…

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого, і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засміявся.

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а попів не чіпайте! — крикнув, сміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

Помовчали.

— Не даром кажуть, — почав, зітхнувши Демян, — „чиї ворота минеш, а попових не минеш“… Деруть вони з вас, як сами хотять.

— А ну, Гаврило Петрович, прочитайте далі, — протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказать Демянові, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— … и… то побачите… — промимрив він, шукаючи нового — Ага!… „І прошу вашой милости ни радійте моєму гору“… „Как господь дасть міні благодать то якось воно буде. Міні господь поможить нещасному то

якось воно буде А Я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихають у міне і прошу вашой милости ни оставте моїй прозьби із тим досвиданіє остаюсь жив тольки здоровя у мене плохо потому што досадую Ну все байдуже якось воно буде Пісмо писав Марко Гаврилович звиніте“...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловік, — а я того масла, так от не гріх заприсягнуться, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаявся на весь двір. Всі повернулись, — жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ляскання в долоні, ніяк не хотів підніматься вгору до гурту і все перелітав то з хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підожди ж! — злістно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий, — політаєш у мене!

— Параска каже: „признайсь, тобі лехше буде“. А в чому я буду признаваться? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив чоловіка Демян, — гріх окони палить... А я на це можу сказать...

Жовторябий, нічого не гадаючи, повернувся хвостом до краю і став чепуриться. Мотря й Ілько пильно стежили за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближався до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злорадно бить по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись вже пустить, Андрій по сих словах мовчки злістно глянув на Ілька, усміхнувся і, схопивши ніжку жовторябого, крутнув. Почувся легенький хруск, голуб несамовито забився й затріпався, — Андрій зламав

йому ніжку. Цей хруск, розкритий вмить рот жовторябого, безсиле його тріпання, — все це наче морозом пройняло Ількові тіло.

— Пусти!! — рявкнув він і кинувсь до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда й Гаврило змовкли і, не знаючи, в чім річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!... — глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло!? — блідий, аж жовтий, з синіми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікався до його? — сухо промовила Мотря, — випустить!... Який сердобольний!...

— А! так ти за Андрія!! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дріжачою рукою став щось шукать у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з призирством усміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувся Ілько і, не сподіваючись сього, не вспівши пригнуться, Андрій спіткнувся, зачепивсь і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти ж!! — тільки скрикнула Мотря і, як вовчиця, вїлась зубами Ількові в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і, хитаючись, вона впала до-долу.

— Стережись, Ілько!!! — вмить пронеслось по дворі з десяток несамовитих, переляканих голосів. Ілько ●рігнувсь, хотів повернуться до Андрія і, крикнувши якось „у-е", скрививсь, схиливсь і, скоцюрбившись, упав рядом з Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилась з роз-

поротого живота, полилась по колінах, по чоботях і стала всмоктуваться в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, ..йшов з буцигарні, ще гірше запив, загуляв, піймавсь на „роботі“ й попав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вертавсь. А Мотря з батьком, з сином, з старою матірррю Андрія, продавши свою й Андрієву хату й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повінчалась, і всі виїхал.. „на поселення“, куди присудили Андрія за „покушеніе на убійство“.

Заручини.

Оповідання.

I.

Суперечка обірвалась, і в кімнаті затихло. Ганенко провів рукою по виду й усміхнувся якоюсь гіркою та іронічною усмішкою. Сухе, негарне лице його з борідкою, що вкупі з стриженою головою скидалась на гречану стерню, з маленькими, слабими очима й тонкими, синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. Дивлячись на його, мимоволі здавалося, що сей вираз хоче придушити щось, що не дає спокою, хоче заглушити його й тільки ще більше вкриває лице жовтими плямами біля носа й очей. До такого лиця якось ніяково буває звертатися з чим-небудь ніжним та мягким, ніяково буває дивитись, як воно при сьому стає ще злішим, як золотушні, з червоними повіками очі робляться мов скляні, а крізь силувану іронічну усмішку, гляди, проскочить щось таке зле, жалісливе й наболіле, що сум обгорне і веселі надії й ніжні почування.

Він подивився на Семенюка й одвернувся. Той, увесь червоний, стурбований, возився біля студентського, старенького сюртука й, видимо, думаючи про щось инше, силкувався примостити ґудзика біля коміра. І хоча він був стурбований, роздратований, але і крізь сю роздратова-

ність так і проскакувала ніжність, мягкість та щирість. Ніжність ся визирала і з червоних, пухких губ його, і з великих синіх очей; голубила все трохи довге, молоде, ще хлопяче лице з тонким носом і румянцем, як у дівчини; повивала всю постать його, струнку й тонку. І, дивлячись на це лице, проти волі робилось весело та легко, проти волі нагадувалось щось молоде, зелене, але добре, хороше, з добрими надіями, хорошими мріями і... малими силами. І проти волі поруч сього хорошого лиця виглядало вже помяте життям лице з такими ж синіми очима, з тою ж доброю, мягкою усмішкою, але без запалу, без палкої віри та незломних надій. І робилось сумно й досадно.

В кімнаті було тихо й темнувато. Жовте світло від невеличкої лямпи з надбитим зверху склом скупо падало невеличким кружком на стіл та одну стіну, лишаючи кутки темними й сумними.

— І не в одному сьому — служба другим, — підводячи голову й дивлячись на Ганенка, промовив знов Семенюк. — Усе життя повинно... усім життям треба служити. А я не можу жити якось...

— То йди к чорту! Мені яке діло... Живи, як хочеш! — злістно викрикнув Ганенко і, схопившись із стільця, чогось перебіг у другий куток кімнати й, походивши там трохи. знову сів на старе місце.

— Чого ж ти сердишся?

— Ніхто й не думає сердитись!

Знов замовкли. Ганенко посидів трохи і, вставши, почав ходити з кутка в куток, заклавши руки в кишені й якось чудно повертаючись на своїх коротеньких ніжках. Семенюк знов нахилився до ґудзика.

— Заманулося женитись — женись, — глухо заговорив Ганенко. — Захотів чайку з солоденьким — пий... Тільки не лізь із сим до других. Не цікаво!

— Не чайку, а життя розумного і повного...

— Ну, то й живи!

Знов замовкли.

— Я не знав, що це тебе так... що тебе так... розсердить се, — трохи ображений почав знов Семенюк. — Я до тебе, як до найближчого товариша... Се — питання цілого мого життя.

— Може, ще облобизаємось? — криво всміхнувся Ганенко, сідаючи.

Семенюк подивився на його, хотів щось промовити, але махнув тільки рукою й почав просовувати голку в вушко ґудзика.

В кімнаті стало тихо-тихо. Десь за стіною грали на балабайці, шелестів злегка дощ по вікні та шаруділи за шпалєрами таргани, висовуючи голови й цікаво поводячи вусиками.

— А так жити не можна, як хочеш, — знову почав Семенюк, підводячи голову й держачи руку на ґудзику. — Я не можу. Може, другі можуть, а я не можу... Гидко ж все це, сто раз гидко! Цей номерок, ця... атмосфера, це одиноке життя... А хиба воно не однімає у мене тих сил, що пішли б на щось краще? Одна нудьга тільки... Ех!

Ганенко переклав ногу й задумливо став дивитись у вікно. В мокрих, заплаканих шибках ледве одблискувався світ лямпи, постать Ганенка та його стрижена незграбна голова.

— Встаєш у-ранці — самотою; обідаєш — так само; лягаєш спати — знов. Сам раз-у-раз, як палець... Ні одної близької тобі людини... Нігде і... ніколи... Розумієш — нігде і ніколи!... Може, це сентіменталізм, але ж... Ти говориш: „слини роспустив". Підожди, дай мені сказати!... У других є родичі — батько, мати, сестри, брати... Другі мають щось десь, що і прийме їх, куди вони можуть при-

хилитися при лихій годині, де вони будуть почувати себе дома... Дома! Ти розумієш це слово?

— Ох! — зітхнув Ганенко й хотів засміятись, але по виду пройшло щось сумне й усмішка вийшла такою силуваною, що він зараз же сердито нахнюпився знов. Семенюк побачив сю усмішку.

— Сентіментально, так... Але ж... Та що тобі говорити! Хиба ж ти не такий, як я? Що ми таке з тобою?

— Будь ласка, не приплітай мене до себе. Я ще не збіраюся женитись! — буркнув Ганенко.

— Я сього не говорю. Я тільки обертаюсь до тебе і знаю, що ти повинен мене зрозуміти й дивитися на мій шлюб не так... Я знаю, що тобі добре відомо, який одчай обхоплює, як подумаєш, що цілий вік сей номерок — твій „дом“! Аж холодно робиться!... Я перше мовчав, але тепер не можу. Мені раз-у-раз так важко стає, як при мені хтось збірається додому!... Ти знаєш, я иноді лежу на ліжку й дивлюсь на таргана. І заздрю йому! Таргану заздрю! Я знаю і бачу, що він лізе додому, туди кудись у куток, за гвіздок, де у його, може, близькі всі, де його люблять, де живуть його життям, а він їхнім... Смішно... Хай!... Накипіло!...

Ганенко суворо дивився в куток, а його зле та похмуре лице не всміхалося й не ворушилося.

— Нікого!... Хто мною цікавиться?... Кому яке діло, що десь на четвертому поверсі в номерах живе якийсь студент Семенюк? Яке кому діло, що він щось робить, десь ходить, для чогось живе, бється, мучиться, радіє... Кому, скажи, до мене діло? Знайомим?.. Товаришам?.. Хм... Це ж смішно!.. От хоч би взять тебе, наприклад... Говорить, так говорить!... Мене прорвало, ти не дивуйся... Я, може б, і не „розслинився“, як би не такий випадок... Ну, от... Ну, хоч би й ти... Ну, скажи так, по щирості,

так знаєш, по правді, я не ображусь, смішно ж... Чи багато ти про мене думаєш? Чи дуже цікавишся моїм життям? А ти ж всетаки найближчий до мене чоловік... Багато?

— Стільки, скільки й ти про мене! — муркнув Ганенко. Семенюк, видимо, не ждав такої відповіді, бо зразу й не зрозумів її, але, зрозумівши, ніяково всміхнувся й ще живіше заговорив:

— Ну-да, ну-да... Ну, от... Ну, що тут сентіментальничати? Ми — товариші... Заслабну я — ти мене завезеш у лікарню, заслабнеш ти — я тебе... Звичайно... Ні! я не того, не того хочу! Я хочу сам любити, розумієш, я хочу когось любити, я хочу комусь... Ти знаєш, буває таке бажання, щоб тебе хтось приголубив, хтось сказав хоч дурницю, але так, як я, бувало, маленьким чув. Иноді, — він по-дитячи, жалістно всміхнувся, — я, знаєш, у-ночі... за стіною сусіди пють, грають...а я закутаюсь в одіяло й шепочу: „мама, мама". Гидко, правда? Ну, все одно... Нехай так... Тут не бажання другого життя взагалі, тут не розчаровання в своїх ідеалах, тут... Я можу віддати все життя своєму ділові, я можу, не думаючи багато, вмерти за його, але я хочу сьогодні, завтра любити когось... Я хочу, щоб той чоловік цікавився моєю працею, я хочу, щоб він вислухував мої думки, надії, щоб допоміг, піддержав, щоб поділив зо мною все... Я хочу... Ну, нехай так, нехай навіть, може, се й гидко, погано, нехай — я хочу, щоб хто-небудь бачив, що я роблю, що я... щоб словом... ну, я не знаю, як це тобі сказати. Ну, нехай я похвастатись хочу... Я хочу, щоб мене любили, от-що!

Ганенко сидів, слухав і, видно було, як одне почування за другим перебігало в нім. І невеселі то були почування, судячи по тих тісно зложених губах, по тім суворім виразі усього лиця.

— Кажуть: „ах, студентське життя таке приємне, весе-ле: там день, там ніч пють, гуляють, не обідають“. Ах, ви ж!.. Попробувала б яка-небудь баринька такого життя... І цілий вік свій! От-що!.. Для чого, за віщо? Я люблю і мене люблять... Кому я заважу, як женюсь? Ділові? Дурниця!.. Навпаки!.. Я тільки як подумаю, що через тиждень-два мене вже не буде в сіх номерках — так наче на світ вдруге нарождаюсь... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню... Се вже я обміркував.

— А гроші?

— Гроші є... Та що гроші! Хиба я думаю на рисаках їздити? Просто... Як не зможу заробити шістдесять карбованців... Я думаю, досить на двох? Як ти думаєш?

— Не знаю! — кинув Ганенко.

— Я думаю, досить... Ну, а як не вистарчить, візьму з „капіталу“. Добре, що після матері хоч ці шість тисяч зостались... Ну, проценти на них ще... Та за се я не боюсь... Вона буде ще заробляти... Ет!.. І ти подумай: прихожу собі додому!!... мене хтось зустрічає... Ну, нехай навіть не зустрічає... На що справді ідилії зараз... Я застаю там... людину, що жде мене, що цікавиться — де я був, що я робив, як те, се... Ну, розумієш... Потім чай... Подає не який-небудь номерний, а вона... Ти не бачив її? От побачиш! Не буду хвалити, але, знаєш, краса якась надзвичайна. Очі, знаєш, такі чорні, великі, блискучі страшенно... І біла коса! Зовсім біла... Не то, щоб руса, а прямо таки біла, як чистий льон... І чорні брови... Це дуже рідко трапляється... І потім ніжний, невинний румянець, як у чистої дитини, прямо святий... Надзвичайна краса!... І от це чисте, хороше, добре створіння буде моїм другом на ціле життя! Ти подумай тільки!...

Ганенко подивився на його гострим поглядом, якось нервово провів рукою по лиці й нахнюпився. Маленькі, хворі його очі дивились сумно та понуро.

— Ну, скажи, щò ж тут неможливого? — скрикнув Семенюк, і голос його затремтів радісними нотками. — Що тут поганого?... Я ж не говорю, що ми будем жити, як у раю, тихо там, любо й таке инше... Ну, будуть сварки, незадоволення, нехай навіть ми будемо більше сваритися, але ж і то для мене щастя, що я буду сваритися з своїм, що буду хоч до когось говорити в хаті... Ну, та це вже занадто, сього може й не буде, але я не зазіхаю на багато... Та тільки те подумати, що я рік-два поживу з нею повним життям, що цілий рік буду тремтіти від щастя фізичного й морального... Це одно може закрасити все останнє життя... А працювати, думаєш, я не буду? Та я тепер від однієї тільки думки про се почуваю таку силу, яка буває тільки у скажених!

— Та... щасливих! — тихо додав Ганенко, дивлячись у вікно.

— Правда? — підхопив Семенюк і радісно, щасливо засміявся. Лице його ще більше вкрив румянець, великі, сині очі ще більше заблищали, а щасливий сміх мов прохав вибачення за своє щастя, мов соромився за його.

— А вонà не буде працювати? Вона? Ех, Іване! як би ти знав її, їй-Богу, закохався б в один мент!

Івана ніби що вкололо. Він раптом повернув голову й сухо промовив:

— Прошу мене не тулити до всяких кохань і... дурниць усяких...

— Бо не знаєш їх, а як би...

— І знати не хочу! — злістно скрикнув він, схоплюючись і починаючи ходити по хаті. — Ха-ха-ха-ха! „Не знаєш!“ Нема чого й знати! І не треба знати! Не треба!

— Н-ну, се вже ти... — засміявся Семенюк так, ніби йому сказали, що не треба ні їсти ні пити.

Ганенко нічого не сказав і ходив із застиглою на губах злою усмішкою. Семенюк ще трохи повозився біля ґудзика одкусив нитку і струснув сюртука.

— Мене тільки одно тішить, — почав Ганенко, ходячи й дивлячись собі під ноги. — Жениться який-небудь такий сеньор, як от ти. Ніжиться, мажеться, аж слина йому котиться... Чисто тобі масляний... фізіономія ідіотична... Аж дивитись гидко. Так би, здається, взяв його та й такої хльости йому задав!...

— Ха-ха-ха! — весело засміявся Семенюк.

— А через рік — дивишся фізіономія вже витягнулася. „Розчарувався“. Ага! Так тобі й треба, дурню!... Ха-ха-ха! „Я, каже, думав, що вона свята... Я ж так любив її, вона ж так любила мене, ми ж так кохалися. А я ж не знав, що вона така“... Ха-ха-ха!...

Він зареготався якимсь злорадним, смаковитим сміхом і ще дрібніше затупав по підлозі.

— Це мені нагадує раз-у-раз добродія, що йде в крамницю, купує черевики, весело приносить їх додому, а через три дні підніма ґвалт, що вони й тісні, й погані, й такі, й сякі...

— Мені здається, що черевик і жінка мало мають спільного.

— Ну, то тобі так здається, бо ти ж ко-ха-єш... Ха-ха-ха!... А всякий розумний чоловік згодиться, що черевик і жінка — то все одно. І там купуєш, і тут. І там, поки нове та наведений про людське око, для продажі блиск держиться, здається добрим, і тут... Кохання... Любов... Жінка — друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лямпа, стіл — усе однаковий крам на потребу чоловікові.

— Іва-а-анс! — з жахом скрикнув Семенюк, дивлячись широко росплющеними очима на Ганенка. — Це ж — варварство! Що ти говориш?...

— Ха-ха-ха! — радісно-злістно зареготався Іван, — ха-ха-ха! Не вподобалось! Кохання зачепили, святе, ніжне чуття... Ух, ви!... Не любите правди? А се правда, правда, добродію коханець! Жінка — то крам, черевик! Гімназії, інститути — фабрики, де їх виробляють, родини — крамниці, де їх продають, а такі, як ти — покупці... а покупців раз-у-раз обдурюють... Ха-ха-ха! Не до смаку? кривишся?... А так, так!... Кривись, не кривись, а мусиш згодитися, що мета в житті наших панночок — продатись, вийти заміж... Се для них все... Так?

— Не всі...

— Всі! Всі! Не бреши!

— Ні, не всі, бо...

— Не бреши, говорю! Всі! Вони инакше й не можуть жити... Таке їхнє соціяльне, політичне, економічне... яке хочеш становище... У них других інтересів нема. Всі — крам, черевики! А ти — покупець... Ха-ха-ха! Не подобається... Він, бідний, гадав, що у його єсть кохання... Черевика купуєш, от і все!... Може, тебе ще збиває з пантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все-таки ти платиш... Кохання!...

— Так... Підожди... Чим же наша жінка винна? — промовив Семенюк, не сміючись уже й не жахаючись. — Хиба ж вона винна тому?

— Та йди к чорту! — скрикнув Ганенко. — Хто тобі говорить, хто тут винний .. Так єсть!... Хто? Вже ж не я! Хто? Вона!

— Вона?

— А хто ж? Та такі, як ти, що зробили її черевиком... Значить, і їй, і вам це подобається, раз воно так єсть... Я ж за вас не буду голови собі сушити. Ще жахаються!... Вам би тільки ніжні слова... Кохання, друг... У-у, йолопи!

Він крутнувсь на каблуках, плюнув і ще хутчій заходив по кімнаті. Семенюк замислився, недвижно зупинивши погляд десь за грубою, що незграбно випиналася з стіни й ніби ще більше затемняла і так темну, низьку кімнату. Пробігло хвилин зо дві.

— Ні! — вмить тріпонув головою Семенюк і зітхнув, — це — дурниця... Це — філософія. Ти не знаєш кохання, тим і говориш так... Хиба ж... Підожди, не перебивай! Хиба ж я говорю, що вона свята, янгол і таке инше... Вона тільки добра, чесна людина...

— Оскільки може бути чесна буржуа...

— Вибачай! Це вже вибачай... Ця людина — не буржуа... Це дуже розвинена людина. Цікавиться наукою, життям, чита багато... Поукраїнськи вже говорить...

— Певно, сам „просвіщав?“

— Ну, так що? Не криюсь — може, вона саме за те й полюбила мене, що я... скинув їй з очей полуду, показав таке, про що їй і не снилося... що я дав їй мету для життя. Не криюсь, я перший давав їй розумні книжки і тепер даю. І як би ти знав, як вона їх читає! Прямо ковтає! Ні, вибачай, вже хто-хто, а вона не буржуа. От мати її... Ну, що ж ти хочеш? Удова полковниця, бідна, купа дітей... Та я у них рідко й буваю. Раз-у-раз „на уроці“ в Сухобрієвих. Сьогодні ж Ліди Сухобрієвої заручини з Ламазіді... Знаєш?

— Я — не ходяча газета!

— Та ти ж його знаєш... Ну, все одно... От здивуються! Вони ж не знають. От роззявить рота купецтво!

— весело засміявся Семенюк. — Двоє заручин разом. От сюрпріз!

— Дурний піп, дурна його й молитва! — злістно муркнув Ганенко.

— Ех! Іване, Іване! — хитнув головою Семенюк. — Як би ти знав, щò значить для мене ця „молитва!“ Як би, наприклад, як-небудь так трапилось, що в мене одняли спроможність так молитися, — я не знаю, щò зо мною було б. Я ж так ненавижу теперішнє своє життя, я так звик до цієї молитви, що не знаю, чи витримав би це... Але це, певна річ, могло б тільки тоді бути, як би я довідався, що Галя мене не любить...

— А ти сього тепер ще не знаєш? — зупинився Ганенко і, криво всміхаючись, подивився на його.

— Я знаю, що вона мене любить! — серьозно промовив Семенюк. — Знаю, хоча про це ми й не говорили.

— Як же це так? Хм... Дивно...

— Я — не ґімназист. Як би я говорив про кохання, то значить, і про шлюб говорив би...

— Ага! — потер руки Ганенко, — значить, можна ще сподіватись трагедії на тему: „вона не любить!“ Ха-ха-ха!...

— Не діждеш... мабуть... — трохи зблідши, промовив Семенюк і одвернувся.

— А побачим, побачимо!...

Семенюк постояв трохи біля столу, розвів пальцем воду, що калюжою стояла від позеленілого самовару, і став помалу, машинально натягати сюртука. Ніжне, гарне лице його загубило вираз твердого запалу і, здавалось, чекало чогось страшного й можливого. Натягнувши сюртук, він почав його повагом застібати й, не достібнувши усіх ґудзиків, сів на стілець і замислився. Ганенко, проходячи повз його, глянув і злорадно всміхнувся. „Ага!“ мов хотіло сказати його сухе, зле лице.

— Невже це ... може бути? — тихо промовив Семенюк і жалістно глянув на Ганенка. І стільки в тім погляді було муки, стільки безсилого, дитячого відчаю, що, здавалось, ось-ось губи йому затремтять, очі поймуться слізьми, і гіркий плач, плач окривдженої дитини, вирветься з широких грудей парубка. Ганенко ще раз глянув на його, походив трохи, похмурившись, ще глянув і тихо зупинився біля його. Семенюк не ворушився, дивлячись кудись у повітря, попустивши безсило руки й зігнувши коліна.

— А ти ж їй натякав якось? — помовчавши трохи, промовив Ганенко тихо, вже без злости, мягко й понуро. — Чого ж там?... Якось же ти... бачив... Може, й любить... Спитай...

Семенюк повернув до його голову, подивився трохи й, видимо, не чуючи його, скрикнув з болем:

— Не може ж бути сього! Не може бути! Я ж... Се ж усе життя треба на другий лад перевертати... Ні, вона любить... Я ми стріваємось... Ні, вона любить... Як ми стріваємось, вона вся як огнем загоряється... Блідне, як за руку торкнусь... Усе на самоті зо мною зостатись силкується... Була ж навіть тут, у мене. Я ж не вірив їй... Але вона тут так розридалась, коли я навмисне удавав, що не люблю її... То вона боїться, що я не люблю її... Ні! Як згадаю... Ні! Не може бути! Я вірю їй... Фу, який же я комік!

Ганенко одійшов і сів на стілець, поставивши лікті на коліна й обхопивши руками голову.

— А все ти!... З своїм пессімізмом! — додав Семенюк. — Тепер хоч прощення проси у Галі...

Ганенко підвів голову, глянув на його і знову заховав її між долонями.

— Славний жених! Іде сватитися — й не вірить... Скажу, що ти мене так... Скажу, що на мене наслав холоду чоловік, який не любив і який не вірить в силу кохання... краси... Ех, Іване! Хиба погана така картинка: ти десь натомився, десь цілий день вештався серед людського горя, намерзся і фізично, й морально... Приходиш додому. Тебе обнімає ніжна, мягка ручка, ласкаво-ласкаво проводить по лиці... і ти чуєш, як тобі робиться тепло-тепло... Ось як тепер я: прийду до Сухобрієвих... вона стріне мене, як самого близького чоловіка, ми заберемось собі десь у Лідину кімнату — й ніякого нам діла нема ні до гостей, ні до купчих... А як женюсь...

Ганенко вмить схопився з стільця, хутко підійшов до вішалки, мало не зірвав своє куценьке пальто й, насунувши картуз на самі вуха, став мовчки всовувати ноги в калоші.

— Що з тобою: — здивувався Семенюк. — Куди ти?

Ганенко натяг калоші, кинув: „прощай!“ — і вийшов з номера. Семенюк мовчки постояв, здивовано дивлячись на двері, знизнув плечима й почав одягатись.

II.

Коли Семенюк увійшов у сіни Сухобрієвської кватирі, його прикро вразили надзвичайний гомін та світло. З трьох дверей, що йшли — одна просто до зали, ліва в кімнату його учня — Васі, права в Лідину, нісся регіт, галас, розмова й тупотіння десятків ніг, що гасали по вітальні під піаніно. Раз-у-раз тут було тихо, темнувато й зустрічала його инша музика: веселий сміх Галі й Ліди, довгий потиск трохи твердої ручки і погляд, який про щось говорив, до чогось вабив, щось обіцяв.

Він глянув у вітальню, але там була така метушня, що він не наважився пробіратись крізь неї й повернув у

вісіну кімнату. Тут було хоча тихше, але так накурено, що, здавалось, усе було в густім, синім тумані: і люди й вікна, і стіл і стеля. Обличча на два ступні важко було роспізнати, і Семенюк мусів до кожного придивлятися, вітаючись. Перездоровкавшись з усіма, він притулився біля стіни і став прислухатись до балачки, що на хвилину була замовкла. Розповідано якийсь соромицький анекдот, „сіль“ якого було в тому, що, перше, оповідачем був сам жених Ламазіді, присадкуватий, губатий, чорнявий студент, а друге — в безсоромних, стидких словах, дотепність яких містилася в їх цінічности й, разом, в серьозности фізіономії оповідача. Де-хто слухав, инколи посміхаючись, де-хто гриз нігті, дивлячися в стелю, де-хто, ростягнувши рота в усмішку, не зводив очей з Ламазіді, де-хто смаковито жмурився. Особливо ж звернули на себе Семенюкову увагу два субєкти: якийсь незнайомий, кучерявий, як Авесалом, руденький, з ластовинням по всім лиці студент, і всім знайомий Фомушка, синок дуки-крамаря, відомого на пів України. Авесалом, не спускаючи очей з оповідача, всею істотою брав участь в оповіданні. Здивовано підіймав брови, грізно хмурився, де гнівались в анекдоті, солодко всміхавсь, де йшла любовна сцена, реготавсь і знов пильно слухав, витягуючи губи, підіймаючи брови, дивуючись і гніваючись. Фомушка ж, навпаки, оповідача мало слухав, підхоплюючи тільки окремі слова, реготався, спочутливо повертався до всіх, бив по плечах і колінах „коллег“, хапав від задоволення иноді за поли сюртука Ламазіді і за кожним „крилатим“ словом подивлявся на Семенюка. Його Фомушка чогось поважав і завше поводився серьозно і з пошаною.

— Ну й женіх, вошь тебя заєшь! — скрикував він за кожним гидким словом, бючи себе по коліні й задоволено одкидаючись назад. Широке, біляве, добродушне лице його

з товстими червоними губами та мягким, товстим носом аж сяло від задоволення.

— Яка справді мерзота! — слухаючи з огидою анекдота, думав Семенюк, спостерегаючи Фомушку, Авесалома, якихсь добродіїв не то крамарів, не то льокаїв, що, видно, як і Фомушка, були теж дуже задоволені товариством студентів.

— І сі люде танцюють, обнімають її, мою чисту, святу, непорочну! — пронеслося миттю у голові в його. І він навіть з ненавистю глянув на всю ґрупу, що роєм обсіла Ламазіді й жадно стежила за смуглим, чотирокутним лицем його.

— Такім образом, мілостівиє государі і... мілостівих государинь, к сожалєнію, нєт!... добродєтель всторжествовала і порок наказан по заслугам... А теперь... — устав Ламазіді з серьйозним лицем, — прошу пропустіть меня, ібо у меня... не-вє-ста! — повчаюче додав він і, пробравшись між колінами слухачів, поважно вийшов з кімнати.

— Ну-ну! — зареготався Фомушка, — там невєста, а он... Ну, женіх, вошь тебя заєшь! — і радісно озирнувся на всіх.

Авесалом поворухнувся, зітхнув, видимо, ще під враженням анекдота... тріпнув головою й зареготався.

— Да, дейcтвітельно, — промовив він. — Ето, я знаю, — єсть еще такой анекдот, подобний етому...

Всі, чекаючи, повернули до його голови й очі, а Фомушка, подивившись на Семенюка, умостився краще на ліжку, поклавши руку на коліно якомусь студентові, й наставився слухати. Семенюк повернувся і вийшов з кімнати.

— Фу, гидота! — плюнув він з злістю й, зупинившись у дверях вітальні, став дивитись на танці. Піаніно під руками нанятої тапьорші гриміло й вибивало якийсь танець, в якому, обвіваючи Семенюка вітром пахощів, крутились-пролітали ріжні пари. Було ясно аж надто від лямп, канделябрів та великої люстри, що спускалась по середині вітальні.

А в самій кімнаті, здавалось, пройшовся з мітлою якийсь велетень і все порозмітав по кутках. Піаніно було запхнуте аж у куток; згорнуті килими лежали біля його; вазони з квітками мостилися в другому кутку; широка, турецька канапа стійма стояла під стіною і, здавалось, що-хвилини мала впасти на збиті в купу столи і шафку з книжками, — розгардіяш надзвичайний!

Семенюк почав шукати „білу косу й чорні брови“. Промиготіло щасливе лице Васіне, усміхнулась і кивнула знайома панночка, щось крикнула йому Ліда, висовуючи з-за намощених грудей Ламазіді чорненьку, гарненьку, маленьку голову, протупали якісь купецькі пари, а Галі щось не було.

— Може, не прийшла ще? — подумав Семенюк, переводячи очі з кутка в куток, де спочивали парочки. І вмить почув, як серце холодно-холодно замліло. Повернувшись боком до його, а лицем до славного на всі жіночі гімназії джиґуна Сержа Горонського, щось палко й весело говорила Галя. Семенюка ця веселість прикро вколола.

— Чи перестануть вони скакати! — з досадою подивився він на пари і став очима шукати проходу до Галі.

— Ет! чорт! іти, так іти! — одважився він і, пробіраючись по-між парами, незручно ступаючи по сковзькій підлозі, став простувати в куток.

— Та й фігура ж у мене тепер мабуть тричі йолопська, — червоніючи проти волі, думав він, зупиняючись иноді й вижидаючи, поки пролетять пари. Галя повернулась.

— А! арістократ! — крикнула вона, побачивши його, і простягнула руку. — Ви чого так пізно?

— Не мав часу! — одскакуючи трохи в бік від якогось гімназіста з дамою, що крутились прямо на його, одмовив Семенюк.

— Що?... Не чую...

— Часу, кажу, не мав... „Чорт їх пре прямо на тебе!“

— А я думала, що ви вже й не прийдете! — кинула йому Галя і більше, ніж слід, подивилась у вічі.

— Ні... чого ж... Добри-вечір! — на-силу підійшов він і простягнув руку.

— Думала, що, може, яке діло не пустить... Ви знайомі? — подивилась вона на Семенюка, а потім на Сержа. — Семенюк... Горон...

— Знайомі! — простягуючи холодно руку Сержові, перебив її Семенюк. Серж здавив йому пальці, підвівся і знову сів, поклавши ногу на ногу.

— Ну, як же ви?... Та сідайте, а то вас будуть штовхати, — подивилась Галя навкрути, але стільця не було поблизу.

— Нічого, нічого. Я і так... — угинаючи спину й ледві стоячи під напором шлейфа якоїсь пари, поспішив заспокоїти її Семенюк і трохи насунувсь на Горонського. Горонський делікатно сховав ноги під стілець.

— Вас ще зібють... — засміялась Галя. Горонський хмикнув, а Семенюк ніяково скривив губи і хотів щось промовити, але не встиг і рота роззявити, як знов налетіла якась пара, штовхнула махнула шлейфом і щезла в гурті. Семенюк ще більше насунувся, червоніючи та почуваючи, як ніяковість, злість і сором якимсь гарячим клубком розходяться по грудях, давлять їх і сковують язик, думки і всю істоту його. Горонський ще більше підсунув ноги під стілець. Ніяково змовкли.

— Ви бачили вже Ліду? — спитала Галя.

— Ні, я ж тільки що прийшов...

Горонський нахилив голову.

„Помішав мабуть“, — пронеслось у Семенюка.

— І не поздравили?!

„Хоче спекатись!“ — Ні... коли б же я міг...

— Ай-я-яй! — докірливо-ласкаво похитала головою Галя, такий празник для неї!

„Хоче спекатися!“ ... — Справді треба знайти та поздравити, — в голос промовив він. — Та й з Єремеєм Афанасієвичем і Варварою Карповною поздоровкатись.. Вони там? — хитнув він на двері їдальні, крізь котрі виднілися якісь постаті, й, не чекаючи відповіді, став пробіратись туди.

„От тобі й зустріч... Поетична, ніжна зустріч!“ — з мукою злости, сорому й ніяковости думав він, ухиляючись від пар і почуваючи на спині погляд Галі і „того дурня“. „От тобі й кохання, і друг, і... У-у, йолопи, дикарі проклятi! Ще за культурних людей себе мають“ — злістно провожав він кожну пару, балансуючи серед них. „Фу, гидота яка!“

Він добився до бажаних дверей і заскочив у їдальню.

— А! загнали вас? — крикнув йому Єремей Афанасієвич. підвівши голову від карт і задоволено сміючись.

Партньори озирнулись до Семенюка.

— Наш репетітор... Імею честь... — повів Сухобрієв в повітрі лівою рукою — в правій були карти — й подав її Семенюкові. — Не пйот, не куріт і в разсужденії женскаго пола непорочен...

Партньори привіталися і знов захопились картами. Микола озирнувся. Тут було тихо й затишно. Біля вінтьорів сиділи якісь сіренькі, ледві примітні постаті, що, звичайно, по два, по три сидять біля картярських столів, мало що розуміючи, иноді позіхаючи й витираючи квітчастими хусточками сльози. За обіднім столом, що для свята був застелений новою скатертю з синіми китицями й мало не тріщав під вагою самовара, величезних ваз із варенням, сахаром то що, чинно, мовчки сиділи якісь три

чи чотирі салопниці з купчих, склавши руки з хусточками на колінах. Біля самовару позіхала Варвара Карповна, невеличка, чорненька жінка з молодими ще очима й добрими губами. Шелестів дощик за вікном, свистів і пищав самовар та зітхали салопниці. З сумежної кімнати, що була спальною старих Сухобрієвих, чувся сміх, сварка, дзвякання грошей та ляпання картами.

„Мабуть, стукалка!“ — подумав Микола, підходячи до Варвари Карповни і здоровкаючись з нею. Салопниці провели його очима. Варвара Карповна привітно поздоровкалась, роспиталась про здоровячко, посадила і зараз же підсунула неодмінну шклянку чаю.

— Ромцу, Ніколай Степановіч!... Свєженькій! — крикнув з-за карт Сухобрієв. — Варвара Карповна, подлєй!

— Да Ніколай Степановіч не пйот же!... Может, випєте, Ніколай Степановіч? — узялась була за пляшку Варвара Карповна, але Микола одмовився.

— А сухаріков? — підсунула вона кошичок, але він і від сього одмовився, хоча почував голод не малий.

Помовчали. Микола, сьорбаючи чай, почував, як якийсь моральний холод все більше й більше пронизував його всього. Кидаючи иноді оком крізь розчинені двері у вітальню, прислухаючись то до гучних вибухів мелодій, то до ляпання карт партньорів, то знов до вітальні, він почував себе чужим серед сього люду, самітним, може, ще більше, ніж у темному номерку. Тільки від думки про Галю серце тепло починало битись, але зараз же неприємно згадувалась недавня зустріч і робилось ще холодніше й нудніше. Варвара Карповна подивилась на вікно й позіхнула.

— Дожжік... — зітхнула одна з салопниць, перекладаючи хусточку з правої руки в ліву.

— Да... І когда оно, Господі, уже зіма будет... — промовила байдужно Варвара Карповна, — январь мєсяц, а как будто сентябрь ілі октябрь.

— Сказивают, — почала тоненьким голосочком друга салопниця з чорненьким очіпком на голові й кашлянула, — перемєщеніє клімата должно проізойті... Как-то, будто наш клімат да перейдьот в Амеріку, а із Амеріки — к нам... Телеграфіст, племяннік куми, сказивал... Как будто учониє доіскаліс..

— Господь святой знаєт! — зітхнув зелений очіпок, і знов усі помовчали.

— Что ви такой грустний, Ніколай Степановіч? — сказала Варвара Карповна привітно. — Зажурились, що рано оженились?

Вона колись, ще як була в гімназії, читала Шевченка й любила иноді перемовитись із Семенюком по-українськи.

— Ні... нєт, напротів... — промовив він, підводячи голову й силкуючись удати веселого. — Сегодня такой празник...

— Вот то-то і оно! — засміялась Варвара Карповна і зморшки промінням розійшлись по її лиці. — Может, грустно, что празнік, да не ваш?

— Хе-хе-хе! — піддержали очіпки.

Микола силувано всміхнувся, але нічого не одмовив.

— А ви взялі б да й женілісь! Вот Глафіра Кондраттєвна і невєсту б вам нашла... Правда, Глафіра Кондраттєвна? — повернулась вона до зеленого очіпка. Глафіра Кондраттєвна подивилась на Миколу й цілком поважно промовила:

— А что ж! І нашла б! Такому красавцу да не найті!

— Ого! — весело засміялась Варвара Карповна, — компліменти!

— Чего „компліменти“? — злегка образилась Глафіра Кондраттєвна. — Думаєте, не найду?... Раз говорю — значіт, найду. І богатая, і красівая... свой дом і двадцать тисяч хоть сейчас... Да! Ето не „компліменти“!

— Образованная?

— Ізвєстно, образованная, а то как же! Сдала екзамент. Как же... За єйо сватался Недобрюхін, — тот, что потом на Савкіной дочкє женілся — і отказала! „Мнє, говоріт, офіцера, чіновніка ілі по крайності, говорит, студента подавай“... Вот как! Да... Ето не „комплименти“!

— А в самом дєлє, Ніколай Степановіч, давайте ми вас женім! — на пів поважно окрикнула Сухобрієва. — Что ж вам: богаче теперь трудно найті. Ви, студенти, тепер все іщете, как би побогаче; а я вот от души говорю, что для вас ето очень хорошо...

— Собой пріятная такая мамзель, — додала Глафіра Кіндратовна, — на роялях всякія песні, і в разговоре такая веселая, все больше про офіцеров... Такая пріятная...

Микола скінчив чай, устав і подякував.

— Может, еще стаканчік?

— Нет, спасібо... Пойду, найду Лидію Єремеевну... не видел еще.

І боячись, що його зупинять, хутко повернувся й вискочив до вітальні. Пари, як і перше, крутились, миготіли й віяли шлейфами. Семенюк притулився до стіни й, посовуючись иноді, став дивитись на них. І вмить йому стало чудно і навіть смішно. Чого він тут? На віщо він стоїть оттут, біля стіни, чужий серед чужих, з другого табору, з другим життям, самотний, нікчемний серед сих танців, незграбний серед сих затягнутих, прилизаних „коллег“, сердитий, сумний?... Галя? Чи вона ж любить його?... І знов холод пройшов по тілу, в грудях ніби зразу порожньо стало і навіть чогось страшно. Він зітхнув, повів плечима,

мов здрігнувшись, і хотів перейти вже кудись до людей, як вмить над вухом у його продзвеніло:

— Я зараз!

І не встиг він повернутись, як дмухнув вітер, промайнуло лице Галіне з привітною усмішкою і сховалося за парами. І Миколі вмить стало тепло, якось боляче тепло, і навіть захотілось чогось плакати.

За хвилину вона вже була коло його.

— Де ви були? — важко дихаючи й обмахуючись віялом, накинулась вона, не доходячи ще. — Шукала, шукала... Ходім звідсіль... Ходім до Лідиної кімнати... Мені так багато єсть казати вам... Який хороший: утік і сидить десь... Шукай ще його...

Микола щасливо розявляв рота, йдучи за нею, збірався говорити й... тільки балансував по-між парами.

— Ну, сідайте... — складаючи руки на колінах, сіла вона на своє улюблене місце в куточку канапи й показала головою коло себе. — Ну, говоріть, де були? мабуть, з якоюсь панною сиділи? Так?

— Всього на всього в їдальні був, — весело одповів Микола. — Пив чай і балакав про своє весілля з Варварою Карповною.

— Про ваше весілля?! — скрикнула Галя і трохи зблідла. — Ви женитесь?

Семенюк радісно піймав сю блідність, і каяття залило його груди. „Моя хороша!“ подумав він.

— Ні, — промовив далі в голос, — менѐ лиш женили. Вже найшлась якась і „мамзель“ ... свій будинок і двадцять тисяч... Гидко, розуміється...

— І ви б женились? — дивлячись на його якимсь гордим, палким поглядом, промовила Галя повагом — Ви? Таке молоде, чисте? Який би з вас муж був?

Миколі хотілось крикнути: „от через тиждень побачиш!“, але він тільки промовив:

— Хиба я вже такий... що... не можу бути мужем?

— Ні... Но... ви такий молодий... Ну, та оставим се! А то ви ще втічете від мене, як робите раз-у-раз.

— Анно Івановно! скрикнув здивовано Микола, — я тікаю? Навпаки, мені так легко з вами...

— Ну, мабуть, не дуже й легко! — кинула вона, не дивлячись на його і граючись віялом.

— Вам компліментa хочеться?

— Микола Степанович! — швидко подивилась вона на його і, забачивши його радісні, привітні очі, тихше додала: — Я думала, що ви серьозно питаєтесь... А що я говорю се, так цее просто... потому, що...

— Через те... — поправив Микола.

— Через те... Бачите, я зовсім погано ще говорю по-українськи...

— Нічого, нічого. Ну, так „через те, що“... що?

— Через те, що для вас не маю нічого інтересного... Ви чоловік другий, я друга... А мені з вами легко, то правда! Ви такий... простий... молодий... Славний!

Микола слухав і почував, як щось рідне та ніжне теплом обгортало всю його істоту. Йому хотілося схопити цю струнку, як виточену постать, ці високі, пишні груди, прихилити чудове личко до себе на груди, закрити її всю руками і крикнути всьому світові: „Моя вона! моя, моя!“

— Скажіть, ви кого-небудь любили? — вмить спитала вона хутко. — Любили?

— Нікого й ніколи...

— Правда?

— Правда.

Вона знов якось чудно-гостро подивилась на його, і губи її трохи ніби здрігнули. Микола теж подивився на неї й, не спускаючи очей, промовив:

— А, знаєте, ви сьогодні якась... чудна...

— Як іменно?

— Так... Якась не така, як завжде... Щось таке рішуче... Ніби ви на щось зважились. Вигляд такий... Ніби збіраєтесь боротися з кимось або поставити на своєму... Щось уперте таке...

Вона знов кинула на його тим самим поглядом, гострим, палким і чудним.

— Може, й так — усміхнулась вона й замислилася.

Микола тихо взяв її за руку й тісно здавив тонкі, довгі пальці. Галя здрігнулась, подивилася на двері й нахилила голову.

— Ой, болить, милий... Не дуже... — прошепотіла вона і злегка здушила йому руку.

„Милий, милий!“ — радісно обізвалось по всій істоті Миколи.

— Ну, і... що ж?... — не розуміючи добре, що говорить, спитав він, прислухаючись, як у грудях приємно-холодно завмірало і серце стукало так, що, здавалось йому, навіть Галя чула сей стукіт...

Галя стрепенулась.

— Що ви сказали? Вибачайте, я не дочула... — здушила вона йому руку. — Ви щось питали?

— Ну-да... Ні... Ви, здається, щось чи говорили чи хотіли сказати... Ага! Ви казали, що маєте щось сказати... Що таке?

— Я мала сказати?... А!... Да... Я маю вам щось сказать... Тільки...

— Тільки що?

— Тільки... Ну, нічого!... Слухайте...

— Усім серцем слухаю!

— Правда?... Ну, слухайте...

Вона трохи замислилась. Микола терпляче дивився на неї. З вітальні глухо долітали згуки якоїсь сумної мелодії й наче хотіли ще більше відрізнити Миколу від усього світу, від номерців, і ще більше й тісніше споріднити з сею теплою, оксамитною ручкою, з сими тонкими пальчиками, що так покірно й тихо лежали в його руці. Він тихо-тихо стиснув їх.

— Слухайте, — підняла голову Галя. — Ви мабуть... Ні! не скажу! — вмить твердо промовила вона.

— От тобі й на! — засміявся Микола.

— Не скажу, не скажу! Ви зараз розсердитесь, не так на це подивитесь, зараз... Ні, ні!

Микола здвигнув плечима.

— А обіщаєте не сердитись, не лаятись, не кричати?

— Голова тому порукою!

— Ет! — незадоволено шарпнула руку Галя. — Ви говоріть серьозно... Обіщаєте?

— Та що ж таке?

— Ви скажіть, обіщаєте не сердитись, коли я вам щось скажу?

— Не знаю... — засміявся Микола. — Може, ви мені щось таке скажете, що й святий розсердився б. Скажіть уперед.

— А! Ну, так не скажу зовсім... Пустіть руку! — прошепотіла вона трохи сердито.

— Ну, Галя...

— Як? „Галя?“ Не смійте мене так називати... Не хочете дати слова... Пустіть руку...

— Га-а-ля...

— Ну, обіщаєте?

— Та що ж таке, Господи?

Що не будете... що... Ні! знаєте що? — пригадавши щось друге, скрикнула вона.

— Ні, не знаю.

— Слухайте, Миколо Степанович! — серьозно промовила Галя. — Я питаюсь у вас серьозно... Се важно.

Микола зробив серьозну фізіономію і здавив пальчики.

— От що... ви краще слухайте!... дайте мені слово, що ви не будете ні сердиться, ні... виражать своїх мнєній, ні лаяти мене сьогодні, що б я ні зробила і що б ви ні почули... Добре? А завтра ви повинні прийти до мене і ми побалакаєм про все... Я обясню, ви подумаєте... Словом, завтра ви непремінно прийдіть... Даєте слово?

— Так ви краще зараз скажіть усе та й годі! Побалакаємо...

— Ні, ні!... Я хочу сьогодні ввесь вечір з вами бути... я і так мало з вами буваю... І я хочу, щоб ви мене проводжали додому... А то ви як узнаєте, то не захочете ще й провести мене... Добре?

У Миколи радісно завмерло серце. „Боїться, що не люблю... Хоче признатись... Боїться... Моя, моя, моя!“

— Ну, даєте слово?

— Даю, даю!

— Глядіть! Я вашому слову вірю... Що б ні случилось, слово держіть... Добре?

— Тисячу раз добре! — щасливо прошепотів Микола й тихо підніс її руку до губ.

— Хто небудь увійде, — ледве чутно кинула Галя, не однімаючи руки й червоніючи.

— „Ну, так що? Все одно через тиждень моя будеш!“ — хотілось йому сказати, але щось держало язика. Йому було так любо: несвідомість і страх Галі за його кохання так радісно підіймали нерви, що хоч трошки хотілось ще посидіти так. А там... Все скінчиться: галас, гам, здивовані

обличча купецтва, подруг, „коллег“, чиїсь руки, чиїсь поцілунки, бажання всього найкращого... Брр!

— На що цілуєте? — прошепотіла Галя. — Так собі? Да?

— Ні, ні... — відказав, не одриваючи руки, Микола.

— А на що? на що?... Хиба любите? любите?

Миколі хотілось мовчати і слухати-слухати без кінця цей палкий, збентежений голосок, повний чогось дужого, повний якоїсь досади, гніву й кохання.

— Ну, говоріть же! Любите?... Ну? ну? — нахиляючись до його й до болю стискаючи руку, прошепотіла вона. — Ну, говорі же, говорі! — вмить обгортаючи його шию, обдала вона його полумям щоки і стала скажено цілувати всього.

— Любіш? Да? Говорі же, проклятий, глупий... Говорі, любішь?

— Не „говорі“, а говори!...

— Ах, остав пожалуйста хоть тепер... Говорі... Ну, скорей!

— Люблю... — задихаючись, промовив Микола й завмер під вибухом невимовного, навіть дикого якогось кохання Галіного.

Здавалось, очі її не дивились, а горіли й світилися, щоки палали й пекли своїм полумям, груди хвилювали під тонкою білою сукнею.

— Ввійде хто-небудь... — одкинувсь трохи назад Микола.

— Плевать, плевать, пусть входят! Я люблю, люблю... Слишіш ти! Цєлуй, цєлуй!...

Вона навіть страшна була. Щелепи випнулись якось у-перед, зуби сціпились, в лиці було щось звіряче, дике.

— Ти мой, мой! Слишіш ти, проклятий! — прошипіла і, схопивши його за голову, нахилила, впилася зубами в щоку й одкинулась назад. Микола аж підскочив.

— Загризу!.. Всего загризу! Боліт! Не смей, не смей, — ти мой! Я хочу, і ти будеш мой весь с своей чістотой, невінностью, ідеямі... і всем... Слишіш!... Ти ж любіш... Любіш же? Да? Больше всего?

— Люблю, люблю...

У Миколи крутилась голова.

— Бросіш всьо ето?.. Не будеш больше мучіть „просвещенієм“? Да? Любіл і прежде, ілі „просвещал“?... Все равно будеш мой!... Я все пущу в ход... Слишіш ти!...

— Люблю, люблю... — важко прохрипів Микола, нічого не чуючи й почуваючи тільки, що й на його переходить те щось дике, скажене, безкрає, що полумям било від Галі.

— Ти мой, мой!... Я тебя нікому не отдам, слишіш?! Убю, єсли завтра не прідеш... ти слово дал... Оставіш всьо і прідеш.

— Оставлю, оставлю...

В двері щось постукало.

— Ідут! — штовхнула вона його й швидко одкинулась назад.

— Ну, а вона вам що? — важко дихаючи, голосно спитала вона, хутко поправляючи свій білий, хвилями завитий чуб і тихше додала:

— Говоріте что-нібудь... Скорєе! Можно! — гукнула вона до дверей.

— А вона каже...

Двері розчинились і в кімнату вбіг Фомушка. Обдивившись навкруги й забачивши їх, він, ще не доходячи, закричав:

— А я іщу вас!

— Та так таки й упала? — закриваючись віялом, зареготалась Галя таким натуральним майстерним реготом, що

Миколі чогось ніяково і разом прикро стало, хоча він і сам невміло силкувався засміятись.

— До . . . до . . . лу ? — ледві вимовляючи, прокричала Галя, ха-ха-ха!

Микола кривив губи та все більше й більше почував щось неприємне, дивлячись на Галіну гру. Фомушка оторопіло став і, дивлючись на неї, теж починав сміятись.

— А. . . а. . . ви ?. . . — виглянула Галя з-за віяла, подивилась на Фомушку і ще голоснішим зялилась реготом.

— Да что такоє ? — засміявся й Фомушка.

— Ох, ох, ха-ха-ха-ха!

Фомушка нічого не розумів.

— Что-то, відно, смешноє! — догадався він.

Микола справді засміявся, а Галя аж упала на спину канапи й навіть сам Фомушка зареготався.

— Ох, ох, Фома Лу. . . Лукіч!. . . Дайтє. . . по . . . жалу. . . йста води, — викрикнула Галя.

Фомушка повернувся й полетів.

— Ну, целуй. . . Єще. . . єще. . . Будет. . . Прідеш завтра ?. . . Да ?

— Прийду, прийду. . .

— Мой ?

— Твій, твій. . .

— Ну, будет. . . Пусті. . . Ідьот. . .

Вона пригладила волосся, поправила злегка помяту сукню і трохи одсунулась од Миколи.

— Даже води захотєлі ; — ще з порога крикнув Фомушка, обережно несучи склянку. — Ето что-то смєшноє! — додав він, маючи на увазі перший ефект од сих слів.

Але Галя навіть і не усміхнулась.

— Вредно так много смєяться, — промовила вона, надпивши трохи й вертаючи Фомушці склянку. — Краснис, как ракі. . .

Микола провів рукою по лиці, що горіло, як в огні, і глибоко зітхнув.

— А я, Анна Івановна, за вамі, — беручи склянку й нахиляючи трохи голову на бік, сказав несміло Фомушка

— Куда? — холодно спитала вона.

— Кадріль...

— Ох, Фома Лукіч! простіте, єй-Богу, не могу, — твердо подивилась вона на його.

— Хм... — жалібно, по-дитячи хмикнув Фомушка. — Анна Івановна!...

— Фома Лукіч! — тихше промовила Галя й якось подивилась на його. Лице у неї зразу стало сухе, тверде й жорстоке. Фомушка якось принизився, але попробував ще раз хмикнути і схилити благально голову на бік. Галя пильно подивилась на його і промовила:

— Ви уже забилі?

Фомушка помалу повернувся й тихо пішов з кімнати. Але не встиг він дійти до порога, як у двері постукано, потім вони розчинились і в кімнату заглянула чорнява голова Ламазіді.

— А! ви тут? — забачивши Галю, промовив він і ввійшов.

— Лебедіная пєснь моя, Анна Івановна!.. — підходячи, засміявся він і підставив руку бубликом.

— Что такоє? здивувалась Галя.

— Как? Не понімаєтє? — здивувався й Ламазіді — С женіхом кадріль?... Послєдній, может бить, раз танцуєм с вамі.

— А-а! — протягнула Галя і, подивившись на Миколу, безнадійно розвела руками.

— Простітє! — звернувся Ламазіді до його. Микола криво усміхнувся і, встаючи за Галею, промовив:

— Нічего, нічего...

— Е, Анна Івановна, — жалібно обізвався вмить Фомушка, — я вєдь просіл…

— Но я вєдь жєніх, Фомушка! Развє ви не понімаєте? — скрикнув Ламазіді, йдучи до дверей. Галя повернулась до Миколи й тихо промовила:

— Ходіть в гостінну… Я скоро… Почекаєте там…

Усі вийшли з кімнати і вступили до вітальні. Піаніно мовчало тільки по кімнаті гасав якийсь студент — діріжер і щось несамовито кричав парам, що купились в одному кутку.

— Ну, когда уже всє станут, прідьотє за мной, — звернулась Галя до Ламазіді, — а мнє нужно єще поговорить с Ніколаєм Степановічем.

Ламазіді уклонився й одійшов. Фомушка теж одсунувся ступнів на пять по-під стінкою і став біля канапи, задумливо схилившись на неї.

— Скучати не будете? — спитала Галя, стаючи в куток і показуючи Миколі рукою місце біля себе.

— Не знаю, — одповів Семенюк. — Для мене не знайдеться, мабуть, забавки… Не танцюю, не пю… Як би хоч пив, то й мені б мабуть було весело, як тим усім добродіям, що у Васіній кімнаті засіли.

— І ніколи нічого не пили?

— Рідко… Можна сказати, що й ніколи…

— Чому?

— Як „чому“? — здивувався Микола. — Гидко… грязно…

Галя нічого не сказала, тільки пильно подивилася на його й перевела очі на вітальню.

— Ну, а еслі б… Ну, а як би я захотіла, щоб ви випили — випили б? — вмить повернулась вона до його і гостро подивилася в вічі. Микола трохи здивувався.

— Що се вам прийшло таке в голову?

— Так… Я хочу знати…

— Хм... Мені здається, що ви такого не захочете... Не думаю, щоб...

— Ну, а як би? Випили б? — перебила вона його.

— Та на віщо вам такого бажати?

— Ну, так... Випили б?

— Їй-Богу ви сьогодня якась чудна... Що з вами?

— Нічого. Ну, от я хочу, щоб ви зараз пішли в столову й випили... Ну, я хочу! — нетерпляче тупнула вона ніжкою.

— То я... може, й не піду, — протянув Микола.

— Не підете? Чому?

— Ну, „чому"! Я ж говорю вам: гидко се...

— Ну, а як я хочу, щоб ви зробили гидко?... Ну, хочу, хочу! От я зараз вам говорю: Миколо Степанович, я хочу, щоб ви пішли в столову і зробили для мене гидко. Випете?

Микола тільки знизнув плечима.

— Ну?... Что ж молчиш? Сделаєш? Да? Я так хочу... Если любиш, сделаєш... Ну? — зашепотіла вона. — Я хочу, чтоб ти для меня на всьо пошел, слишіш? Випеш? Да!

— Чудне бажання, — почав Микола, але вона зараз же перебила його?

— Ну, я так бажаю, я так хочу... Слишіш? Ти должен ето сделать... Ти мой!

— Дивно! — знов рушив він плечима, знов почуваючи, що голова йому починає крутитися. — Як же я... буду пити?... І з ким? Для чого?... Я нічого не розумію... Всі ж мені чужі...

— Нічого! — скрикнула Галя задоволено, й по гарнім, ще трохи червонім лиці її пробігло знов щось звіряче й дике. — Я вам зараз найду компаньона!

І налагодилася вже йти.

— Але, може, я його зовсім не бажаю! — зупинив її хутко Микола.

— Ну, то вибірайте, кого хочете... Скоро!

Микола став перебігати очима з студентських сюртуків на цівільні й зупинився на Фомушці.

— Коли так, — промовив він, — то нехай буде Фомушка. Однак він сумує... Треба його розважити. Хоча він мавпи не вигадає, але все-таки сімпатичний і простий хлопець... Пожалуста Фомушку.

— Так, значіт, Фому Лукіча? — ступила Галя і злегка повернулась, не дивлячись на його.

— Фомушку, Фомушку!

Хвилин за три приємно здивований і радий до послуг Фомушка вже стояв біля Миколи.

— Ну, ось вам і компаньон! — промовила Галя, не дивлячись на них.

Миколі було трохи ніяково перед Фомушкою.

— Я к вашім услугам! — додав той, привітно всміхаючись.

— Так ми ще побачимось, — аби лиш сказати що-небудь, звернувся Микола до Галі. — Дві чарки недовго...

— Больше не думаєте? — хитро вставив Фомушка, маючи його слова за façon de parler.

— Конечно, побачимось! — здивувалась Галя. — Жу вас через четверть часа не більше... Чуєте?

Микола й Фомушка уклонились і вже націлялися йти, як Галя, щось наче згадавши, хутко покликала Фомушку.

— Сію мінуту! — кинув сей Миколі й підбіг до неї.

— Пожалуйста, там под вліяніем паров еще не проболтайся... — прошепотіла Галя. — Я етого не хочу... Слишіш?

— Боже сохрані! І язик пркушу!

— Ну, іді.

„Мабуть просить, щоб не давав мені пити багато, думав тим часом Микола з ніжною подякою. — Голубонька моя мила!“

— Альон! — крикнув Фомушка, підходячи до його і прямуючи просто в їдальню.

III.

А в їдальні картина зоставалась та сама, тільки трошки відмінилася: в кутку, біля дверей, що вели до спальної, замість трьох стільців, стояв невеликий стіл. Той стіл, мета для сіреньких свідків вінта, спокуса для сумирних салопниць і розвага нещасливім у картах, накритий був білою скатертю і так тісно заставлений випивками й закусками, що здавалось, маковому зерну нігде було впасти.

— Куда ето? — зупинив їх Сухобрієв.

— На „репетіцію“! — весело одповів Фомушка, киваючи на стіл, якому сам Еремей Афанасієвич дав таке назвисько.

— Как? і Ніколай Степановіч?

— А что ж! — жваво, але якось роблено засміявся Микола... — Нужно випіть!

— А ви ж умєєте?

— Ого!

— Да гляді мнє там, надризгайся как конь, — не повертаючи голови від карт, невдоволено промовив дідусь, батько Фомушчин. — Для-раді торжества...

Миколі зовсім ніяково стало.

— Не бойтесь! — заспокоїв батька Фомушка. — Не маленькій... „Малий не дурак, знаю сладіть с кєм і как!“ Ідьомте, Ніколай Степановіч!

— Разрешілі, значіт? — звернулась до його Варвара Карповна, коли той проходив біля неї.

— Да, немножко... Хе!

— І прекрасно, і прекрасно! — похвалила вона. — А то держітесь такім постніком, что ужас.

— А вот ми сейчас!... — хитнув Фомушка до стола головою і клацнув пальцями.

Стіл на радість Миколі стояв оддалік усіх, так що, як тихо говорити та ще сісти спиною до салопниць, то вони не могли нічого ні почути ні побачити, хоч би витягували шиї, як гуси.

„Але становище все-таки паскудне, — думав Микола, сідаючи за стіл і почуваючи на собі погляди й салопниць, і всіх. — Ніколи не пив, удавав святого і... Ех!“

— Я думаю, спервоначалу простой? — звернувся до його Фомушка, беручись за графинчик, уже надполовинений. — Как-то, знаєте...

— Все равно!

— І я так думаю... Ну, Боже благослові... Ох, чуть не разліл... Ну-с... За ваше здоровє!

Микола одразу перехилив і проти волі здрігнувся. Пекуча течія якось гостро пройшла по горлу й розлилась вогнем по всім тілі. Одразу страшенно схотілося їсти.

— Сельодочкі, Ніколай Степановіч. — присунув тарілку Фомушка, витираючи губи. Микола жаденно вхопився до „сельодочкі“.

— Послє первой не закусивают, — наливаючи знов, привітно всміхнувся Фомушка, сам справді не закусуючи. — За ваше здоровє!

— За ваше также!

„Правду кажуть, що друга йде вже легче! — всміхнувся про себе Микола, смаковито уплітаючи оселедця і скоса подивляючись на смачну шинку, яку вже намазував гірчи-

цею Фомушка. Оселедець дійшов до краю, але їсти ще мов би дужче захотілося.

„Хиба ще одну випити та шинки зїсти?“ — подумав Микола, одкидаючись назад.

— Что ж ви, Ніколай Степановіч? — хитнув на закуски Фомушка. — Ветчінкі?

— Нєт, спасібо, довольно...

— Что?! — злякався той. — Довольно? Больше і не випєте?

— Не могу...

— Да не может бить?! Єще одну, Ніколай Степановіч!

— Єщѐ одну? — вагаючись, перепитав Микола і подививсь на шинку. — Хм... Ну, давайте єще до одной!

„Вона ж не брала з мене слова, що я тільки дві випю... Вона думала, що я сам боюсь більше двох випити, — заспокоював себе Микола, дивлячись, як чиста, прозора цівка горілки лилась у чарки. Не вставати ж голодному!“

— Вот і... веліколєпно! — радісно говорив Фомушка, — а то „не могу“. Я уже іспугался... За ваше здоровє!

— Мнє так пріятно с вамі... — глитнувши на-швидку шматок хліба, додав він. — Ви такіє всегда... как би вам сказать... скромниє... Ви не обіжайтесь, что я так говорю... Я, знаєте, просто товорю, необразованно...

Микола вспокійливо хитнув головою, не маючи спромоги сказати словом.

— В гімназії... что ж я там? со второго класа вигналі... Необразований.

— Пустякі! — муркнув, плямкаючи, Микола.

— Что?... Ізвініте, я не разслишал.

Микола ковтнув і промовив:

— Я говорю, что і без образованія єсть люді честниє і порядочниє.

- Ну-да, — згодився Фомушка. — Но, знаєте, образований человєк... все-такі... как-то...

— Ну-да, конечно...

Розмову їм перебив якийсь студент, який хутко вийшов із спальної, підійшов до столу й налив собі чарку. Випивши, він схопив шматок шинки, вщіпнув хліба і, прожовуючи, звернувся до них, як до знайомих:

— Ліхо придумано сіє: послє каждаго проіграннаго рубля хоть випіть можно... Д-да...

— Много проігралі? — спитався Фомушка.

— Єще один і будет десятка.

— Ого!

— Д-д-да!... Хм... Ну, нужно ідті!

— Ето самий лучшій ігрок на білліардє. Здорово іграєт! — промовив Фомушка.

— Ви знакоми с нім?

— Нєт, відал, да і піл когда-то с нім „у Гаврюшкі".

Микола хотів спитати, щò се за „Гаврюшка", але підійшов як-раз сам „принципал", потираючи вуса й готуючись, видимо, до „вонзенія". Микола наготовився відповідати.

— Ну? Как дєла? — звернувся Сухобрієв. — Випівахом?

— Да, — відповів Микола. — А ви уже окончілі ігру?

— Нє-є-єт... А ну-ка-сь, налей-ка мнє, Фомушка... Роберок только окончілі... А ви что ж не боїтесь уже? Хе-хе-хе ... Полнєй, полнєй лєй... Нагвозді-ка мнє грібка... Ну, а себє і Ніколаю Степановічу? Ех, ти!

— Нєт, я уже довольно, — почав був Микола, але „принципал" зробив таку ображену і здивовану Фізіономію, що Микола аж злякався своїх слів.

— Со мной не хотіте? — нарешті промовив Сухобрієв. — То-єсть, просто не хотіте? Очень даже ето мнє пріятно!

— Господі! — скрикнув Микола, — да я с удовольствієм, я только хотєл сказать, что я уже і так випіл...

— В таком разе, Фомушка, подноси! — звелів „принципал". Фомушка з великою охотою підніс Миколі й сам узяв чарку в руки.

— Єсть! — витягнувсь він по-матроськи.

— Ну-с! — підняв злегка чарку Єремей Афанасієвич і моргнув. Всі, наче по команді, задерли голови, опустили руки, крякнули і кинулись до закусок.

— А тепер і до свіданія! — втерся „принципал" Миколиною серветкою, — партньори уже сердяться...

Миколі зробилось легче, як він пішов. І легче, і якось тепло, й навіть якесь приємне почуття стало розливатись по всьому його тілу.

„А їй-Богу, добре!" — подумав він і, одкинувшися на спинку стільця, подивився на Фомушку. А Фомушка аж сяв.

— Хорошо! — промовив Микола.

— В самом деле? — підхопив радісно Фомушка, — а я знаете, думал, что вам со мной скучно будет... Ви такіє серьозние всегда... Думаю, скучно будет... А, может, півца випем? — закінчив він з радощів.

— Півца? — протягнув Микола і почув, що й „півца" не погано б випити. — А есть?

— Ого! Как можно, чтоб не било? Єсть... Вот! — нахилився Фомушка і витягнув з-під столу пляшку. — Калінкінское!

— Давайте його сюда!

Пиво запінилось в довгеньких склянках і наче засміялось до Миколи.

„А, їй-Богу, добре! — знов подумав він, почуваючи, як настрій його робиться все кращим і кращим. — Що добре, то добре!"

Випили.

— Мне Анна Івановна говоріт, — почав Фомушка: — „Ніколай Степановіч хотят випить і просят вас к себе

за компанію". Думаю: удивленіє просто! Почему так? Почему я, а не другой кто?

— Да ви мне нравітесь, вот і все, — пояснив йому Микола. Фомушка аж засміявся від задоволення і, трохи навіть засоромившись сього сміху, поспішив налити ще по склянці. Випили знов.

— Да... — знов почав Фомушка, бажаючи, як видно, побалакати з Семенюком по щирості. — Сказать би, приглатсіл меня какой другой студент, я би нічего, потому я с студентамі всегда, і ето мне не удивітельно. Но ви... Єсли би другой, так я прямо подумал би, что, значіт, лібо денег занять хочет, лібо к певіцам поехать на мой счет желает. Потому какой я ім товаріщ? Єслі би, скажем, у меня не стало сразу денег, разі б оні билі со мной так, как тепер? Да, как раз! Оні думают, что я етого і не віжу. Ха-ха-ха! А я віжу ето отлічно...

„Та він не такий справді й дурний", — подумав Микола.

— Да только я такой, знаете, человек, что сердіться не могу. Вот хоть би прімеромъ взять, я женюсь... Невеста моя...

— Ви женітесь? — здивовано скрикнув Микола.

— Да, — здивувався й Фомушка. — А что такое?

— Да нічего... Но... сколько вам лет?

— Мне? А вот месяца через два будет двадцать. Через два года на прізов... Молодой? Да?... Пустякі! Тут не то. Тут... Вот я же говорю: оні думают, будто я нічего не замечаю. Напрімер, моя невеста... Ну, что тут? Ведь, я отлічно знаю, что она виходіт не за меня, а за мой капітал... Отлічно віжу!

— І женітесь?

— І женюсь... А почему женюсь? Потому что нужно... А почему нужно? Потому что... да потому что... согре-

шіл. То есть, если уж правду говоріть, то я тут, вот вам крест святой, прямо такі не віноват! Відітє-лі... Я перед вамі скриваться не буду... Да і что толку? Все равно скоро все знать будуть... Но главное что тут, дак ето, будто, виходіт, я віноват. А еслі пошло дело на откровенность, то вот как перед істінним Богом, не віноват, нісколько! Ну, скажіте самі, могу лі я порядочной баришне сделать такое? С певіцей там, ілі какой другой, дак мне наплевать, но чтоб, значіт, с баришней в такія дела... Да я і не осмелілся б

— Но факт!... — засміявся Микола.

— А факт есть! — підхопив Фомушка. — „Вот тут-то і есть запятая,“ — засміявся він. — Ето есть такіе подходящіе куплети. Да!... А ведь я отлічно знаю, что она все ето устроїла, чтоб вийті за меня... Баришня она бедная, семя большая. А у меня капітал от бабушкі... да і у отца...

— Но позвольте! — скрикнув Микола, — ведь, ето же ідіотство... Ви простіте, что я так...

— Нічего, нічего, не безпокойтесь...

— Ви знаете, что она виходіть за ваші деньгі і — женітесь!

— Ну, а что ж я должен делать?... Спервоначалу я просто не думал об етом, а когда она стала мне говоріть, чтоб я, значіт, женілся, дак что ж мне оставалось делать? Виходіт, ежелі би я отказался, что я подлец. А я етого не желаю. Спервоначалу, било, і папаша і рукамі, і ногамі — не хочу да не хочу: она, мол, безкапітальная. А после, как я ему, значіт, виставіл все, как следует, он і іспугался скандала. Нет, тут уж пропало... Вот только оні все спешат, а мне... еще не хочеться... Еще, знаете, погулять хочеться. Потому я так разсуждаю себе: ежелі я женюсь, значіт, уж к певіцам — паніхіда! Уж не поедеш. Потому

я сужу так: ежелі я человек необразованний, грубий, я, значіт, должен хоть в супружестве держать себя честно. Правда?

— Совершенно верно! — згодився Микола. — Но ви ведь не прінімаете того во вніманіе, что еслі она виходіт за деньгі, то она же ізменять вам будет!

Фомушка нічого не відповів і почухався.

— Хм... Відіте-лі... — почав він, мнучись. — Тут такое дело... Відіте лі, она мне і тепер уже ізменяет...

— Как?!

— Так... Просто... Со мной, значіт, і с другімі. Она, положім, баба горячая, огонь, но... все ж такі... Вот я хотел с вамі поговоріть... Потому считаю, что ви мне ето скажете, как следует, не так, как те... — хитнув він головою на вітальню, з якої долітали згуки музики й танців.

„А Галя?!“ — вмить пронеслось у Миколи. — Чекае, мабуть... Фю-фю-фю!“

Але йому було так гарно, спокійно і тепло-тепло, що навіть поворушитись важко було.

„Ну, все одно вже пропало! Вже більше пятнадцяти хвилин пройшло... Договорить свою епопею та й піду“.

— С німі разі можно поговоріть... Випіть, к певіцам...

— Но позвольте! — засміявся Микола, — откуда же ви меня знаете? А еслі і я такой?

— Е, нет! — твердо хитнув головою Фомушка. — Ні за что, ви — не такой! Потому я вас знаю...

— Но откуда?

— А помніте, как ви раз говорілі про бедних і всякое такое у Ліди Еремеевни в комнате? Я смотрел тогда на вас... Е, нет, я уж віжу... Вот еслі би ви мне посоветовалі... — закінчив він, благаючи.

— Хм... — знизнув плечима Микола. — Что же я вам в етом случае могу посоветовать? Єслі би я хоть знал єйо... Кто она такая?

Фомушка знов почухався.

— Вот так історія... Хм... — забурмотів він, щось, як видно, згадавши.

— В чем дело? — спитався Микола.

— Да дело в том, что нельзя говоріть, кто она такая і когда женюсь... Секрет.

— Секрет? — здивувався Сименюк і мало не розсміявся. Тайна? Да?

— Да не тайна, чорт побері! — крутнув з досадою рукою Фомушка, — а... дал слово не говоріть! Тут целая історія. Прямо не поймеш... Ви не сердітесь, право, я би сказал вам, но дал слово. А я разсуждаю так: ежелі я человек необразованний і грубий, скверний со всех сторон, то надо, чтоби у меня хоть что-нібудь било хорошее. Правда? Вот я ежелі дам кому слово, то уже — паніхіда! Сдержу хоть би что!... Право, ви не думайте чего, что, может, ето я всьо вру, чтоб с вамі побеседовать, потому я ето могу... Єй-Богу, всьо это говорил по душе...

— Да я верю, верю вам! — поспішив заспокоїти його Семенюк і засміявся. Йому хотілося чогось сміятись з усього: і з салопниць, і з вінтьорів, і з Фомушки, і навіть з самого себе.

— Да ви все равно скоро узнаете самі, очень скоро... Тут больше папаша все. Єму ето так захотелось. А мне би чем дальше, тем лучше... Она, положім, тоже секретнічает. Словом, ерунда, я вам скажу! — махнув він рукою. — Такое делается, что і сам Соломон, жідовскій мудрец, не разобрал би, єй-Богу!

„Каламутить якась... Сашенька-Машенька, душенька-Натавшенька, — проспівалось у Миколи, — купецкая дочь".

— Образованная она? — голосно спитав він, — ілі і етого нельзя говоріть? — і засміявся.

— Нет, можно. — засміявся добродушно і Фомушка. — Так чтоби, как следует, — скривився вин, — значіть, по всем наукам... не могу сказать... Била в гімназії... Да ми с ней про образованіе мало говорім. Она там імеет какого-то дядю, дак он ей дает чітать какія-то учения кніжкі... Богатий, говоріт, я его не знаю сам. Дак она, чтоб, значіт, добіться у него мілості, как будто чітает еті кніжкі, а на самом деле, оне лежат у меня на квартіре, пока ей нужно відеться с дядей... У меня, знаете, есть совсем отдельная квартірка, собственно, значіт, для любовних свіданій, — додав він, усміхаючись. — Там, бивает, она іногда у меня і день і ноч сідіт... Раз трі дня пробила... І мать знает. Смеьомся ми, бивало, с етіх кніжек. Конечно, і географію учіла, і другое там... А так чтоб очень...

— Значіт, она баба бойкая! — весело скрикнув Микола. — І вас опутала, і дядюшку колпачіт, ха-ха-ха! Єй-Богу, ви чудак большой!

Миколі все більш та більш хотілося сміятися, сміх так і виривавсь у його з грудей, розкочуючись по них, як живе срібло. Щоки злегка укрились румянцем.

— О, ловкая баба! — згодився теж весело й Фомушка. — Я вам говорю, такая баба, что... угу! — він навіть головою крутнув. — А вот какая она... можно сказать, сладострастная, распутная... Что она только виделивает, ежелі би ви зналі!... Певіца так не сделает! А вот, еслі би она отказалась вийті за меня, кажісь, не знаю, что с собой сделал би... Ілі запіл би мертвую, ілі повесілся на железном крючке!

— А скорее б запілі? Да? — зареготався Микола. Фомушка й собі не видержав.

— Ах, ви комік, комік! — ударив його по плечі Микола, аж хитаючись од сміху. — Жаль мне вас, чудака етакого Славний ви все-такі малий!

— А мне, ви думаете, не жаль себя? — скрикнув Фомушка. — Жаль до сльоз просто! І посоветоваться не с кем... Вот спасібо вам, ви все-такі... Єслі би я смел, — додав він трохи несміливо — предложіть вам...

— С удовольствіем, Фомушка, с удовольствіем!... Ви не обіжаетесь, что я вас Фомушкой називаю?

— Нет, нет, напротів. Я хотел вас просіть випіть на брудершафт... В знак, значіт, памяті...

— Ха-ха-ха! — засміявся Микола. — Да с превелікім удовольствіем. На „ти", значіт?

— На „ти", на „ти"! — радісно підхопив Фомушка. — Я думаю, беленькой? — повернувся він до Миколи.

— Всьо одно!

— Больше, знаете, торжественності!

І хоча у Фомушки рука вже трохи тремтіла, але чарки були налиті майстерно.

— Тепер рука за руку? — спитав Микола, беручи чарку.

— Да.

Випили, витерли поважно губи й пацілувались.

— Ну, тепер іді к чорту! — вилаявся Фомушка брудершафтним звичаем. Хоч Миколу це трохи й неприемно... ущіпнуло, але він тільки засміявся й почав закусувати.

Ця чарка пройшла вже не так легко, вона була якась холодна, гірка і дуже смерділа сивухою. Микола аж здригувався, прислухаючись, як горілка вже не гріла, не ніжила, а якось давила і неприемними хвильками розкочувалася в середині. Сміятися вже не хотілось, хотілось тільки як небудь скинути з лоба якесь ніби покривало, що наче обгорнуло йому голову й тісно давило її.

„Не треба було більше пити, — пробігла у його думка. — Погано... Треба пива випити, може, освіжить“.

— Єсть еще піво? — звернувся він до Фомушки.

— Піво? — схопився той зараз же. — Єсть! Тут под столом целий погреб. О!

Микола жадібно випив і справді ніби освіжився.

— Хорошее піво, — похвалив він.

— Да, ето прекрасное піво, — згодився Фомушка й замислився. Оченята йому трохи зачервонілися й посоловіли, губи трохи одвисли, видно було, що не тільки піво, але й горілка була „прекрасная“.

І знов обидва замислились.

— Малоросса!... Малоросса!... Українца!... — вмить зачулось голосно в вітальні. Микола став прислухатись.

— Малоросса! Малоросса! — почулось уже в дверях і декільки студентів, панночок і цівільних сюртуків прямувало вже до них.

— Колега, козачка! — зразу звернувся до Миколи якийсь незнайомий студент і навіть подав бубликом руку.

— Да я не танцую, господа! — засміявся Микола.

— Ну, ну! Нечего: ви малорос... Ви не должни отказиваться! — заторохкотіла якась панночка, ще, як здавалось Миколі, знайома йому. — Ето ваш національний танец! Какой же ви малорос, еслі не умеете танцевать козачка! Стидно, стидно!

Миколі знов захотілося сміятись і... навіть танцювути.

„А от же візьму і покажу вам!“ — подумав він і рішуче встав, сміючись. Але ноги чогося стали як деревяні, ніби чужі і якось чудно пересовувались з місця. Він хитнувсь і схопився за „коллегу“.

— Осторожно, колега! — піддержав його той. — Хотя на корабле качка большая, но нужно нос держать по ветру.

— Нічого, нічого! заспокоїв його Микола. — Ето пустякі! Ви может бить, думаете, что...

— Нічего я не думаю, — перебив йому „коллега“, ведучи під руку й направляючи до дверей. — Все благополучно, і ми будем танцевать!

„Їй-Богу, вони думають, що я пяний!“ — аж скрикнув про себе Микола, і ця здогадка ще більше звеселила його.

— Потом ви нам споьоте что-нібудь із малорусскаго, — щебетала панночка, йдучи поруч. — Все малороссы хорошо поют... А сначала протанцуете козачка.

„Я вам таки й покажу, як треба танцювати!...“ — думав Микола, веселими, добрими очима дивлячись на всіх. І такі вони йому здавались усі милі, хороші, добрі та щирі, що так би взяв та й обцілував усіх.

— Круг! круг! — закричало де-кільки голосів, як тільки увійшли всі до зали. Всі зараз же почали посуватись до стін, розчищаючи широке місце по середині.

— Господа!... Будьте добри!... Круг, круг! Станьте к стенам! — кричали й бігали якісь два студенти.

„Той, здаєтся, діріжер“, — подумав Микола, слідуючи за одним.

— Господа! Нельзя же так. Віноват... Коллега, пожалуйте!...

Микола вийшов на середину, з дитячою якоюсь усмішкою подивляючись на всіх і силкуючись найти Галю. Але її щось не видко було.

— Пожалуйста, козачок!... Запорожскій! — крикнув один з діріжерів до таперші й підбіг до Миколи.

— Ну? — хитнув він головою на середину і злегка взяв його за рукав. — Ужарьте-ка!

Піаніно загреміло.

„Ех, матері його ковінька! — весело пронеслось у Миколиній голові, — я вам покажу, як українці танцюють!“ —

і піймавши такт, стукнув, ударив ногою і наче силою якоюсь понісся в танці. Через хвилину він уже нічого не бачив і не чув, крім якогось жовтого світу в очав і бадьорих, палких рухів козака. А через де який час добре він і сього вже не бачив і не чув, а тільки почував, як голова горіла й наче її ще міцніше хтось обгорнув покривалом, почував, як серце то холоділо, то завмірало, ноги ось-ось збірались підігнутися й лишити тіло без підпори. Не чув він і не бачив, як по залі замість викриків дивування з його та бадьорих оплесків нісся вже спершу притишений сміх, а подекуди й голосний регіт. Він ще раз зробив „мисліте“ і, посковзнувшись, широко розтягнувся на підлозі. Піаніно змовкло і регіт ще дужчою хвилею розлігся по залі.

— Вот тібє і козачок! ха-ха-ха!

— Нє витанцевалось!

— Нє мєшайте, пусть отдохньот!

— Ха-ха-ха-ха!

До Миколи підбіг Фомушка і, сміючись, став підводити його, ще більше додаючи сміху своїми недоладніми силкуваннями. Микола трохи підвівся і, блідий, з посинілими губами, дивився на всіх, жалісно і криво всміхаючись.

— Но єто... Єто просто подлость, гадость! — вмить виступила на середину Галя, червона, з блискучими очима і чимсь диким і злим в губах. — Подло смеяться! Подиміте єго сєйчас же! Слишіте!

Всі здивовано подивились на неї й де-кільки „коллег“ кинулось до Миколи й підняли його.

— Спа... си... бі... — ледве вимовив він до Галі, піднімаючись і держачись за Фомушку. — Голова тро... хи закру... закрутилась.

І хотів усміхнутись, але так скривив побілілі губи, що „коллеги“, які збиралися вже пирскнути з „закру... закрутилась“, тільки нахилили голови, а де-які одвернулись,

— Куда же его? — спитався один з тих, що підняли, ні до кого властиво не звертаючись.

— На воздух! на двор!... освєжіться! — зразу всі взяли участь. — Пусть освєжітся!... Дождік...

— Нет, на холодє хуже!

— Разскажі своєму деду!

— Води єму!

— Ето танци. В голову ударіло...

— Кофе с лімоном!

— Нашатирнаго спірту!... Єсть нашатирний спірт?

— На воздух, на воздух!

„Освіжитись, освіжитись", з мукою думав і Микола, почуваючи, як щось важке-важке то набігало з живота на груди, то відходило, то знов набігало, вкриваючи лоба холодним потом, і знов одходило, кидаючи в огонь.

— Вот тут на крильцє єму хорошо будет: — злегка опускаючи Миколу на східці ганку, промовив Фомушка. — Дождік освєжіт.

Микола жаденно потягнув у себе свіже, вохке повітря, але зараз же почув, як голову здавило наче здоровенними обценьками й тіло все зімлявіло і вкрилося холодним потом. Сили падали.

— Что ви, коллега, спать хотітє? — піддержав його один з „коллег", бачучи, що Микола зовсім хилиться на бік, безсило хилитаючи головою.

— П...по...га...но...м...ме...ні, — ледве вимовив Микола, — тяжко...

— Спать? Да?... Да он спать хочет! — звернувся „коллега" другого, — Бєрі, поведйом, пусть заснйот... І накачался же!... Осторожно, осторожно... Что говоритє? Спать? да?... Хорошо, хорошо, сейчас ляжетє. Отворяй двері!

— Что он? — зустріли їх питаннями. — Нє хочет сідєть?

— Спать хочет... Дайте дорогу, господа... Клади на кровать... Васька і на полу поспіт... Ногі єму положі на кровать, неудобно же так.

— Может, раздеть эго.?

— Нєт, і так заснет...

„Спати, спати, спати, — крутилося в Миколиній голові з невимовною мукою. — Спати, спати, щоб не чути сього гаму в голові, не почувати сього завмірання та холодного поту“.

— Ето хохлік так? — увійшов хтось новий. — Ай, бєдняга! А еще ідєаліст!

— Да, ідєально клюкнул! — одповів якийсь поважний голос.

— Ха-ха-ха!

„Нехай, нехай сміються... Все одно, все одно... Тільки щоб заснути, щоб не давило, не давило. Заснути, заснути“, — крутився Микола гарячою головою по подушці, зараз же нагріваючи одне місце й шукаючи другого холоднішого. А піт лився наче з повітря, в грудях завмірало; то холодіючи, то неприємно палаючи, тіло лежало, як побите, сам він наче то валився в якесь чорне провалля, то піднімався на якісь надзвичайні високості.

— Україна моя бідна, ой-ой-ой-ой! — заголосив хтось над Миколою, — напила-а-ся бідна-а... А, вєдь, сначала ловко танцевал, каналія! Даже разбірало! Потом уж стал крєнделя вязать... Разобрало украінца... Іш!

— Что он — спіт? Может, слишіт?

— К-кой чорт! Куда єму там слишать!... Ей, колега!... колега!

„Нехай сміються, нехай говорять... заснути, заснути... Хоч на хвилину ж заснути!“ важко дихав Микола, притуляючи нечуственного лоба до холодної стіни.

— Дядько!... Дядько хохол!... Ідйом! А то єще разбудім сєбе на горе.

— Ето положім, верно!

— Удівітельно, как он еще „по Фрідріхштрассе не прошолся“...

Потроху всі вийшли, і в кімнаті стало тихо.

„Не можу... не можу... — мучився Микола. Його перекидало, голову давило, ноги поробились якісь важкі-важкі, мов на них гирі почеплено. — Хай усе пропада... Хай Галя сердится... Хай!... Тільки заснути, заснути!... Стіна холодніша... голову вниз... Треба думати щось... Ні, нічого не думати. Голову вниз, вниз, вниз“...

А в залі так само греміло піаніно, крутилися пари й сміх гучно розбігався по покоях.

Заклавши голову в самий куток ліжка, розкидавши руки й ноги, на превелику силу Микола заснув.

А пари все крутились.

Прибігали „коллеги“, глузували, шарпали, виходили знов, а Микола спав, важким, міцним сном спав. Вже й пари перестали крутитись, затихло піаніно, вже загреміли тарілки в їдальні, а Микола все спав, тяжко, міцно спав. І снилось йому... Якась маленька хатинка, уся в шпалерах з написами: „Калінкінское, калінкінское“. В однім кутку — груба, а біля неї діжка з солоними огірками. Коло діжки сидить біла, румяна, товста „Сашенька-Машенька, Душенька-Настасенька“ й їсть книжку, на якій золотими літерами написано: „учоная кніга сочіненія Лермонтова“. Миколі чогось робиться страшно-страшно, аж мороз поза шкурою йде. А з-за груби виглядає Фомушка і кричить: „Необравованний, необразованний!“ — „Молчать! Ето подло!“ — накидається на його Сашенька і, схопивши Миколу за голову, кусає йому носа. „Ти мой! мой!“ — кричить вона йому і Микола почуває, як ніс йому більшає, більшає й вже ось-ось сягне до плеча Галі, що якось зробилася з Сашеньки. „Се погано, — дума він, — піп

вінчати не зможе". „Плевать, каже Галя, плевать! Глафіра Кондратьевна імеет свой дом, она повенчает". Глафіра Кондратьевна скидає свій очіпок і натягає йому на голову, і Микола почуває, як щось холодне котиться йому по грудях і розливається по всім тілі. „Се благодать" — дума він. „Уррра!" — розкочується по церкві й Микола бачить радісні лиця шаферів. А з-за колони виглядає Фомушка і кричить: „А я вас не боюсь, потому я необразованний" — „Уррра!" — знов гукають дружки. Микола скоплює Галю й почина цілувать її руку, її саму. А губи та руки Галіні холодні, як крига, і се ще більш подобається Миколі. „Уррра!" — не стихає гук.

Микола прокинувся.

— Уррра! — загреміло з їдальні. Микола опамятався: в руках і під губами у його була холодна, залізна штаба з ліжка.

— Уррра!

Микола сів.

„Що таке?" подивився він на себе, навкруги і на ліжко. І згадав.

„Господи! який сором, який сором! — схопив він себе з одчаєм за голову. — Напився! Напився, як биндюжник, собака!... Винесли... Сміялись... „Малоросс, украінец"... Глузування пщютів!... А вона?... Вона чиста, свята... Вона не плюне тепер у мою гидку, пяну пику?

Він скажено здушив голову й завмер. Щоки йому палали з сорому, в голові гуділо, а на серці була якась безсила, холодна безнадійність і почування чогось страшного.

„Тікати, тікати додому! — вмить схопився він і почав нервово застібати гудзики, що, мабуть, порозстібали, як виносили. — Тікати, щоб ніхто й не бачив мене!"...

„Ні! — раптом зупинився він. — Побачать з їдальні й покличуть... Що ж робити? що ж робити?“

Він з одчаєм подивився навкруги й безсило сів на ліжко! В їдальні чогось трохи стихло, потім де-кілька голосів вмить заговорило разом і нарешті почувся бас Єремея Афанасьевича:

— Так разбудіть его, что ж там!

У Миколи страшенно завмерло серце.

Хтось тихо щось сказав, голос ніби жіночий.

— Вот пустякі! Разбудіть і баста!

„Мене!“ — з жахом пролетіло в Миколиній голові. Він схопився, зашамотався, підбіг чогось до дверей, потім назад і вмить, щось наче згадавши, хутко підбіг до ліжка, ліг і одвернувся до стіни. Серце йому билось невимовно.

Незабаром у залі зачулись чиїсь швидкі ступні, потім у сінях і нарешті в Васіній кімнаті.

— Ніколай Степановіч!... Ніколай Степановіч!... заговорив Фомушка, підбігаючи до ліжка, і раптово затряс його за рукав. — Вставайте!...

— „Встану, краще встану! — тим часом думав Микола, — все одно прибіжать помогачі, почнуть гойдати на руках... Встану!“

— Ніколай Степановіч! Вставайте!...

— Ммм... — замурчав Микола й підвів трохи голову. — Что такое?... Я спать хочу...

— Вставайте, Ніколай Степановіч, нельзя, вас все просят на ужін...

— Все? — здивувався Микола і повернувся до його. — Чего раді?

— Так... нужно... — замявся Фомушка, якось таємниче всміхаючись.

— Но для чего? — похмуро спитав Микола. — Еще смеяться?

-- Что ви! — злякався Фомушка. — Да развє... Господі! да нікто про ето і помислу нє імєл... Да разве я пошол би звать вас на такоє? Друга?!

— Да для чего я вам?... Я красний, заспанний, пяний.

— Вовсе нет! Напротів!

— Ех что ви мне говорітє!

— Ей! Фома Лукіч! — почулося з їдальні.

Микола перелякався. „Прийдуть, потягнуть... треба йти!“

— Ну, Ніколай Степановіч, ідйомтє! зовут! — благав Фомушка, — все ожідают вас.

— Ідйомте, — рушив безнадійно Микола плечем і оглядів себе з гори до низу. На грудях прилипло пірячко з подушки — він зняв його, глянув на помяті поли сюртука, махнув рукою й вийшов з кімнати.

— „Пропадать, так пропадать! — понуро рішив він. — Але чого всі хотять бачити мене?“ — вмить вискочило звідкись питання.

— Да в чом дело, скажітє мне! — нетерпляче зашепотів він до Фомушки. Але той наче не дочув і з тою ж таємничою усмішкою поспішив у-перед.

„Щось непевне!“ — подумав Микола й почув, як серце чогось приємно забилось, хоча зараз же за сим облилося цілим морем сорому й ніяковости.

Вони вступили до їдальні.

— А! Как чувствуєте? — добродушно крикнув Сухобрієв. — Садітєсь, за вамі остановка!

— Сюда, сюда, Ніколай Стєпановіч! — потягнув його за собою Фомушка. Микола нічого не бачив, крім ясного світла від ламп, скли тарілок, склянок, якихсь голів, лиць і ради чогось з усіма подробицями вазу з яблуками і грушами по середині стола.

Кліпаючи на світ очима, почуваючи на свойому „йолопському, пяному рилі“ погляди всіх, він поспішав за

Фомушкою, ще більше дивуючись словам Сухобрієва — „за вамі остановка“.

— Вот здєсь! — торжественно показав йому місце Фомушка і сам забіг і сів з другого боку.

— „Галя!“ — аж здригнувся Микола, тільки тепер побачивши свою сусідку, і знов почув, як серце дуже-дуже забилось.

Господи! Невже?... — несміло, але наче вогнем прорізала його мозок недокінчена думка. — Ні, ні, не може бути!...

— Ну-с, теперь друг Фоми Лукіча уж єсть... Господа! — почав був голосно „прінціпал“, але зараз же зупинився і звернувсь до Фомушки:

— Ну, теперіча можно? А то єще что вам...

— Нєт, нет, теперь можно! — радісно відповів той і кинув якийсь загадковий погляд на Миколу.

„Але ж не може бути! — думав Микола, не сміючи й поглянути на Галю. — Вона й не дивиться на мене... Ні, ні!... Але ж“...

— В таком разе, господа! — знов гукнув Сухобрієв. — Позвольте вам... То-есть спервоначалу надо вам сказать, что ето будет для вас большой, виходіт, супріз... а потому уж не больно рти раззевайте! Д-да!

Микола нахилив голову й завмер. Галя якось нетерпляче повела плечима і стала мняти серветку.

— Послє, значіт, перваго обявленія женіха і невести... у нас... то есть, будет сейчас і второе...

Всі справді здивувались.

Микола похолонув, але те приємне, що хвилювало в йому, ще дужчим вибухом прокотилося по грудях.

„Але се ж — свинство, се ж страшенне свинство! — літало у його в голові. — Який же я жених?... Хоч би ж упередив... „Не будете сердіться, что би я ні сделала?“

— згадалось йому вмить. — Так он що! Голубко моя, рад'сть моя!... Значить, не сердиться на мене!... Але ж такий сюрприз!... А може ні?“...

Він боявся глянути не тільки на всіх, але й на Галю. Він тільки бачив скоса, як рука її, що *мняла* серветку, злегка тремтіла.

— Д-да! — тим часом любовав Сухобрієв на здивовані обличча гостей, що мовчки, чекаючи, дивились на його.

— Д-да! — почав він знов і чинув оком у той бік, де сиділи Галя, Микола й Фомушка. — Позвольте вам, честние господа, предлажіть... паздравіть... е... другую парочку, каторая... е... в той же... в том же святом храме е... е... прімет обрученіє...

Він ще зупинився. Микола побачив, що Галя стала вставати й навіть кинула серветку.

„Значить, вставать? — ще не ймучи собі віри, насмілився він подивитись на Галю і навкруги. Всі дивилися в його бік, здивовано й ласкаво — йому здавалось — усміхаючись і ніби бадьорячи його поглядами. Гала вже стояла и дивилася просто перед себе.

„Боїться за сюрприз!“ — ніжно й радісно подумав Микола і став потиху вставати й собі, силкуючися здержати щасливу усмішку, що проти волі розливалась по всім його лиці.

„Треба серьозним бути. Галя ж серьозна! — доводив він собі. — В таких хвилинах торжественність повинна бути“.

Але щастя так і світилось, так і вибивалось наверх.

... — А іменно в каком храме, то ето в Кресто-Воздвіженском... тягнув далі „прінціпал“. Надеемся, что благородниє гості посетят в следующеє воскресеніє свадьбу моєй дочері Лідії Сухобрієвой і Анатолія Ламазіді і...

Він на мент зупинився, кинув оком у Миколин бік — у Миколи серце зовсім завмерло — і скінчив:

...— Анни Леванской і Фоми Лабазнікова!

Зпо-за Галі зараз же виглянуло біляве, облите щастям лице Фомушчине й на-швидку кинуло:

— Я вам говоріл, что скоро! — і сховалось.

„Що?! — ледві не заревів Микола не своїм голосом, — Фома Лабазніков?! Фомушка?!“

Він дико, розпачливо подивився на Сухобрієва, на старого Лабазнікова, що весело сміявся своєму „суприизові“, на Галю, що, одвернувшись, стояла спиною до його, на валку людей, що щось кричала, кудись лізла з чарками в руках, — і зразу якось похиливсь, зімлявів.

„Так що ж се, Господи! Що ж се таке?... Як же се?... — думав він, не почуваючи нічого — ні гніву, ні злости, а тільки якесь болюче, тяжке нерозуміння. — Що ж се таке, Боже мій?! Фома Лабазніков!“...

— У-р-р-р-а-а!! — вмить загреміло у його над вухом і валка ще більше сталя товпитись біля Галі та Фомушки, ще далі відпихаючи його до дверей.

Але ж на віщо все то було?... Сьогодня на віщо?... Любить же... „Будєшь мой!“... Що же се, Господи?...

В ушах у його шуміло, дзвеніло, в голові стукало, ноги трусились, а на губах застигла крива, повна болю й нерозуміння усмішка.

— Урррa! — грохотіло в їдальні.

Микола, одіпхнутий валкою, опинився в залі. Машинально ступаючи, дивлячися вперед себе якимись скляними очимо, він вийшов у сіни, постояв трохи, спустивши безсило руки, як побиті, й автоматично став шукати свою одіж та одягатись.

— Урррa! — не затихало в їдальні

Микола так само автоматично відчинив двері, вийшов на східці і спустився на улицю. Було тихо, темно і накрапав дощик.

„На віщо ж, на віщо ж?! — якось одноманітно-понуро стукало у його в голові. — Була ж така люба... Цілувала... Кусала... А-а-а!! — вмить наче все освітилось у його, і з сим світом разом так тяжко, так гірко-болюче здавилось серце, що Микола навіть зупинився, щоб передихнути. — „Сашенька-Машенькао, душенька,-Наташенька! У меня свой капітал... Распутная... Галя? Моя Галя?... Моя чиста, свята?... Господи, що ж се?! На віщо ж усе це сьогодні?... Як же се?“...

І весь минулий вечір, розмова з Галею, з Фомушкою стали якимись шматками, в якимось дикім неладі приходити йому на память. Він ніяк не міг схопити думок, звязати їх, зясувати собі все; вони пролітали вихорем без жадної логіки, без звязку, але такі важкі, такі пекучі, що, здавалось, ніби за кожною думкою хтось проводив гарячим залізом по мозку й по серцю. Він не розумів усього, він тільки всією істотою почував, що зробилось щось таке неможливе, що все останнє не варте було уваги.

Він зупинився серед тротуару і став дивитися просто перед себе, нічого не бачачи й не чуючи. Проходили люде, опасливо обходили його, здивовано озираючись; проїзжали ізвощики, иноді закликаючи — „свезті“, а він стояв нерухомо. Думки крутилися, били по черепу, стукали в виски й потроху починали упорядковуватись. І довго він стояв, розставивши ноги і схиливши голову, потім тихо пішов: він почав розуміти...

— Так... В „друга дома“ готувала... „Будеш мой, не смотря ні на что. Я хочу, чтоб ти сделал подлость“... Он-що!... А я... Хе!... Свята, непорочна... Господи! Хто ж думав?... За що ж? Як же так можна?... „Дядя“ книжки давав, сміялась... з Фомушкою!... Для чого ж, для чого ж?... Ах, треба, треба було!... „Средство!“...

По-україньски говорила... А я... За що ж?... Як же так?... А я ж як?... Як же я?... У номерок?...

І від сієї думки у грудях так тяжко вдушило, так сумно защеміло, що він вмить зупинився й пошукав очима, де б спертися нащо-небудь, або сісти. Скрізь було мокро й темно. Він поводив очима навкруги, постояв трохи й сів на тротуар, спустивши ноги на дорогу. І замер.

Як же тепер?... Що ж... Як же жити?... Що ж далі? — підвів він раптом голову і з мукою подивився на лихтарь. — Як же жити?... Жити як? Знов у нумерок?... На-віки вже?... І таргани, і... На-віки?...

А дощик сік собі дрібненько. Миготіли лихтарі, жовтіючи десь далеко маленькими плямками, прохожих щось не було і тиша стояла на улиці; тільки від зігнутої, темної постати на тротуарі розлягалося сухе, хрипле, повне відчаю й муки безнадійної ридання.

———————

Біля машин.

I.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробить сьогодня з землі перепічку. Де ні станеш, здається, круг тебе і з-гори і з-низу пала якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полумям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не лунає в яру дзвін коси: голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши до-гори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска иноді з гори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво „гей“. плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на троє від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і з початку нічого не розумієш: стук, гряк, галас, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люде пхають їй в пащу і не

встигають нагодувати її. З радістним ревом хапав вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть пятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа як уже летить полова й солома здіймається горою під соломотрясом. І пятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують на-швидку піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А сі теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машинист Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісенький день її годують і підбірають з-під неї. Віз підїзжав за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно клаца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених обличчах, вибіраючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Ґудзінський, або як звуть його селяне, Ґудзик, ходидь злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, ніби байдуже подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. На нім черкасиновий, стальової масти піджачок, високі ковнірчики з червоною краваткою і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложний у-двоє нагай.

Всі люде коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке засмалене личко його що-разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він се знає і це піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерею Парменовною; відомо скільки дає йому батько її монопольщик викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски". Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привча до хазяйства (бо вона була в городі „модискою"); відомо, що він із великою охотою замість сього запхнув би її в піч паровика, як би дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля машини.

А по дорозі, що йде до села, а ні лялечки. Ґудзик вдає з себе байдужого повертається і злісно накидається на першого, хто трапиться під руку. Лається гостро, єхідно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота! — з погордою тикає він вагаєм під машину. — То по твойому робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі... — почина дівчина і змовкає: пан Ґудзик зараз же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу полови.

— Кукла! — шипить він, кидаючи на неї граблищем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у жидів, жидівська помийнице ти... Ач, яка красуля!... куди-и-и-ж суне-ш, ґерге-е-по! — знов хапа він граблі й поверта в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська! — злісно кида він і одходить.

„На-а-а моди-и-сці сарахв-а-н...
Біля неї Ґудзик пан“...

чується десь за соломотрясом і на всіх лицях зявляється весела усмішка.

Добре, добре! — думає Ґудзик, ідучи по паровика. — Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете!...

І він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть „вояки“ за розщотом, а він нахилить голову на-бік і, нібн жалкуючи дуже, сумно одповість їм: „Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже мабуть у ту суботу“...

І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть тепер у нього в кишені є гроші, постоять, погомонять, почухаються і підуть собі з Богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він в їхніх руках, а вони в його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від сього ще більша ненависть закипить до них.

По дорозі ні душі. Ґудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчею хвилею несется з-за соломотрясу й жене кров Гудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударить, пригнітить, хочеться чим- небудь виявить накипіле почуття.

— Карпе! — гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу. — Ти на гулянку прийшов сюди? Забирайся на місце.

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини.

— А як не схоче сьогодня заплатить усім, кидати зараз же всім роботу... До одного! — бурмоче він. — А як буде хто... тев... значить, не приставать до нас, під ребра й амінь...

— Карпо...

— І не зачіпить идолу! — усміхається Карпо, не дивлячись на Ґудзика. — Ґудзя проклята!... Так ти ж глядн: як зявиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок підводиться, випрявляє спину й витирає піт.

— О, Ґудзя вже біжить сюди! — тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машину.

— Хай біжить! — байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н...

— голосно заводить він, проходячи повз Ґудзика, що вже наблизився до його, й заклада руки за спину.

Коло неї Ґудзя пан...

— Карпо!! — визвіряється Ґудзик, — ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти любезная моя!...

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Н-ну! — дивлячись йому в слід промовляє Ґудзик і, стиснувши губи, йде за паровик, — се тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому роскидав, вахляяко! — зупиняться він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печі, мовчки, понуро одивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полумя.

— Та до кого ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Ґудзика фистулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й почина підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. — Граблі, йолопе, візьми, граблі!...

Данило йде кудись за граблями.

— А ти ж куди? — куди біжиш? — накидається Ґудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже ж не виглядати когось! — насмішкувато кида та й підставляє рота під чіп. Ґудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й почуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з дивуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! — І, зареготавшись, хутко біжить до машини.

II.

А модиски нема. Сонце, немов утомившись стало заходити, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці, коло соломотрясів иноді набіралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй ход

полова підпірала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Ґудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на се й не звертають уваги.

Ґудзик почина догадуватись, почина розуміти сей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настрій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть солому й повертать здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, підождіть ви, мурляки прокляті! — думає він і ще енергічнійше біга й лається.

— Чого ж став? Чого став? Підїзжай, підїзжай!! — накидається він на возія — парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збірався підїзжать до машини. Парубок здрігнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди ж ти? куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-шину, проклятий, в машину, ироде, вїдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю!... — скажено, несамовито говорить Ґудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!... — похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукать картуза. Ґудзикові й ніяково і досадно за сю ніяковість і злість аж кипить до „мурляків“, що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! бач, кукла американська, що наробив! — шипить він до парубка. — Покорчило б тобі, анафема!

— А чого ж шарпали... — не дивлячись на його й витрушуючи картуза, кидає „анафема“! — Тепер піднімай...

— „Підніма-а-й“! — перекривляє Ґудзик, — за печінки б тебе підняло, ироде... Піднімай же, чого ж стоїш, дубом би тебе поставило!...

— А що я сам його буду піднімати? — вмить вивіряється парубок і люто пхає ногою сніп. — Та хай воно тобі сказиться!... Сам шарпнув, перекинув, ще й лається... Гроші дай, он що!...

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Ґудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гидкої лайки. Що ж се? Коли се було, щоб який-небудь хлоп насмілився сказать йому, пану економові, „ти“? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все се нишком. А тепер?... І Ґудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого небудь нового не видно. Щоб заховать своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувать плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходить і вишукувать місця, де б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою,

сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревла, лящала пасом і-наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки у-низ. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідкували за підійманням воза. За скиртами лаявся Ґудзик.

— Ей, чорнява!... Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла̀! — чується вмить із барабана, і під машину заглядає запорошене з пукатими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім сих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здрігуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гукає він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява!... Біла хустина!... Тю! Федоська!

Федоська здрігується й починає шукати очима.

— Сюди! сюди! лупни!

Федоська підніма голову й, забачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди... — кивае той головою. Дівчатка круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!... Іди, — я тебе сподобав... Іди, моє серце...

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я мнякий... як віск на морові. Ну?... Води принесеш... — додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її зявляється на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмить серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його й собі поробили серйозні облича, вмить пирскають зо сміху й чекають одпо-віді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче, — не посміхаючись навіть, проводить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на се вже йде діло, — говорить він, — то ти зроби от що... Та стій, дурна! Чого ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, Бог з тобою... Що ж тут? так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміються!... Пустіть... — виривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди... Я маю справді сказати тобі дещо. Чекай но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що: піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш? — нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тпрунки". Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет! — Соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же зачувся голос Ґудзика?

— Чого... треба... лазила?...

— О, Ґудзя вже! — ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замісць того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт з ними заводиш? — почувся через пів хвилини незадоволений, але здержаний голос Ґудзика, і на барабані зявилася його голово. — Так робити не можна!

— А якого ж біса не дають снопів? — похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у бік. — Пальці ж свої не посуну. Я теж не каторжний... Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі...

Ґудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не одповідаючи. Він знає, що з барабанщиком поводитись, як з простим робітником, не можна. „В барабан давати, — не в соломі спати", кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Ґудзикові в слід. — Хиба сей сніп укинуть? Ух! — вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись зо всіма, підхоплює снопи, що як груші сиплються від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається з гори до низу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і иноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з стурбованими й поважними личками, не вспівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, половотряси зі стуком, з гряком безперестану викидають солому й полову і сірим шаром пороху вкривають лиця робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоби картуза, розставивши лікті, він з запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розістлавши його, суне в за-

лізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До сього прилучається жалісна пісня жидків — млинциків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лушпайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участи в сім концерті. Не вважаючи на Ґудзика, він похожає собі між робітниками зупиняється, балакає і пробірається далі. Після його розмови робітники стають живіші, а робота мляв́іша.

— Плачеш? — протискуючись поміж граблями, котрими дівчата одгородили полову, ніби байдуже кидає він до дівчини в чорній хустці й зупиняється. Та швидко підводиться й дивиться на його.

— Еге! драстуй, Химо! — іронично уклоняється він. Ніби не розуміє... Через місяць Ґудзине весілля ж...

— Ну то що?

Карпо трохи одходить на бік від купи полови, що суне якась жіноча постать і націляється говорити.

— Ну та що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи! — хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але, зараз же підвівшися, додає: — Не бачила твого Ґудзя!... Отто! пхи! Він мені потрібний!...

Але Карпо по очах, по занадто байдужім толосі бачить, що їй не зовсім уже так і байдуже, як би бажалось вдати. І заздрість ущіпливо пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скида сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чистими віками серед запорошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— То б то тобі ажніщо-нічогісінько? — яко мога байдуже й навіть насмішкувато знов кидає він.

Хима не одповідає і старанно вигортає з-під машини полову.

— І вчора, може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— А вже ж...

— Хм... А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!! — сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав би, що її і здивувала й образила така брехня. Але Карпо по оцьому саме й побачив що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— То б то так не було?

— От нехай мене Господь побє, коли я вчора бачила ту кухню й того оконома, хай він сказиться! Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось оконома... Яке щастя, пхи!

— А де ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!... Хустка... Тітка приїзжали й купили...

— А Ґудзя казав, що купив і ще сам показував Сидорові...

— О!... Сидорові?... Так... — змішалась Хима й скоріше нагнулась до полови.

— Ага, піймалась!...

— Пхи! піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз-у-раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна?... Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами зявився Ґудзик, і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!... Ґудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотрясу.

— Знов із Карпом? — пропустивши з суворим поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Ґудзик.

— О! „З Карпом!“ Він мені потрібний!... То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... „З Карпом“!

І ображена Хима енергійно засунула граблі під машину.

— Що ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

„Що говорив“... Говорив, що... А ви нащо усім росказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував? — здивувався Ґудзик.

— Ум... ще ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що, я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плетеш чорт-зна-що...

— Еге, „коханого“! Так... потрібний він мені... Пхи!...

— Брешеш!

— О! „Брешеш“!...

— А вже ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і! — сплеснула руками Хима і широко-розплющеними очима подивилась на Ґудзика. Але той подививсь їй у вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому вслід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

— Ні, сей Карпо щось таки затіває, — думав Ґудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункта, — тут щось...

Хм... Нехай, нехай... Он навіть і сей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!

Чого ж рота роззявив? Поганяй! накинувсь він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали як у миші, і білих штанцях на одній шлейці.

— Та валок одчепи, мацапуро!... Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, що вів за недоуздок і став возитись біля канату.

— У-у, кукли! — муркнув із невимовною злістю Ґудзик і, одійшовши трохи, став дивитися на шлях. Біля самого села по дорозі ворушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві — ще більше, видко, що наближалося дуже хутко.

Ніби верхи, ніби пішки... — дивувався Ґудзик, приставивши руку до козирька з ремінцем. — Біжить швидко... А-а-а! Пан Ян на вельосипеді!

І Ґудзик з досадою згадав, що він на сьогодня обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжковського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебірати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!.. Хима!... Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм...

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було бачити гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, румяними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачить на сім дитячім лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чванькуватість.

Зстрибнувши з вельосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Ґудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з сього.

— Proszę pana, сьогодня зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, proszę pana... — підморгнув він напів по-приятельски, напів по-рабськи, але з тою міною, що буває у кімнатних рабів. — Дівчинка... пан сам зобачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними, дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман полови й навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лиця від пороху й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них, щось инше замісць полови та соломи. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як зявлявся „панич". Тільки деякі, не втерпівши, бігали ніби за ділом до Ґудзика і кидали в „Янека" гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою, і злість все більше розпливалась йому по грудях.

— Ач! ач! — думав він, дивлячись, як вона то зазирала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов „панич Янек".

Слідкував він і за Ґудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагайом і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: „от же вам! от же вам!"

Але до смаку „Янека" не знаходилось. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала. „Янек" тільки мовчки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе і коли-не-коли перекидався дехто словом.

— А ну, ти!... Повернись! — хльоснув Ґудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж „вилискувались“ з-під короткої спідниці. — Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Ба ні...

— А звідки ж?

— Хі-хі-хі!

„Янек“ рушив.

— Се погана, proszę pana... — йдучи по-заду з ніяковістю промовив Ґудзик. — Ось... Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулась і зиркнула в їх бік.

— Іди сюди!...

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину й не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні її очі дивились спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— А то ж...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?...

— А я знаю?

— Ну-да... але... Ти от що... Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадуть тобою квітки... Бо мені сьогодня на залізничий дворець треба...

Дівчина подивилась на його з погордою і з насмішкою і мовчки пішла назад.

— Cóż to? — здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Ґудзика.

— Не хоче, хлопка! — злісно кинув Ґудзик і рушив далі. „Панич-Янек“ ще раз озирнувся на високу, поважну постать Горпини й пішов за Ґудзиком. Перейшли на другий бік машини. Ґудзик ще отвертіше почав показувать Янекові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагайом, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять, — підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на „Янека“. Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим румянцем.

— Граблі? — спитав Ґудзик і подивився на Янека, що зараз же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ся піде? — спитав він по-польськи у Ґудзика.

— Піде, піде, proszę pana... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— А вже ж!...

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квітки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Не хочу...

— Що? Що ж, тебе прохати, чи що? Не базікай же, забирайсь!... Нічого...

— Я до двору не піду! — твердо промовила Хима й повернулася йти.

— Як не підеш? — скрикнув Ґудзик, — значить...

— Хиба я такий страшний, — перебив його Ян, холодно усміхаючись до Хими. — Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи подержала його в невинних та ясних очах панича й повернулась до Ґудзика:

— Ну-да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна! — ніхто нічого не вигадає...

— Еге, не вигадає... Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може, повилазять... А панич дадуть тобі заразом і виплату за той тиждень... Тобі ж грошей треба?

— А то ж...

— Ну, от... Proszę pana, їй за тиждень руб вісімдесят.

Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу й рушив до вельосіпеда.

— Вона піде, proszę pana, тільки так... гедзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на вельосіпеда і, торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Ґудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видко часом „модиски“, і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски! — крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Ґудзика, що проходив біля його. — Пошила б мені пальчатки... А я б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак ріжки випадають!...

У модиски кінські зуби,
На модисці гарні шуби,
Гей, модиска моя, разлюбезная моя! —

на весь голос узяв він і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співавсь на голос „Барині“.

Ґудзик, ніби не чуючи нічого, але прикусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз же гукнув.

— Химо! Кидай граблі, іди до двору!

— Я не піду-у-у! — почувся голос Хими, і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти!? Зараз же мені ступай... Візьмеш квітки і квітанцію на дворець... Чуєш?

— Ну-да-а-а! — плаксиво крикнула Хима. — Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски? — гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Ґудзика біля воза з снопами.

— Так не знаєш? Милійон та ще й двадцять та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? пятьсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Ґудзик. — хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забірайся к чортовій матері!

— Хе? — Насмішкувато скривив губи Карпо — Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко! — вмить заревів Ґудзик, — довго ти там будеш копатись, закопало б тебе в сиру землю, кукло амерыканьска! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко... — знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет! — рішучо підбіг до неї Ґудзик і, схопивши граблі, далеко шпурнув до лантухів із пшеницею. — Забірайсь!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де-хто гукнув їй вслід погану лайку, де-хто мовчки вткнувся в работу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подививсь на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть Ґудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на лантухах, з-під лоба позираючи иноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння й гудіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млинків.

Пройшов іще деякий час. З-за паровика трохи задихавшись, зявилася румяна, здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його.

— Казали панич, щоб ви в-вечері зайшли до них, щось мають казать вам, — вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав про що? — не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кишеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось! — хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчини граблі. Хима підняла й зайняла своє місце, маючи все таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу ж побачив по її лиці, по знайомім йому дуже виразі в очах і в куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, що не дурно „Янек" приїздив...

Він іще міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які иноді поглядали на його, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене! — вмить зупинивсь він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов по-біля

дівчат, иноді зупиняючись коло де-кого з них. Ґудзик пильно стежив ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагайом себе по чобот'. Всі скоса поглядали на них крізь порох і полову. Машина ревла.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скоса подивився на Химу. Федоська підвелась і озирнулась на його.

— Тобі Ґудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашій Химі не накупишся ніяк...

Хима, зачувши своє імя, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухиляючись від воза, що саме під'їзжав до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Ґудзю, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула полову до волока.

— Бреши-и-и! — з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки й хустку! Ну, то що? боюся тебе, чи що? — повернулась вона раптом до його і прямо подивилася в очі. — Пхи! злякалася!...

Карпо трохи змішався, не чекавши сього, але злість зараз же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— А вже ж! Поганому виду не буває стиду!

— Увва! Ти хороший!... Знаємо!

— Що ж ти знаєш!

— Нічого... Знаємо...

— Що ж ти знаєш?... У-у-у, паршива! — злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.

— Ну, ти! халамидро!... Чего бєшся? — скрикнула Хима, — бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не! — жалібно закричала Хима, одсовуючись від його. — Халамидро!

— Ой, Химко, гляди! — ледве здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї, — бо і твойому панові буде і тобі перепаде...

— А чого бешся?... Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки? — вмить почувся за ним голос Ґудзика. — Іди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Ґудзика, а так дам, що знатимеш! — не вважаючи на Ґудзика і не повертаючись, промовив Карпо. — Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотрясу! — І між Химою й Карпом зявилась постать Ґудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивились до них. Тільки машина ревла й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Ґудзика й повертаючись іти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-ане! — заверещала та переляканo і, як опечена, зірвалася з місця.

— Карпе! — погрозливо крикнув Ґудзик, перепиняючи йому дорогу. — Не смій її бити!

— А тобі яке діло? — раптом спиняючись, люто повернувся до його Карпо. — Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти? — змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався. — Ану, попробуй!

— Попробуєш!

— А ну ж, ну попробуй! — насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо. — Ну, бий же, бий!...

— Забірайся до чорта, мурло! — Чого лізеш!...

— Та чого ти дивишся на його, Карпе? — почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди. — Бий його, мироїда проклятого!... Гроші хай дає... Бий його!...

Ґудзик зблід і як, буває, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки. І побачив — в той саме час, манірно підтримуючи поділ ситцевої, білої сукні, жахливо, мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ка! — вмить заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-у! тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скирт, від возів, од воловів, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

Ну, чого ж ти не б'єш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий же! — ще ближче насунувся Карпо.

Ґудзик, блідий весь, тільки одсувався потроху і стіпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдарь же хоч раз... Он же й гарапник маєш! — хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись схопився за нагай. Ґудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіщив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і всім тілом кинувся на Ґудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулась назад і загомоніла за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не встиг оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він опинивсь на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди вставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось повертаючись до всіх. Дехто теж кричав щось, дехто похмуро слухав, а де хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на ойго хотів! — крикнув Карпо. — гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?... Ого!... У ойго нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!! — вмить скажено сіпнувся він до Ґудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машинист. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, — підожди! — промовив понуро Ґудзик, держучи хустку коло носа. — Ти у мене ще побачиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину! — повернувся він до машиніста, що балакав із Андроном. — А ви йдіть по місцях!... — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили. Ґудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихше промовив:

— Ідіть же до роботи... нема чого...

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи, подививсь Ґудзик у той бік, де зачувся голос.

Не знаєте? — тихо й серйозно обізався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!... Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені та й давайте...

Ґудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина — робіть виплату... Хочете, щоб стояла... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кишені... — закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Ґудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощавайте... Гайда до-дому!... Пошукайте краще!

Ґудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу…

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що ж ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!..? Тепер инший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде і на всіх вас… Ироди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш, що буває? — з погрозою буркнув Ґудзик, але Андрона наче ще більше підогріло се.

— Що буде? Що? Т тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!… Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за пятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті пятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів… А ми вже порозумнішали.

— По 80? — скрикнув Ґудзик.

— По 80, по 80!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!... А ми вже були дурні, що ми робили по 30 копійок у день, та це й позичали у тебе свої гроші...

Та які гроші? — перебив Ґудзик. — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!... Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлопці! До-дому! Всі до-дому! — палко закричав Андрон до всіх. — Хто зостанеться, тому сам розібю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте! — знов бовкнув Ґудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши „60“, де-які почалу зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще дехто зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть! — закричав раптом Ґудзик. — Це вам так не минеться!... — Начальство про це сьогодня ж узнає!

— Плювать хотіли ми й на тебе і на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га? — зразу ж озирнувся і навіть ступив до його декілька кроків Андрон. — Можеш? Ого!... Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!... Беріть паса!... Таскайте до-до-

му!... Хай кличе своє начальство... Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Ґудзик перелякано здрігнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якось став дивитись, як декільки хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накипіло за день. Ґудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збірали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машиністом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на після завтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишалося Ґудзикові. Лиця були поважні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне! — гукнув Ґудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату! — похмуро й безсильно кинув Ґудзик і став виймать із бокової кишени якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

І по 80.

Всі весело зупинились, і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь, час до машини, засапавшись. прибігла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Ґудзик, сидячи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелося синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Ґудзик, „модиска“, її батько і синенький ляшок почали радитись...

Контрасти.

Нарис.

Гликерія випила вже третю чарку густого, мінного лікеру і почуває себе надзвичайно приємно: так любо, так затишно сидіти, спершись спиною на дерево, і ліниво прислухатись до сих згуків, змішаних з балачок спільників пікнику з лопотіння листя, з щебетання пташок, з дзвону пляшок, виделок, ножів, тарілок. По всьому тілі розлита така хороша, ніжна втома, у грудях дзвенить якесь мягке, тепле, добре чуття, не хочеться ні рухатись, ні говорити, — хочеться тільки щасливо, радісно усміхатись. Те незадоволення, яке було в неї з-початку від того, що вибрали для пікнику сей лісок, тепер щезло, і вона вже навіть залюбки заговорила б до Каті, як би не ся втома.

Гликерія приплющує трохи очі, і їй здається, що вона тихо-тихо пливе на якихсь оксамитових, теплих хвилях, які мягко колихають її, а перед нею плавко проходить ся картина прогалини з розстеленими скатірками, повними пляшок, тарілок, всяких наїдків, напоїв з сидячими, напівлежачими постатями знайомих мужчин і подруг. Вони щось говорять між собою, кричать, регочуться, але вона не прислухаєся добре, — їй доволі сих згуків не гучних, мирних, гармонійних.

Сонце вже заходить десь там за деревами, і рожеве світло його косих проміннів не бє, не ріже в очі, а так спокійно фарбує листя, постаті, екипажі, розпряжених коней, кучерів, самовар з синім димом, рожеві, білі, темні убрання панночок і мужчин; всі ці фарби мішаються з рожевим кольором і вбірають в себе очі.

— Катерино Ісаєвно!... Змилуйтесь!... Господь мене вбий, не винен! Присягаюсь вам постолами Магомета, — молить про щось, „сей комік Жабурин“, як звуть його знайомі, і стає навколішки перед Катею, якось кумедно витягаючи до-гори свою маленьку головку. Катя схиляє на бік голову, сміється і бє його серветкою по плечі. Сей „комізм“ Жабурина, його присягання, залицяння до Каті давно вже відомі Гликерії, але вона дивиться на них, добродушно посміхається й почуває себе ще краще.

— Жити треба, моя пані, вміючи! — говорить Іван своїм тихим, мелодійним баритоном, наливаючи Соні в чарку вина. — Не склавши руки на порожніх грудях, — як сказав якийсь поет, — плисти за життям, а самому гребти... А перш усього — треба твердо й завжди памятати, що ти живеш... Люди се забувають якось, все збіраються, готуються до якогось будучого життя. А се страшна помилка!... Ох, яка помилка!

Він з жахом дивится на Соню, що спокійно слухає його, і видно по її млявім, дуже напудренім лиці и синіх, вялих очах, що вона думає щось своє, таке ж десь вяле і мляве, як і вся її повна, покійна постать. Але Іван своїм звичаєм, не бачить того, — бліде, нервове лице його, з чорною, гострою борідкою і вдумливими очима, зхвильоване і, видно, трохи пяненьке; білий, широкий лоб його з тою знайомою Гликерії жовтизною по краєчках, укритий дрібними краплинами поту: губи, видно, сухі й гарячі. Гликерія прислухається знов і чує, як він говорить:

— Мені, знаєте, здається, що з такого погляду можна згодитися з словами Христа: „не печітеся“, в перекладі: „не турбуйтеся, не клопочіться“. Розумієте? Не те, що не купуйте собі на завтра чаю й сахару, а не уявляйте собі ріжних неприємних почувань... Те найголовнійше... Почувань! Що ж таке життя, як не довгий, довгий ряд усяких почувань?... І зараз, в сю хвилину, я живу, я маю якісь почування, хоча б і від сього вина... Не все одно? Через що ж сè життя мусить бути гіршим, ніж те будуче, для якого всі так клопочуться, і головним чином клопочуться до самої смерти?! Теперешні переживання ввижаються за переходні, а от там десь, ніби то в будучому, буде все. І біжать, біжать, поспішаючись одмахуються руками од всього, а як не можна одмахнуться, ледве приторкнуться губами і знов спішать і, помітьте, минають те, чого шукають. Шукають життя, а воно у них перед носом... Ви вдивіться, вдумайтесь, скільки життя у кожного чоловіка, скільки гри, думок, почувань. Ви тільки слідкуйте за кожним так про себе — і ви побачите, скільки втіхи се дасть. Люблять слідкувати за життям звірят, а те забувають, що самий цікавий звір — то чоловік. Яке багацтво руху, життя!...

Гликерія одводить від його очі й починає слідкувати. Дійсно, скільки руху, життя! як все приємно, мило! Он сидить на дишлі брички кучер Семен і, попихкуючи „ароматною“ папироскою, балакає з Дунькою. Дунька біліє серед зеленого своїм білим Фартухом і, заклавши руки за спину, очевидячки, кокетує з ним. Але Семен, видно, не дуже то вважає, бо дивиться кудись повз Дуньку і десь, певно, своїм звичайним тоном говорить:

— Нам єті хвакти вже звесни... шукай дурніщих!

Гликерія дивиться на Дуньку, як та жваво і граціозно повертається своїм станом, і вже не почуває того не-

приємного, ревнивого чуття, що завжди ворушилось у неї, коли вона дивилася на свою покоївку. Їй думається, що дуже гарно було б оженити Семена з Дунькою, і навіть уже уявляется їй, як вона після того, як побереться з Іваном, покличе Дуньку і, пообіцявши дати добрий посаг, скаже, що буде старатись за неї перед Семеном; як Дунька дуже-дуже почервоніє і, затуливши лице рукавом, утіче на кухню, і як всі будуть сміяться веселим, хорошим сміхом... Справді, як легко можна зробити своє життя таким, щоби в нім було більше приємного, ніж неприємного, як можна жити повно, радісно, щасливо.

— Панове! панове! — кричить Микитенко. Оповіщаю вам велику новину!

Всі замовкають і дивляться на його незграбну, дужу постать в незграбнім сюртуці з довгими полами. Микитенко прийма урочисту позу, підніма руку і чекаючи завмірає.

— Ну? — нетерпляче питає Катя.

— Слухайте!... Всі слухають? У Зінаїди Карловни одне ухо вище другого!... Ха-ха-ха, — і Микитенко задоволено регочеться, дивлячись на трохи зчервонілу Зіну.

— Фі! Який ви дотепний! — кидає Женя і знов повертається. Але Гликерія вже не бачить недотепности Микитенка, який завжди має на се претензію; їй цікава ся гра поглядів, сміху; то зневажливого, то дурноватого, то лінивого, цікаво се життя ріжних почувань, яке пробивається крізь байдужі рухи, крізь прудкі погляди, крізь незначні слова і фрази.

— Не хочете? — держачи над Сониною чаркою пляшку з лікером, питає Іван. — Се ж лікер... Гликерія, лікерь і я, — говорить він старий каламбур і показує рукою на Гликерію, на пляшку і на себе. Виходить, ніби він два рази говорить: Гликерія, Гликерія. Соня усміхается, але мовчки крутить головою.

— Ну, значить, я соло — підіймаючи чарку до роту і обережно пьючи з неї, добродушно дивиться він на Соню. І Гликерію вже не дратує так неприємно, як перше, сей каламбур з її негарним, мужичим імям, а навпаки, здається дотепним і повним змісту. Виходить, що вона, він і вино складають з себе щось єдине, яке все-таки висловлюється в одному: Гликерія. І їй так любо дивитись на се миле, розумне лице коханого, на його білі, невеличкі руки з довгими, чисто скульпторськими пальцями, на глибокі, пекучі очі. Хочеться ніжно-ніжно взяти сю хорошу голову, притулити до грудей і мирно, щасливо замерти під сей гармонійний гомін природи й людей, під сі ласкаві, тихі почування.

— Ваня! — ласкаво, тихо говорить вона солодким голосом, і хоча не знає, що сказати йому, але почуває потребу хоч згуком голосу висловати своє хороше, добре чуття. Катя озирається, дивиться на неї й Івана і знов одвертається. Але „Ваня" ставить чарку і, щось згадавши, не чує її й, звертаючись до Соні, що задумливо мне повними, пухкими руками серветку з ініціалами Гликерії, починає живо говорити:

— А таке зявище, як контраст? Га? Тут вам все: й історія думки, й історія людського слова, і естетика і... Тут все! Візьміть ви хоч таке, ну...

Іван водить очима навкруги і зупиняється на конях, що пасуться біля екипажів.

— Ну, візьміть хоч сих коней. Дивіться, як переплітаються фарби, які контрасти, які тони... Чорне й біле! Одне чорне не зробить вам такого враження, а поруч з білим воно грає видатну ролю, відтіняється, виступа рельєфно, грає... А псіхика? Наприклад, цінізм і святість, поруч одно з одним. Тут просто дух захоплює! Я хочу ліпити тепер одну річ. Так знаєте, тема така — огидливе

і гарне. Огидливе мусить бути жінкою, не дуже старою, але страшенно гидкою, з таким, знаєте, розпустним виглядом в обличчі, з страшенним цінізмом душі й тіла. А поруч молодий, гарний юнак з полумям сили й такого, знаєте, захоплюючого бажання боротьби за добро, за красу; невинний, чистий, палкий! І одне поруч з другим. Контраст який!

Гликерія згадує, що той будинок, який вони оглядались, щоб наняти, і в якому вже постановили зробити деякі переробки за-для Іванової майстерні, хазяїн (як казала швачка) несподівано продає комусь. Певно, доведеться шукать другого, або з новим хазяїном знов говорити.

— Ваня! — кличе вона знов.

Іван озирається, кидає „зараз“, „зараз“ і знов звертається до Соні.

— І помітьте: такі контрасти на кожному кроці, в кожному зявищі; вони міняються, чергуються, складають з себе самих знов контрасти. Се така гра, знаєте... я страх як люблю слідкувати за ними! Буває стільки краси, стільки змісту, що аж знемога якась на тебе впаде.

— Ваня!! — голосніше гукає Гликерія і чує, як їй щось неприємно-гостро проходить у серці, а голос стає тонким і різким. Катя знов дивиться на неї й на Івана, саркастично посміхається й одверта голову.

— Зараз, зараз! — кидає „Ваня“. — І видно, що люде так страшенно консервативні, пасивні. Наприклад, прилiпились до одної форми, старої, збитої форми краси і гадають, що в ній все, що... дійшли до геркулесових стовпів!...

Гликерія почуває, як гаряча хвиля крови підіймається їй у груди, надавлює їх і вогнем суне до лиця. Їй соромно до болю, до скаженої злости. О, який сором! Він навіть не хоче дивитись на неї, а вона уявляла, що у його

справді є якесь чуття до неї. До неї, до цього гострого, пацючого лиця з рідкими зубами й рябуватими щоками, з цею мізерною, жовтуватою косичкою. О, прокляття? Вона, дурепа, могла думати, що її мілійони, мужичі, батьківські мілійони, які ще, здається, пахтять вівцями й потом наймитів, сі мілійони не мають ніякого значіння для його. Вона, ідіотка, могла думати, що ся артистична, ніжна натура на неї звернула свою милостиву увагу, а не на мілійони, що вони, оці панки, інженери, чиновники, генеральські дочки, тітулярні, благородні, що вони пють її вина і катаються на її конях з-за любови й поваги до неї. О, прокляття!

Їй хочеться, як, бувало, робила малою, з лютим вереском упасти на земло й люто битись об неї головою; хочеться несамовито схопитись і з ненавистю упястись нігтями в се ніжне, брехливе лице з глибокими очима; хочеться дико, по-мужицьки, схопити за край скатирки, шпурнути на них сими пляшками, тарілками і хльоскати їх нею й кричати: „геть звідси! геть з мого лісу, голопяті! геть! геть!“

Але вона тільки раптом сідає рівніше, міцно впивається руками в сукню, так що аж пучкам боляче, і починає важко дихати. Вона знає, що вона зараз страшенно негарна, що кров, приливши до голови, робить її лице не червоним, як у других, а якимсь буряковим, губи стають тонкими та білими і гостре лице, з вузькими пронизуватими очима, стає ще більш схожим на пацюче. Але їй тепер дарма. Показать, зараз же показать йому і їм, що вона хоче начхать на них, що вона і на мизинний палець не вважа на їхне благородство і не потребує їхнього товариства.

— Треба, щоб воно вас захоплювало, щоб ви не спали! — гарно одкидуючи свій темнорусий, шовковий чуб,

палко говорить Іван. — Треба зміняти свої почування, тасувати їх, як карти, вишукувати їх в кожній дрібниці, в кожній незначній прояві всякого життя!... А для сього контраст найбільш відповідає. Він не дає застигнути думці, він дратує нерви... Хай погане, хай гидке буде в сьому контрасті, — тут ходить не про факт, а про ваші почування...

— Ха-ха-ха! — раптом виривається у Гликерії з грудей злістний, дзвінкий від цеї злости сміх.

Іван, Соня, Женя і ще де-хто озираються на неї.

— Ха-ха-ха! — підводиться вона трохи. — Се цікаво!... Уявляю... Не факт, а почування. А ну, от візьміть, візьміть скиньте зараз ваш сюртук і черевики і лізьте на дерево. А ми будемо дивитись. Це буде теж контраст.

Іван трохи здивовано і пильно дивиться на її лице й одповідає:

— Ну, сказати, се буде не контраст, а... а відхилення від норми, від звичайного. Воно подібне до його, але тільки...

— Зовсім не подібне! — скрикує різко Гликерія. — Зовсім не норма. Самий справжній контраст, і як раз на ваш смак. От скидайте сюртук і лізьте!

Іван стискує плечима й одвертається, панночки ж здержано сміються. Але це ще більш дратує її. Вона стає на коліна і, нервово шарпаючи хустку, говорить:

— Ну, от я хочу цього переживання, цього контрасту! Я хочу, щоб ви полізли на дерево. Іване, лізьте! Це моє бажання, зробіть же!

— Це — вередування, Ліко, — знехотя посміхається Іван, — а не бажання... І воно трохи не личить тобі...

Гликерія чує, як нова, ще дужча хвиля несеться з грудей в лице, чує, як загоряються в неї очі, але вона вже не може спинитись. А! не личить? Їй з лицем кухарки, їй мужичці не личить, а як би це сказала Катька,

їй би не тільки личило, а було б „справжнім, дужим, гострим, естетичним“ і всяким контрастом. Ну, так от же вона хоче цього, і так мусить бути.

— Все одно — личить не личить, а я хочу! От і все! Будете лізти? Ну?

Вона встає, випрямляє свій дужий, гарний стан з розкішними формами і чекаючи дивиться на його. Іван закидає трохи назад голову і, озираючи її з ніг до голови трохи здивованим, трохи зачарованим поглядом, мовчки посміхається.

— Ну, Іване? — я чекаю.

— Не можу, Ліко, — жартовливо розводить він руками. — Цього, їй Богу, не можу... За такі контрасти мене до людей не пустять, а то і в участок не довго. І я не розумію, що за фантазія така зразу. І цей тон, поза.

Він знов озира її з ніг до голови, дивиться на її лице, повне затриманої, скаженої злости, на білі губи, на гострий, негарний ніс, знов переводить очі на чудовий, стрункий стан, який, здається, на жарт хтось притулив до цеї незграбної голови. Вона бачить ці погляди, і в неї пролітає думка, що він любується цим контрастом тіла і голови. І їй ще дужче хочеться зробити щось дике, щось образливе для його.

— Не хочете? — закида вона гордо голову.

Балачка вже й на другому кінці стихає, і Гликерія, не повертаючи ні голови, ні очей, бачить, як Катя виясняє иншим причину суперечки, і чує, як та повинна насмішкувато і зневажливо всміхатись. Іван теж устає на ноги, струсює з штанів крихти і говорить:

— Не то, що не хочу, а просто не можу виконувати такі, такі дикі бажання. Я просто таки дивуюсь.

Гликерія круто повертається, так що поділ сукні аж вітер здійма біля неї, і кричить до екипажів:

— Семен! Запрягай мою бричку! Хутко!

— Ліко! — тихо говорить до неї Іван.—Що з тобою?!..
Що за фантазія? Се ж образа...

„А мені начхать!“ — хочеться крикнути їй, але вона тільки зривається з місця і прудко йде до брички, біля якої, не знаючи, що почати, стоїть Семен і з здивованою пикою щось говорить до Дуньки. Гликерія знає, що й ся буде лаять її й судити на кухні з другою прислугою, і їй хочеться кинуть їй гроші, затопать ногами і вигнать, зараз же вигнать.

— Чого стоїш?! Що за розбалакування?— накидається вона на Семена. — Запрягай!!

Вона ще трохи дивиться на похіпні рухи Семена, який почина вовтузитись біля упряжі, потім повертається і йде до спільників пікнику, що збились до-купи, тихо балакаючи; назустріч їй вибігає Жабурин і, витираючи невеличкими кулачками своє маленьке, руденьке обличча, почина плаксивим голосом:

— Гликеріє Панасовно! Змилуйтесь, куди ж так рано? Тільки розвеселилися — і трах! до-дому... А тут лихтарики, чайок, повітрячко... Гликеріє Панасовно! Забудьте...

Гликерія не слуха його і, звертаючись до всіх, говорить холодним і трохи здивованим тоном:

— Панове! Мене дивує просто... Я собі поїду, а ви можете зоставатись. Кучерà і покоївка і без мене до-дому дорогу знайдуть...

Але, кажучи се, вона вже знає, що вони ні за що не зостануться тут без неї, без хазяйки сих вин, наїдків, „лихтариків, чайків“, сих кучерів і коней. Вона се бачить вже по холодних, ображених фізіономіях панночок, які починають розшукувати свої капелюхи, накидки, рукавички і т. и. І їй се і приємно, і злістно, і ніби соромно за себе. На Івана вона не дивиться і не знає, чи він сердиться, чи

дивиться на неї своїм пильним поглядом, чи всміхається, немов кажучи: „О, мені се давно вже відомо“.

Коні запряжені, всі розсажуються, і Гликерія чує, як Катя злістно каже:

— Я з цею мужичкою більш ніколи нікуди не поїду! Ніколи!

Їй хтось щось тихо одповідає, чується сміх, образливий, тяжкий сміх. Семен, Хома і Дунька поспішаючися складають на свою бричку самовар, тарілки, порожні пляшки і теж щось говорять і сміються. На Івана Гликерія не дивиться, але почуває, що й він повинен теж сміятись.

Вона сідає на свою маленьку на двох зроблену бричку, бере в руки віжки і з заміранням серця прислухається, чи не чути Іванових ступнів. Вона загадує: Коли він сяде на своє місце поруч з нею, значить, не все ще порвано, коли ж піде на другий екипаж, значить ... Ну і начхать ... хай іде, все одно! Хай іде!

Вона шарпає віжками і злістно кричить на коней:

— Н-но!!

— Почекайте! — чується біля брички знайомий голос. — Я ж ще сяду...

Гликерія з похмурим, напруженим лицем зупиняє коней і чекає, поки Іван умощується біля неї. Нарешті рушають: попереду Гликерія з Іваном, потім два екипажі з останніми і на кінці Семен та Дунька з посудою й недоїденими наїдками.

Сонце ніби теж розсердилось і, страшенно червоне від гніву, показує иноді крізь дерева своє кругле лице; берестки, молоді дубки, схиляючи на зарослу шпоришом, мало накочену доріжку свої віти, чипляються за капелюх, за одіж і ніби бажають спинити гостей. Коні теж, здається, незадоволені — часто фиркають, махають хвостами і ніби

одганяючи оводів, озираються на Гликерію і, одвернувшись, насмішкувато пирхають.

Гликерія робить вигляд, що дуже пильно править кіньми, й не озирається до свого сусіди, але знає, що він дивиться на неї, і їй хочеться, щоб він заговорив, бо тоді мусить меннше дивитись на її надто негарне у профіль лице, і хочеться, щоб він не говорив, бо прийдеться одповідати, а вона чує, що наговорить, за що буде потім каятись.

— Ліко... — тихо починає Іван.

— Я з вами не балакаю! Прошу не звертатись! — хутко й навмисне з побільшеною злістю говорить вона і шарпає віжками.

Іван хвилину мовчить.

— Але ж... Хм... кумедно трохи справді, — зачинає він знов. — Наробити дурниць, образити людей, зпоганити їм вечір — і не звертайтесь до неї...

— Чим я образила? Чим? — швидко поверта вона до його лице й дивиться в його спокійні, добрі і злегка затуманені вином очі.

— Чим? Своїм вередуванням...

— Ха-ха-ха!... — одвертаючись, сміється вона робленим сміхом. — „Вередуванням"!... А ви, а ви... — раптом гнівно й з щирим вибухом злости повертається вона. — Ви не образили мене? Га? Я тричі кличу вас, а вам навіть важко було повернути до мене свою... — їй хочеться сказати „благородну", але вона здержується... — свою горду голову! І вам більш цікава Соня, ніж та, що буде жінкою вашою. О, я знаю, все знаю! Ах годі, годі!!

Вона нервово бє віжками блискучі крижі коней, і екіпаж стрибає вперед і, підіймаючи вітер, минає берестки й дубки, що хапаючись дряпають капелюхи, крила брички і зникають позаду.

Лісок кінчається, і коні виносять їх у поле. І зразу перед очима їм видко на небі край чорної хмари, яку наче хтось тільки вистромив з-за краєвиду, щоб сонце позолотило й погріло її своїми червоними, як полумя, проміннями.

— Все одно, дощ був би! — кидає холодно Гликерія до Івана, показуючи на небо. І чи від сеї хмари, чи від того, що вона виїхала з лісу, чи від мовчання Івана, Гликерії рівний, довгий степ здається якимсь похмурим і нудним. Якось голо, сіро, одноманітно, а до того ще сей широкий, великий шлях, що йде по-над ліском і тягнеться туди, у степ, до самого міста. Покритий весь дрібним, як пудра, мягким порохом, що здіймається під колесами й за возом, як дим, що сіро вкриває собою на де-кільки саженів хліба, цей шлях, з сірим запорошеним буряном з боків, здається схожим на старого, змученого, знесиленого життям чоловіка.

Звернувши на шлях, коні починають чогось косо дивитись у бік, до ліска. Гликерія поверта туди голову і бачить кроків на 30 від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих, білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з голими спинами й, простягши руки над вогнем, щось роблять. Гликерія дивиться на ці голі, широкі, смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люде над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана і бачить, що і той, висунувшись з-за неї й приплющивши очі, теж дивиться і, видко, також не розуміє.

— Хто-то? — питає він.

— Полтавці... Заробітчане...

— А що то вони роблять біля вогню?

— Не знаю... Я сама дивлюсь...

Гликерія зупиняє коней і озирається. З лісу виїзжають останні екипажі і, підїхавши, теж зупиняються. Починаються роспитування, догадки, міркування. Але Гликерія не видержує й, звертаючись до маси, гукає.

— Ей ви!... Чуете?... Ей там!...

Голі спини повертаються, але все-таки держать руки над вогнем, і не видко добре, що в них є. По масі свиток і брилів проходить шамотіння: де-хто підводиться, де-хто встає, хто стояв спиною, повертається лицем до шляху, і Гликерія бачить під брилями червоні й темні обличча, яких роздивитись добре не можна. Вони щось говорять одно до одного і знов дивляться на скупчені екипажі, певно, не розуміючи, чого хотять від них ці гарно одягнені, чисті, багаті люди. Гликерія зверта коней на борозну, що тягнеться по-над шляхом, обережно переїзжає її й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй уже виразно видко обличча, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору,— нема ні білявих, ні чорнявих,— усі сірі. З валки виступає де-кільки мужчин у брилях і в гнідих чумарках, і один з них, невеличкий чоловічок, в широких вибійчанах штанях з вузькою, довгою латкою на всю колошу,, підходить ближче й, уклонившись, скидає бриля. Гликерія придивляється й розуміє тепер, чого всі вони однакові: на бороді, на вусах, на бровах, у зморшках лиця, навіть на віях у чоловіка, як на буряні край шляху, лежить густо сірий порох, що навіть засох йому на губах чорненькою ниткою. Тільки на тімї волосся виразно чорніє.

Вона переводить очі на других і бачить, що й ті всі покриті порохом з ніг до голови, так що видко навіть крізь розхристані, брудні, товсті сорочки сірі груди.

— Що ви робите тут? — питає вона в чоловічка.

— Спочиваємо, пані, — ще раз уклоняється він, — стомились, то й спочиваємо трохи...

Другі екипажі (крім Семенового) теж підїзжають і зупиняються. Чоловічок дивиться на них і стурбовано озирається до своїх, що підступають ближче несмілою ходою. По вальці заробітчан проходить ще більший рух. Гликерія бачить, як, лежачи укупі, дівчата й хлопці підводяться, сідають і починають дивитись у їх бік, і у дівчат обличча хоч такі ж худі і зморені, але не сірі, а червоні й так попечені сонцем, що шкура в деяких місцях пооблазила, а носи блищать, наче помазані салом. Вони, видко, повмивались.

До передньої купки заробітчан підходять другі й мовчки зупиняються біля них. Тут — і зовсім молоді хлопці, підлітки, і дівчата, і дядьки з бородами й глибокими зморшками, повними пороху.

— А що то робили ті люди он там біля вогню... без сорочок? — питає Гликерія, показуючи головою на дим, що стелеться по-над ровом і пливе вузькою хмарою між деревами. Чоловічок теж дивиться туди і спершу не розуміє, але потім раптом засоромлюється й, ніяково всміхаючись, каже:

— Та то, знаєте, так... ходять коло себе трохи...

— Як то „ходять коло себе“?

— Та так, чепуряться... Звиніть на слові, в дорозі завелась нужа... ну й той...

— Що?? — зі страхом скрикує Гликерія.

— Нужа, нужа... Ну й той, печуть... Вона вогню не любить, зараз падає. Так, як держиш сорочку над вогнем,

а вона й падає... Мити нема коли, та й нема чого, де була яка перемінна сорочина, на хліб перевели.

Чоловічок добродушно й трохи сумно посміхається й дивиться на Гликерію, а їй виразно вже уявляється, як стоять от-такі ж запорошені люде і держать над вогнем брудні-брудні сорочки... Вогонь лиже і смаже сорочку, а огидливі паразіти повзуть так тихо, вяло і падають з тріском у вогонь. Брр!

— О, Боже! — повертається вона до Івана, огидливо поводячи плечима й почуваючи, як їй аж за горло щось давить від цеї уяви. Іван не одповідає їй, — лице йому якесь напружене, скривлене, і очі дивляться пильно на робітників. З екипажів чується: „Що?... що?...“ і потім: „о, Боже!... Та не може бути!“

Гликерія злазить з брички й на щось підходить ближче до заробітчан. Злазять також Іван, Катя, Гусляр, Женя та инші й також підходять до них.

— Чого ж ви так... Хиба роботи немає? — говорить Гликерія.

— Хм... роботи... — посміхається чоловічок і починає оповідати, як вони два тижні вже блукають од економії до економії, з міста в місто, й нігде не можуть знайти тієї роботи.

— Літо, Господь його святий зна, випало неврожайне. Хліба висохли, згоріли, скрізь вправляються своїми руками. Що було грошенят з дому, зїли, а тепер хоч живим до Бога лізь. Думалось, хоч погорюєм літо, та все-таки принесем до-дому якусь копійку, чи за землю заплатити, чи себе прохарчувати. А тепер от-таке. Хоч сядь та плач...

Чоловічок оповідає, а дві купи людей стоять і дивляться одна на одну, але дивляться не так, як незнайомі між собою люде, а так, як дивляться звичайно в музеї на вощані фігури, тільки одна група дивиться з виразом якогось

жалю, огидливости, страху, а друга — заздрости, похмурої туги й ніяковости.

— Ось, зрана й макового зерна в роті не було, — посміхається чоловічок, винувато якось дивлячись на Гликерію й Івана: — люде вкрай поприставали. Доросле то ще так-сяк теліпається, а молоде зовсім припало до землі. Як не найдемо ще тут роботи, то вже й Господь святий зна, що його думати далі...

Гликерія дивиться на якогось хлопця год 14, помічає, що він дуже схожий на її брата, Василька, — таке ж худе личко з довгим підборіддям і тонким носом, такі ж очі смирні й добрі, — і їй став вмент жалко-жалко цих людей. Їй ввижається, як вони лежать от-такими ж купами десь на базарах, чекаючи наймачів, як ганяє їх з місця на місце поліція, а вони несміло, покірливо гуртом поступаються їй. Потім, не дочекавшись в одному місті, ідуть у друге.. Ідуть степом: степ довгий, безкраїй; зеленіють чужі хліба, мріють могили на обрії. А сонце пече — ні вітру, ні хмари порох з битого шляху димом лізе в очі, в уха, в ніс, у рот. Хочеться пити, а води немає, або така тепла в баклажках, що аж гидко у рот взяти. Ноги щемлять, тіло мляве, у грудях страх за будуче й пекуче бажання їсти, їсти!

Вона озирається до екипажів і зустрівається з поглядом Івана.

— От це контраст! — говорить Іван, поширеними й смутними очима показуючи на одну й другу групу. — Це справжній контраст.

Але Гликерія навіть не дочуває добре, що він каже; їй жаль, страшенно жаль заробітчан. Вона нічого не одповідає йому, а найшовши очима Семенову бричку, гукає:

— Семен!.. Семен!.. Їдь сюди!

Семен поверта коні, гецає по борозні й хутко під'їжа до неї.

— Там зосталось що-небудь?... Хліб, мясо?... — питає вона.

— Зосталось...

— Виймай сюди все, все!... Треба людям цим дать...

Зачувши „хліб, мясо“, полтавці як електричною течією проймаються. Вони жадно переводять очі на Семена й починають зорити за ним. Забачивши, що він зліз з брички й почав щось виймати з неї, вони починають посовуватись вперед, поминати панів і наближатись до брички. Гликерії видно, що й чоловічкові страшенно хочеться побігти туди, але він з делікатности стоїть перед нею без бриля, щось говорить і тільки иноді погляда на Семена пильним оком.

А Гликерії аж досадно дивитись, як Семен, з своїм звичайним флегматично-покійним виглядом і з „ароматною“ в куточку рота, по-малу вийма французські булки, якісь коробки і, морщачись від диму з „ароматної“, що лізе йому прямо в око, не хапаючись кладе до-долу.

Помітивши щось надзвичайне біля брички, й останні заробітчане підходять ближче, й навіть коло вогню нікого не зостається,— валяються тільки свитки, клунки, коси, граблі й таке инше.

Валка починає густи, турбоватися, чується шепотіння:

— Прислано панів з хлібом. Годувать будуть на одробіток.

— Де на одробіток?... Це наймать зараз будуть. Дають по 50 на своїх харчах.

А в другому місці, надто де дівчата:

— А диви он у тої, що з квітками на голові... Десь дороге! Й за пять рублів не купив би!

— Цить... Слухають!

— Та й вино їм давать? — вмить гукає Семен.

— Ах, Боже ти мій! — нервово повертається до його Гликерія — усе, усе, давай:

І їй видно, як Семен, звертаючись до Дуньки, що склада все на розістлану долі скатірку, стискує плечима й, іронічно посміхаючись, щось говорить до тої. Потім обоє беруть за кінці скатірки і важно проходять до Гликерії повз заробітчан, які починають напірати одне на одного й зазирати скатірку. І після того, як хто зазирає туди, по валці проходить гомін і чути:

— Паляниці... Ковбаси...

А Семен тільки пихкає „ароматною“ й иноді строго кричить:

— П-а-ді!

І коли його не розуміють, сердито говорить:

— А ну ж, з дороги! Повилазило, що несу?

Заробітчане уступаються, подаються трохи назад, і Семен з Дунькою урочисто проходять між ними, несучи скатірку, як покійника.

— Роздавать? — зупиняючись недалечко від Гликерії, питає Семен.

По слові „роздавать“ по валці пролітає шум, як від подиху вітра у лісі.

— Роздавай, роздавай!

— Та й вино їм давать?

Гликерії хочеться кинутись на його й побить йому тим самим вином його голову.

— Семене! — стримуючи себе, глухо говорить вона і мовчки дивиться на його. Семен поспішно нахиляється до скатірки і перш усього виймає пляшку вина.

— У що вам наливать?... Давай там, — кричить він на заробітчан, що вмент обтовплюють його, — казанки, давай горшки.

Де-хто випручується, біжить до клунків і, справді, з казанком або горщиком вертається назад. Семен починає розливати вино, й іронічна посмішка знов зявляється під „ароматною“. Гликерії навіть вчувається, як він повинен говорити до серьозної й посмутнілої Дуньки:

— Хамули!... Вони понімають на вині, як свиня на апальцинах. — Але Дунька, видко, не видержує, — нахиляється до скатірки і, витягши де-кільки паляниць, починає ламати й роздавати на всі боки. Коли Семен лив вино в казанки, мало хто розумів, щò то й на щò то, але коли в руках Дуньки білів хліб, усі зразу починають простягати руки, товпитись, кричати, сопти, лаятись. Коли ж і Семен також береться за наїдки, робиться щось страшне. Гомін, крики, лайка, прохання, сльози, звіряче ревіння, гарячі, жадні погляди, великі, чорні руки, змучені обличча, брилі, хустки, картузи, — все це — мішається між собою, хвилюється, кипить. І потім цей запах, важкий, кислий якийсь запах поту, що кожного разу, як біля Гликерії хто проходить з них зовсім близько, душно обвіває її і крутить у носі. Серце її чогось бється дуже-дуже, а очі просто не можуть одірватись від цеї дикої, страшної картини.

Гликерія, глянувши до центру, бачить, як Дунька, бліда, з великими, зляканими очима (і через це дуже гарна), хутко кваплячись ламає хліб, соває в купу рук, простягнутих до неї, і в купі зараз же піднімається крик і гам, як вона знов совае їм шматки ковбас, якийсь папер, і це знов щезає там, як в безодні. Ось з валки, міцно тримаючи щось біля грудей, випручалась якась дівчина і, розгорнувши притулене, почина їсти з голосним цмаканням балик чи шинку, і очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балика вмент не стає, й вона знову пірнає у валку. Її не пускають, але вона чепляється руками за боки задніх, розгорта їх і всовується в середину,

не вважаючи на штовхани, якими наділяють її задні. Семен щось кричить, але чути тільки голос його, а слів не можна розібрати.

— Дядьку, мені!... Голубчики!... Ой рідні ж! хоч крихотку!... Куди?... Ой, Бога ради!... Не пускай!... Не давайте йому, він уже взяв!... Дядьку... А мені!... Дівчино, мені ж, мені... Ой, пустіть!... Змилуйтесь...

Біля самої Гликерії, важко сопучи, зупиняється той самий хлопець, що дуже схожий на Василька, і дріжачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки йому залиті кровю, — видко, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров... Гликерії щось до болю, до муки душить серце; дихати важко од жалю, і хочеться скажено, голосно ридати.

— Боже! — чує вона за собою й озирається. Іванові очі горять, на лобі стоїть піт, губи дріжать, і сам він, здається, весь дріжить. Вона дивиться на других спільників пікнику і на всіх лицях бачить такий вираз, який буває у людей, що дивляться на велику пожежу. Навіть Соня якось скривилась, напружилась і гостро дивиться у валку.

Іван витирає хусткою лоба й, одвертаючись, говорить до Гликерії:

— Не можу!.. Не можу дивитись!.. Я впаду. Така картина... такий жах...

— Що ж робити, Ваню, що ж робити?! — скрикує вона розбитим, сиплим голосом і з мукою хутко, нервово дивиться то на валку, то на його. — Я ж не знаю. Так жаль. Дивись, той хлопець... Ах, він вже пє з коробки!

Хлопець, перехиливши високо коробку, одхилив голову назад і жадно смокче з коробки масло, яке змішується з кровю й капає йому на сорочку.

— Панове! — раптом чує вона стурбований голос Каті, — буря буде. Дивіться, хмара... до-дому треба!

Гликерія озирається. Той ріг хмари, що перше тільки ледве стирчав з-за краєвиду, тепер розрісся, розсунувся і чорно, грізно так суне за сонцем, мов бажаючи дігнати його й заховати в своїх суворих обіймах. А сонце, злякавшись, сховалось уже — і тіні немає, все сіро: і степ, і шлях, тільки хмара яскраво чорніє на сірому небі.

Але на Гликерію вона не робить ніякого враження. Вона мало-що добачаючим поглядом тільки обкидає небо й знов повертається до заробітчан. І бачить, що Семен щось кричить і махає порожньою скатіркою, а вони не вірять йому й, ще не пережувавши того, що в роті, товпляться круг його, просять, молять, зазирають за ноги, нишпорять біля екипажу. Семен, видко, сердиться й поглядає на Дуньку, яка ще не роздала всього. А лице її якесь чудне, дуже бліде, скривлене й негарне вже. Щось гостро коле в серце Гликерії, — вона догадується, що Дунька плаче; стоїть, роздає, а сама плаче. І хоча Гликерії цього добре не видно, але їй уявляється, як сльози хутко-хутко викочуються з її очей, біжать по щоках і падають на хліб, на сардинки, на балики.

Нема вже нічого і в Дуньки. Видко, що голод тільки роздратовано, але не втишено ні на крихту. За те несміливости в обличчах нема вже; деякі, певно ті, що випили вина, навіть виявляють щось вороже, злістне, нахабне. Гликерія бачить, як вони ходять, піднімають крихти з-під ніг, дивляться на панів і щось говорять і сміються. Але як негарно, як терпко сміються!

— Я дам їм грошей! — повертається вона до Івана і зараз же, не слухаючи його, поспішно виймає свій гаманець і нервово висипає собі в руку срібні, мідні й золоті монети.

— Поможіть мені! — кидає вона до Івана, не повертаючись і розкладаючи на руці гроші. Іван хутко виймає й

свій гаманець і, поспішаючи, почина теж для чогось розкладати гроші на руці.

— Слухайте!... Ей!... — кричить Гликерія до робітників.

Серед передніх зразу стає тихо.

— Ось ми... вам хочемо трохи... грошей. Ідіть сюди!

— Грошей!! — бурею прокочується по вальці, і в один мент Гликерія вже нічого не бачить й не чує круг себе, крім довгих, брудних рук, важко сопучих лиць, крику й тяжкого запаху поту. Тикаючи у всі боки гроші й щось кажучи до сіх темних облич, вона почуває, як хтось наступив їй на ногу і біль проходить їй аж в груди, як чиїсь руки давлять їй пальці, ззаду хтось дуже напірає і гаряче дихає в шию і чути таке сопіння, ніби хтось там котить щось важке-важке. А в ухах аж ляскає від криків:

— Панночко!... Рідненька!... Ой, Боже ж мій! Мені ж, мені, панночко!... А ну!... А диви!... Куди?... Пусти!... Панночко!... Ти вже взяв!... Золотий!... Господи!... Ой, Боже ж мій! А мені, а мені... Тю!... Панночко!

Гликерії важко дихати; грошей у неї вже немає, але її все не пускають, напірають, топчуть ноги, протягують руки, хапають їй пальці й не то цілують, не то гризуть їх, лаються, кричать і, здається, всі дихають на неї сим запахом поту, свиток і... горілки. Вона безпомічно, з острахом озирається й хоче покликати Івана, але бачить з-за брилів і хусток тільки кінчик його капелюха і чує теж такі само крики:

— Паничу!... Ой, ратуйте!... А мені ж... Руб, руб!... Куди?... То пополам, пополам... Стій!... Мені ж, мені!... Паничу!... Пане!...

Вона якось вибірається з валки. Гомін стоїть страшенний, невимовний. Гликерія бачить, що вже біля й тих спільників товпляться брилі й хустки, а попереду всіх висока, дужа постать парубка з лицем турка й дикими очима.

А хмара суне й, здається, сідає все нижче та нижче. На шляху здіймається високий стовп пороху й, крутячись, заверчуючи в себе соломинки, пірря, трісочки, біжить по дорозі.

— Панове! До-дому, дощ буде! — кричить Катя.

Але її мало хто слуха.

До Гликерії підходить Іван. Він важко дихає, витирає дріжачею рукою з лиця піт і має вигляд чоловіка який допомогав на пожежі, ледве вирвався сам з вогню, і тепер тільки з жахом і безнадійністю дивиться на велетенське полумя, в якому його праця пірнула безслідно, як крапля в морі.

— Ти знервувався дуже, — стурбовано дивиться Гликерія на його біле-біле лице, яке від чорних очей, борідки й капелюха здається ще білішим.

— Ні, так... трохи... А тут ще хмариться... — повертається він до почорнілого неба: — зараз грім буде.

— Поїдем до-дому, — говорить Гликерія, якій від усього цього робиться в грудях якось порожньо, нудно і безнадійно.

Стає темніше й темніше. Хмара рівняється вже з лісом і, ніби замисливши, зупиняється над ним. Робітники починають потроху одбігать до свиток, до клунків. Деякі ще товпляться біля Жені й Саші, деякі сваряться, кричать, лаються. На краєвиді далеко-далеко моргає блискавка.

— Панове! — плачучим, ображеним голосом кричить Катя. — Ну, що ж це справді таке? Я боюсь... До-дому...

Раптом, неначе злякавшись, що вони втічуть, звідкись із поля налітає, скажений вітер з порохом, з соломою, зриває капелюхи, піднімає до-гори одіж, гриви коней і злістно накидається на ліс, що грізно, сердито одповідає йому.

Гликерія бачить, що до них біжать робітники з якоюсь темною й сірою одежою в руках і щось гукають заднім. Ті також щось несуть і біжать до Каті, Жені й останніх.

— Дощ буде, панночко! — захакавшись говорить один із передніх, зупиняючись перед Гликерією й Іваном. — Укрийтесь... Ось... що маємо... Свитку, ряденце... Воно не так змочить...

— А ви ж як? — вагається Гликерія, дивлячись то на робітників, то на Івана.

— Е, ми! — з усмішкою маха вільною рукою чоловік. — Дощ змие, а вітер висуше!... Ось... накиньте, то воно якось... Беріть, беріть... Карпо, дай паничеві...

Але Гликерія помічає, що Іван якось одсовується, ніяково дякує й кидає на неї погляди.

„Нужа!“ — пролітає в неї думка, і знов щось здавлює глотку.

— Ні, ні, спасибі! — поспішно говорить вона. — Ми й так.. У нас є зонтики... Ми встигнемо ще втікти... Спасибі, спасибі... Укривайтесь сами, вам теж треба... А ми так... Іван, поїдемо!

Їй здається, що робітники догадуються, чого вони одмовляються, і їй стає ніяково — і жаль їх, і соромно-соромно. Але вона хутко біжить до брички, вилізає й хапа в руки віжки. Іван теж вистрибує за нею. Гликерія озирається й бачить, що другі екипажі вже рушили й повертають чогось до лісу, а на тому місці стоять заробітчане з одіжжю в руках і очевидячки балакають між собою.

— Прощайте! — повертаючи коней до лісу, кидає Гликерія до робітників.

— Щасливо... Прощавайте... Спасибі вам... Хай вам... од Бога... Спасителі наші — чується від них, але Гликерії чогось вчувається серед цих подяк не то докір якийсь, не то образа...

— Ех, свинство! — бурчить якось злістно Іван.

Гликерія бє віжками коней, і екипаж легко, нечутно котиться до лісу. Вітер дме їм у спину, рве капелюхи, які вони мусять придержувати руками; ліс шумить і з погрозою хитає їм назустріч настобурченим віттям, мов остерегаючи їх.

В лісі не так віє вітер, але темніше, більше шуму й страшніше. Під високими, густими дубами стоять вже передні екипажі, а з-під них чується жіночий і чоловічий сміх, гомін, крики.

Гликерія вибірає густий дуб і зупиняється.

— І ми під бричку? — питає вона у Івана.

— А як коні злякаються й понесуть?

— Семен!! — кричить вона. — Семен!!

Десь глухо одзивається Семен, і не дуже то хутко чорніє його постать серед дерев.

— Сюди, сюди!... Та скоріше!... Держи коней, бо ми заліземо під бричку. — Семен у своєму чекмені уже. Він бере коней за подводдя і мовчки (видко, незавдовлено) застигає біля них. Гликерія поспішно, нервово бере з брички килим, який був на сідінні, свою кофту, зонтик, пальто і подає Іванові, який вже сидить під бричкою. Умощуються.

— Цілі барикади, — тихо говорить Іван, виставляючи поперед себе зонтик. Гликерія мовчить і слухає. Десь над ними в-горі щось гуркотить, і їй здається, що вона сидить під мостом, а над головою у неї по дошках мосту котяться великі, важкі вози. Сидіти трохи незручно, тісно, але за те як гарно, як затишно. Вона чує, як Іванова рука ніжно, тихо обніма її за стан, злегка притулює до себе й замірає.

— Хороша моя... — чується ласкавий, милий, ледве чутний голос, і рука на стані щільніше пригорта її до свого теплого, любого тіла.

— Тобі не холодно?... — питає вона, щоб сказати що-небудь, і голос у неї виходить теж ласкавий і мягкий. Іван сміється, потім бере її руку, підносить до губ і застигає. А губи йому такі гарячі, що Гликерії аж холодно-солодко якось замірає у грудях і стає чогось страшно.

„Ррра́к-рак-рак-рак!... — раптом тріщить над головою.

„Вву-у!.. фрр... фі-і-і! — лютує щось круг них у вітях, на землі, за бричкою.

— Як гарно! — шепче Гликерія, стискаючи Іванову руку, потім трохи мовчить і ще тихше питається.

— Ти не сердишся?... Я така дурна, божевільна...

Іван знов тихо цілує руку, і Гликерії здається, що від його гарячих губ і мягких усів через руку проходить до неї в серце щось мирне, спокійне, ніжне. Воно росходиться там, гріє груди і так солодко стоїть по всій істоті.

— Тпрру!... Стій... Бодай ти камінем стала!... — чується Семенів голос, а за ним:

— Вжжж... Фрр... ру-у-у!...

Над головою щось з страшенним тріском лускає і роскочується по небу, мов хто покотив великі гирі по мосту. Гликерія й Іван аж здригуються і притулюються ще щільніше одне до одного. Потім стихає, і чути, як по лісі проходить якийсь масівний, поважний, рівний шум.

— Дощ... — шепоче Гликерія. — Змоче нас...

— „Вітер висуше“... — заспокоює Іван словами робітника і змовкає.

„А у тих нема бричок“, — думається Гликерії, але жалю в грудях нема вже, тільки стає якось ніяково й важко, як у чоловіка, котрий десь або набрехав багато, або вкрав щось і щасливо утік звідти.

— Філософія... — іронічно й трохи сумно говорить Іван. — Що можуть сказати тут Канти, Лейбніци, Гегелі для сіх людей... Яка тут філософія, коли тебе пече сонце

мочить дощ, мучить голод, кривдять люде... Яка тут спитатись, може буть філософія, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань?... Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево їсти?... Філософія життя, філософія моралі, краси... Ні, ти дай таку філософію, щоб я міг навчити сіх людей бути щасливими... А їх мілійони, тисячі мілійонів!...

Раптом по лісі проходить велитенський шум, тріскиття, скрип дерев, зонтик з-під їх ніг зривається і вмент щезає десь і в лице їм і на руки холодно бє дощ. Іван поспішно вгортає Гликерію у своє пальто, допомага їй щільніше до себе сісти й укриває ноги килимом. Гликерії стає ще затишніше, ще краще, й хочеться радісно сміятись дріжачим сміхом.

А ліс стогне, виє, як роздратований, страшний звір. При світлі блискавки, яка нагадує Гликерії трамвай, їй видно кудлаті, молоді берестки, які сердито настовбурчили листя і грізно тріпочуть ним. Стає темно. Потім знов блискавка, і видно, як ті ж берестки з розмахом нахиляються до землі, мов бажаючи щось з неї підняти, й, не діставши, одкидаються назад, злістно, безсило тріпочуть кучерявими вітами і знов розхитуються... А старі дуби стоять, стогнуть і неначе з жалем і тугою хитають головами на силкування молодіжи. А там, на мосту, над головою, здається, злетілись дві величезні армії й скажено бються. Грюкіт гармат, тупотіння коней, несамовите ревіння, все мішається в страшенний, дужий концерт, де можна чути й шепотіння пекельної злости, й грюкіт гніву, й виття болю й ненависти, і страх, і дужий, радісний поклик до бою і повне одчаю й муки знесилля. Бій не змовкає і кров потоками дощу ллється на ліс, прориває листя,

стікає на бричку й починає капати за шию й на голову Гликерії.

— Чудово!... Пекельно чудово! — давить їй холодними пальцями руки Іван. — Хочеться битись, кричати... Ух!

Він скажено пригорта її до себе, дріжить весь і починає цілувати щоки, очі, ніс, губи. Гликерія сміється, але заміра вся під напливом чуття й почуває якусь вагу, приємну вагу, і безсилість в руках і ногах.

— Годі, любий, годі, — шепоче вона.

„Вжж... фрр... фі-і-і!"

— Ліко!... Я живу! — важко дихає Іван. — Ах, як я зараз живу!... Могуче, дуже... Тепер би я на ввесь світ пішов сам один!... Битись, боротись, мучитись... Ліко!

Гликерії ще більша, ще солодча вага налягає на всю істоту і зовсім не хочеться ні битись, ні страждати.

— А я ні... — прихиляється вона рукою до його плеча.— От-так сиділа б, слухала бурю і... може б плакала... Щасливо тільки плакала!... Хай собі там буря, а у мене так тихо, так мирно... Справжній контраст!... І з тобою...

Вмить її згадується „вередування", і сором гостро коле в серце.

— Ваню! — з усиллям каже вона.

— Я.

— Хочу прохати в тебе вибачення...

— О, прошу. — жартівливо говорить він.

— Ні, Ваню, не смійся... Я знаю, що я образила всіх... і тебе... Я знаю. Але мені було тяжко. Мені здавалось, що ти не вважаєш на мене, що мене ніхто не любить, що сміються з мене. Ця Катя... Потім, потім я думала, що ти сватаєш мене... так... Ні, не треба... Я дурна, скажена... Прости, Ваню... Я більше не буду... така... Прощаєш?

Замісць одповіді він знов хапа її в обійми і між поцілунками говорить:

— Прощаю... Прощаю... Люблю... Чуєш?

— Любиш? — встигає вона спитати. — За що?

— За те, що ти... жива, що ти не вимуштрована істота, а людина... За силу твою, за... все!... Правда, дика трохи, але, знаєш, я тобі скажу...

І він говорить їй. Буря потроху меншає. На мосту стихає, вітер втомився й не крутить деревом, тільки дощ ще з більшим шумом пада на ліс. Іван теж помалу заспокоюється і, поклавши голову Гликерії собі на плече, мягко проводить їй теплою рукою по щоці. А їй і неприємно від цього, бо знає, що він повинен своїми чуткими, ніжними пальцями почувать її рідке ряботиння, і якось душно й солодко, й досадно чогось. Вона притуляє його голову до себе й, закривши очі, почина палко цілувати. Скільки проходить часу так, вона не знає.

— Годі, кицю, годі вже!... Пора вилізати... Дощу вже немає... — чує вона Іванів голос і наче прокидається. Знявши з його шиї руку, вона глибоко, з дріжанням зітхає й проводить рукою по лиці. А воно таке гаряче, ніби вона не проти вітру сиділа, а проти якого полумя.

Дощу вже справді немає і в лісі видніше трохи. Десь за дубами чути знову сміх, балачки, перегукування.

— Іван Васильович! — чується Катін голос. — Де він? Го-го!... До-дому!

— Холодно, Ліко, надінь моє пальто, — говорить Іван, сідаючи біля неї. — Вохко, застудишся...

— Ні... — вяло бовкає вона і бере в руки віжки. Вона зовсім не почуває ні холоду, ні вохкости, — їй душно, чогось тяжко, чогось сумно, хочеться плакать.

Знов рушають, тільки попереду їде Семен, який показує всім дорогу. Берестки знов чіпляються за одіж, за бричку і наче плачуть, прощаючись з гостями й обсипаючи їх краплями дощу. Повітря легке, свіже, бадьоре.

— А тих вже немає... — ліниво промовляє Гликерія, виїзжаючи на шлях і дивлячись на те місце, де стояли робітники. Там тихо. І тихо скрізь навкруги. Сірий шлях зробивсь чорним і виразно темніє довгою смугою серед хлібів, що здаються тепер сірими. Небо наче поширшало, піднялося далі в гору і сміється своїми зорями.

Коні задоволено пирхають, клацають упряжжю й копитами; попереду чується легкий сміх і гомін з екипажів; дме ледве помітний вітер від прудкої їзди. Все спочиває від лютого бою. Степ, як притомлений велетень, дихає рівно і спокійно і віє безмежною силою. Ледве помітні, покриті хлібами могили пливуть і ховаються позаду; тихо, вільно.

— Який контраст з бурею... — ледве чутно каже Іван. — Здається, або то був тільки сон, або це... Але як гарно від цих снів!... Не дай Боже все життя жити цим покоєм, або тією бурею...

Гликерія раптом притуляє з віжками руку до лиця й починає, сама не знаючи чого, гірко плакати. Іван змовкає й якийсь мент здивовано мовчить.

— От-тобі й маєш! — нарешті говорить він. — Чого це? Що з тобою, Ліко, голубко?

— Так... не знаю... Нічого... Я зараз... — схлипує вона.

— Ну, годі ж, годі...

Він бере її за руки й, ніжно втішаючи, хоче одірвати їх од лиця. І голос його такий стурбований, ніжний, добрий, нагадує покійницю-матір, і їй ще більш хочеться плакать від нього.

З боків шляху темніють якісь постати. Вони зупиняються і стоять, очевидячки, поки проїдуть. Коли екипаж рівняється з ними, вони скидають капелюхи й уклоняються.

— А от і полтавці наші... — каже Іван. — Ну, буде вже... Знервувалась ти дуже... Вони уклоняються нам.

Постаті щось говорять навіть, але не чути добре, бо вони ніби одстрибують за екипаж, а замість тих вже стоять нові, теж з клунками і якимись палицями на плечах і, теж уклонившись, зникають за бричкою. І так довго, довго... Вони стоять по одному, й групами, з клунками й без клунків, змочені, з присталою до тіла сорочкою, голодні, зморені, й низько вклоняються екипажам і коням, які мов тікають від їх.

— Який глум... — сумно говорить Іван.

— Ах, дай ти мені спокій з ними! — вмить якось злісно скрикує Глікерія. — „Глум, глум!“ Наче я винна, або можу зробить що... А, дай спокій!

Вона бє коней, наганяє передні екіпажі, випережа їх і... натикається на „них“. „Вони“ рухаються, але, зачувши стукіт, зупиняються, одступаючи на бік і, впізнавши „благодітелів“, зкидають капелюхи й уклоняються. Але Гликерія не бачить, не хоче бачити їх.

— З дороги там!! — кричить вона різким голосом і ще дужче бє коней. Постаті ніби біжать назустріч, миготять, зникають позаду, але краю, здається, немає їм. Чи від прудкої їзди, чи від ціх людей, чи від чого другого, Гликерії починає рости в грудях щось дике, гостре, скажене. Вона раптом по-кучерськи підводиться, змахує рукою, дико скрикує, й коні, як віхор, підхоплюють бричку, витягають спини й скаженно несуться вперед.

„Вжжж“... свище їй в ухах.

— Ліко!!... Ліко!!... — чує вона зляканий Іванів голос; але дике ще більш розростається в грудях, розпира їх і рветься з них буйним криком на волю. Й вона чує, що, коли вона крикне, то це буде такий крик, що не тільки коней, але й людей перелякає. Постатей вже не видно на шляху, але Гликерія знов підводиться, знов змахує рукою і регочучи

одкидається на спинку сідіння. Іван щось говорить, кричить, але шум і свист такий в вухах, що нічого не можна розібрати. А коні летять, а гриви їм мають по вітру й через це надають вигляд поскаженілих; бричка здригується, підстрибує на вибоїнах, в лице летять з колес і копит грудки мокрої землі, дух захоплює, і тільки чути страшенний вітер в ушах, стукіт копит та торохтіння брички. Іван уже мовчить і, міцно здавивши за лікоть Гликерію, сидить без капелюха, і чуб у нього так смішно літа на всі боки.

Десь далеко починають миготіти вогні. Спершу два, потім ще один, далі цілий ряд їх, нарешті вони вже вкривають всю долину; сині, як засвічені сірники, зелені, жовті, червоні, вони то спокійно горять, то моргають, то ховаються, то знов виникають.

Гликерія починає здержувати коней.

— Що, гарно? — весело повертається вона до Івана.

— Страшенно гарно... Тільки я спершу думав, що нас коні понесли...

— Ого! — з гордістю сміється вона. — Мене не понесуть... Тш-ш-ш... Вони мене люблять... і слухаються. Тш-ш, Соколе... Сокіл і Орел... Я їх скажено люблю... Тш-ш-ш...

Вогні наближаються; деякі ховаються, деякі більшають, видно вже високі димарі фабрик і заводів.

— А наші десь позаду зостались... — говорить Гликерія. — Ну, треба бути паїньками: місто вже... Дай мені мій капелюх...

Іван підніма з дна брички, куди вона кинула, ще виїхавши з лісу, капелюх, і подає їй.

Починаються якісь тини, пустирі, проїзжають повз якісь землянки і мало не переїзжають свиню з поросятами; гавкають собаки, десь грають на гармонії, хтось лається;

в повітрі стоїть запах спаленого пірря, гною й ще чогось нечевого.

— От і місто... — говорить, зітхаючи Іван. — Землянки, міщанські хатки, поросята, поліцейські, плата за кватирю, кумасі, пересуди, — дрібно, поганенько... — і який контраст в тим покоєм степу, природи, тої бурі, повний, суцільний!... Контрасти, контрасти, контрасти!...

Антрепреньор Гаркун-Задунайський.

Оповідання.

I.

Занесла мене лиха година в невеличкий повітовий город N. Був літній погожий ранок, коли я пересідав з вагона на драбинчастий візок до дядька, що мав довезти мене до N.

Сонце тільки-тільки виглядало з-за якогось ліска, що темнів по краєвиду тоненькою смужкою, і роса ще не встигла розійтися туманом по зеленому полю. Проймало трохи холодком, але від його було так здорово й легко, що можна було забути не тільки про холод, але й про те потрусювання, яким почав діймати все більш та більш драбинчастий візок. Хиба тільки тоді, як турсоне десь на вибоїні так, що голова дядькова нахилиться аж до хвоста миршавенької кобильчини, завважиш і почуєш увесь смак такої їзди. Але дядько очевидячки не поспішався, а більше їхав то підтюпцем, то ходою — то й милуватись околицею можна було без перешкоди.

Вільно й широко разлягались зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високі гори, і далеко-далеко сягало око вподовж ланів та невеличких гайків, що зеленими верщечками виглядали з ярів та балок.

Після душного, тісного города найбільш захоплювалася широта краєвиду; після пороху й диму особливо милували око зелені хліба та шпориш, що поріс край дороги; а сила того чистого, запашного повітря неначе лила у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію.

Все минуле десь ховалось в якомусь тумані, і будучність ласкаво й привітно всміхалася, як всміхався мій візник до високих і пишних хлібів. Думка за думкою легко спливали. Думки були про те здебільшого, як приїду я в N., заїду в „гостиницу Малороссію", знайду там добродія Гаркуна-Задунайського, антрепрьонера української трупи, зійдуся з ним і... якось то воно буде. Ставала на очі навіть і та „гостиница". Маленький мабуть будинокок, чистенький, гарненький: коло його садочок, квітки, метелики і таке инше: маленька кімнатка старосвітського ладу з деревяним ліжком і ситцьовими завісками на вікнах; сусіди, сусідки; тихо, любо й затишно. Спадав на думку і сам Гаркун-Задунайський, але думка сього образу якось не могла схопить виразно. Не знаю вже через що то, чи через те, що мій мозок був на той час такий легковажний, чи вже просто через те, що звичайно образ не простої персони важко уявити собі, — одним словом, я тільки міг схопить одно: вважаючи на гучне прізвище сього добродія, це повинен бути чоловік не аби-який і артиста славний. І думки порхнули в другий бік. То заносили вони мене на сцену N—ського театру, де я, не маючи ніякої иншої роботи в чужому місті, гадав добувати собі хліб; то ставали серед трупи, яка повинна була мені стати й товариством і родиною; то знов в „гостиницу Малороссію", де, як мені казано, живе сам Гаркун-Задунайський, то знов до трупи і знов до її антрепреньора.

А візок усе торохтів, зсовуючи з-під мене солому на спину дядькові, що сидів вже на самому кравчку воза,

впустивши ноги на оглоблі. Сонечко піднялося вже вище, вігнало росу і стало ніби й припікати, зганяючи, як і росу, бадьорість і нагадуючи, що можна б і скоріше їхать.

— А що, чи далеко ще до N.? — наважився я натякнути дядькові.

Він, очевидячки, з охотою, ніби тільки сього й чекаючи, зараз же повернувся до мене і з уст, з синіх очей, навіть з рудої, кучерявої бороди його так і полилась на мене привітність і щирість.

— До N.?... Хм. Та як вам сказати?... Та верстов, мабуть буде з... десять... А може й усіх дванадцять... Ось минем цей лісок, то, мабуть, буде десять... А то кажуть, що і всіх вісім... А я так думаю, що й восьми не буде... Верстов з шість як буде, то й буде...

Треба памятати, що далина чи близина у селянина залежить від того, чи він ходить, чи він їздить. Як ходить, то неодмінно буде одно місце від другого далі верстов на пять, а як їздить, то ближче. Маючи це на увазі, я взяв середнє між шостьма і десятьма і вирахував, що до N. вісім верст.

— Ну... а як N. — хороший город?

— N.?

Дядько хлеснув конячинку батогом і усміхнувся.

— Хто його зна... Чи хороший?... Хм... Господь його святий знає... Город, як город... Ну, що там? Є собор, базар... Та от побачите сами!...

„Хм... Трохи невиразно“, — подумав я.

— Ну, театр там бачили? Грають там у театрі? Були коли небудь у театрі?

— Театр?

Дядько хотів одповісти, але кобильчина, певно заслухавшись нашої розмови, взяла та й стала собі, злегка помахуючи поскубаним хвостом.

— О! — здивувався дядько, хоча, правду казати, час би йому було вже й звикнуть до сього. — Ти диви! Н-но! Ач!... Чи не капосна тварюка? А-н-но!

Кобильчина рушила. Дядько ще трохи почмокав губами, пошарпав віжками і знов повернувся до мене.

— Театр, кажете? Ні, театру не бачив... Не знаю... Що не знаю, то не скажу... Грають, кажете? Не чув, не чув...

— І про Гаркуна-Задунайського не чули?

— Ні... так собі...

Я змовк. Дядько ще посидів трохи боком, привітно всміхаючись очима, повернувся нарешті до кобильчини.

Години через півтори ми вїзжали в бажаний N.

— А це вже і N. — привітно повернув до мене свою руду бороду дядько. — Ото собор... о... А то пошта... о... А он за тим червоним гамазином живуть батюшка отець Софроній... Сильно строгі батюшка, — як побачать...

На сьому слові йому прийшлось змовкнуть, бо ми виїхали на бруковану улицю.

— Так оце N.! — думав я, і повертався на всі боки, не вважаючи навіть і на те, що під боком у мене стало колоти від „мостової".

Ми були саме на пляцу. Тут уже я побачив на власні очі й собор, і базар, і навіть будинок „сильно строгого" о. Софронія. Пляц був порожний, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць з чимсь червоним на дверях, з стільчиком коло входа і з неодмінною калюжою біля кожної, повною черепків, лушпайок та сміття. За крамницями йшли рундучки з насінням, перцем, бубликами; далі якісь порожні стойки, а ще далі починалася вже улиця. На заляпанім, обшарпанім будиночку, що стояв під залізним червоним дахом на розі улиці, висіла вивіска з написом:

„И здесъ любопытно выпить і закусить Кышліхцы. И розкурка табаку“.

Що і там було таки справді „любопитно“, про це я а ні трохи й не вагався, але що повинні були значить останні слова, то, як я ні сушив собі голови, не міг нічого путнього вигадать, і вже аж дядько вивів мене з непевности.

— Та то кислиці! — повернувся він до мене, коли я його запитав про „кышліхцы“.

— Кислиці?

Ну-да! Бо жид, знаєте... От у нього замісць „кислиці“ та „кишлихци“. По-жидівськи, значить, написано... Кислиці... Ну-да, бо там таки є кислиці. Колись, як не було ще монопольки, так після горілки раз-у-раз кислицями закусювали... Н-но! А диви!... Та куди, куди? Тпрру!

Слухняна конячинка зараз же як прикипіла.

— Що таке? — спитався я.

— Та вам же до „Малоросії“? — зстрибуючи, кинув він і почав витягать мого чемодана. Я подивився на „Малоросію“. То була друга половина тої „любопитної“ пивної. Над дверима рундука, на яких біля клямки чорніла масна пляма од рук, висіла вивіска, що проказувала: „Номера для прыежающых Малоросія“. Стіни цеї „Малоросії“ були облуплені; вікна, що дивились своїми зеленими од часу шибками на улицю, наганяли якийсь сум і нудьгу. Чого її названо „Малоросією“ і що в неї було „малоросійського“, не відомо. Хиба через те, що хазяїном її був жид і на двадцять хат навкруги не було ні одного „малороса“.

Поторгавши за клямку, мій візник напнув плечем, і двері з шумом одскочили з защіпки. Перед нами встала дивна картина. Серед чорного брудного невеличкого коридорчика в самих ріжних позах лежало де-кільки великих і малих жидків. Ноги одного були під самим носом у дру-

гого, третій уткнувся четвертому в живіт головою і сягав коліном в спину пятому; носи мішалися з пальцями, руки з ногами; брудні подушки, аж блискучі від сала, що набіралось за немалий мабуть час, лежали десь аж біля порога. Повітря... Дядько мій тільки крутнув носом, плюнув і вперше за весь час сердито закричав:

— А ну, ви! Гей... Розляглись... Уставай!

Жидки тільки похрапували.

— Е-е-е... — ставляючи до-долу чемодан, рішуче протягнув він. — Що я довго з вами тут буду... Уставай! — і таки не жартуючи, штовхнув ногою якусь спину. З-під якоїсь ноги вмить визволилась голова в пуху і в піррях на чорному волоссі і здивовано подивилась на нас маленькими, чорненькими оченятками.

— Ну? — прикрикнув дядько, — чого вилупив очі? Вставай!

— Вус? — хрипнула голова і викашлялась. — Што такоє?

— У вас номера єсть? — вмішався я.

Голова подивилась на мене і вмить весь сон збіг з неї, як тінь від сонця. Зскочив, натягнув на себе якесь дрантя і зараз же почав шарпать за якусь руку, чи ногу, примовляючи:

— Лейзер! Лейзер! Ну? Штелль шуїн! Ну? Гіхер!

Щось заворушилось і з-під рядна, що ним укривалась уся кумпанія, зявилась невеличка голова з запухлим носом і очима і, кліпаючи на світ, почала, сопучи, підійматись.

— Ну, гіхер!... Покажи їм номер! Вам самий луччий? Пакажи їм самий луччий номер! Гіхер! Вот он нам січас покажеть номер... Вам і з абедом і з чай?... Ми вам дешево дадім абед... Гіхер, Лейзер!... Поведи їх в самий луччий номер... Вот он вам січас поведеть в номер... Тільки там тіпер спить моя жена, так она січас вийдьоть здудова... Ви будете довольни... Гіхер, Лейзер...

Лейзер насилу встав і, чухаючись, почав одягатись. Ми, терпляче чекаючи, роздивлялись тим часом на його. Це був маленький чорненький жидок в брудній, аж рябій від блох сорочці і з лицем, так густо засіяним ластовинням, що, здавалось, що й там блохи зоставили свої сліди.

— Вот їм номер... покажи їм самий луччий номер. Гіхер!

Лейзер, чухаючись і позіхаючи, повів нас. Номерів було усього три, і як раз „самий луччий" був занятий родиною хазяїна. Знов прийшлося чекати. Нарешті двері одчинились, Лейзер увійшов туди і звідтіль почала висипати родина. Спершу вийшла „балабусте", се б то господиня, потім троє хлопчиків, дві дівчинки, одне на руках і одне в колисці, за ними зявилася перина, за периною, виглядаючи з-під неї, дівка, за дівкою волочились якісь рядна, якесь дрантя і... такі гострі, ущипливі пахощі, яких мені з роду не доводилось чути.

Мій дядько тільки промовив:

— Ну-ну!

Зайшли ми. Господи! Ні! Нема, мабуть, на світі ніде такого пера, щоб змогло намалювати той „самий луччий" номер. Не було та й не буде, мабуть, ніколи такого хіміка, що проаналізував би те повітря. Я з свого боку берусь тільки сказати, що воно було не степове, хоча й пахтіла там і цибуля, й часник, і тараня, навіть живі якісь комахи, що поважно повзали по стіні у куточки. То було щось надзвичайне. А обстанова?... Праворуч — залізне ліжко, що, здавалось, ще пахтіло тілом господарки і численного потомства її; просто — покривлений стіл, на якому валялись лушпайки від цибулі й тарані; подекуди декілька напівцілих стільців; лямпа з жовтим гасом і безліч патретів по стінах з суворими жидівськими обличчами. На вікнах руді подрані завіски.

— І скільки за цей... за цей — номер? — повернувсь я до Лейзера.

— Один руб.

— Не менше?

— Хе! — усміхнувся він, ніби жалкуючи, ніби навіть соромлячись за мене. — Такой номер? Дешевлєє ви не найдьотє нігдє! У нас завсегда ночує здєсь Гавриляньский батюшка. У нас усьо благородниї гості зупиняються... Даже студенти були... Ето самий первий номер у весь N. Ето не какой нібудь себе сарай...

— А Гаркун-Задунайський тут у вас?

— Гарку-у-н? — перепитав він якось хутко і пильно подивився на мене. — Ви до єво імєєте какоєсь дєло?

— Нєт... так... А что такоє?

— Нічево... Я думав... Нєт, нічего... Да, он був у нас... Тепер он на другую кватіру... Ет! ето такой человєк! — вмить з призирством махнув він рукою і, одійшовши, розчинив вікно. Потягло свіжим повітрям, повіяв приємно вітерець і пух закрутився по хаті.

— Гаркун, он такой человєк, — зараз же знов повернувся він до мене. — Єслі ви імєєтє к нему какоєсь дєло, так ви заберіть наперед у його деньги... О! І тогда он будеть — ша! А еслі он винуватий вам щось, так он вам не отдасть нікогда. Ето просто халамидник, а не актьор! Какой он актьо-р? Актьори усьо — благородниї люді, а он шарлатан какойсь... Ми йому вигналі з нашой гостініци, так он завьоз наші 10 карбованців і годі! Босяк і больше нічево!

— Оттакої! — подумав я і замовк. І більше про „антрепреньора і режісьора русско-малорусской трупи“ вже не мав охоти роспитувать.

II.

Поспавши трохи, я сів біля вікна, роздумуючи, як і де знайти тут яку-небудь роботу. Вмить почув я лехке стукання в двері. Дивно мені стало. Який біс міг до мене іти в сім городі та ще і в таку ранню добу.

— Ввійдіть! — гукнув я, дивуючись. — Певно, Лейзер, з самоваром, — згадав я і заспокоївся.

Коли ж ні! В дверях зявилась якась постать, що ніяк не могла навіть нагадувати Лейзера. В синій, суконній чумарці, таких же штанях в чоботи, з сивою шапкою в одній руці (то серед пекучого літа!) і якоюсь ломакою в другій, постать ся нагадувала швидче якогось гайдамаку, а ніж маленького, смирного жидка.

— Удівляетесь? — гукнула постать так, ніби я сидів від неї гін на двоє принаймні. — І, конечно, поражаетесь?

Я таки справді і здивувався і „поразився“.

— Позвольте отрекомендоваться: Гаркун-Задунайскій, антрепренер і режісер русско-малорусской местной трупи. Очень пріятно!

Шаркнувши ногою, він схопив мою руку і шарпнув нею так, ніби хотів запевнитись, чи міцно вона приproблена до мого бідного тіла. Я тільки скривився з болю і щось, не памятаю вже що, пробурмотів і собі.

— Позволіте? — шарпнув він до себе стільця і, широко розсівшись на йому, промовив:

— Фу! Пріпекает сегодня! Абсолютно жарко будет! Фу!

Я сидів мов прибитий такою несподіванкою. „Откуда мне сіе?“ — думав я здивовано, дивлячись, як добродій Гаркун втирався червоною хусткою з якимись пташками на кінцях і оглядав моє пристановище метким і сміливим поглядом.

— Но... позвольте... опамятався я нарешті. — Как же ви... Откуда же ви узналі, что я... пріехал... То... есть... я просто не понімаю. Откуда ви меня знаете?

— Я? — загорлав він знову і зареготався так, як, мабуть, ніхто і ніколи тут не реготався, скільки памятали себе суворі жиди на патретах. Але зараз же зробився поважним і, навіть зітхнувши, сумно додав:

— N..., знаєте, такоє болото, гдє лішній... как би вам сказать, лішній голос в етом концертє, е... е... слишен сейчас же... Д-да!

Певна річ, я був дуже вдячний йому за те, що він і мене прилучив до сього шановного концерту, але акустика сього болота була мені всетаки мало зясована.

— Так! — одповів я. — Но... как же все-такі... только что пріехал, нігде не бил, нікого не знаю...

— О, ето пустякі! — заспокоїв він мене. — Абсолютно достаточно, еслі ви меня спросілі у Лейзера... Я к вашім услугам і душой, і телом... і... і всем телом своїм.

І знов чогось зареготався. Проти волі задивившись на його великі, жовті зуби, я переніс погляд на лице і став роздивлятись його. Воно було кругле, скрізь виголене і страшенно червоне; здавалось добродій Гаркун колись дуже чогось росердився, почервонів та так і застиг навіки червоний. Над виголеною верхньою губою стримів гострий, орлиний ніс і разом з великими, круглими й безцвітними очима нагадував якусь птицю.

— Ну-с! — вмить повернувся він до мене з таким виразом, що, мов, жарти жартами, а діло ділом. — Как же думаете здесь устроїться? Ви... надолго сюда?... Да постойте: що ж це я, ви ж малорос, українець?

Я з сим згодився.

— Ах, щоб же нас! Так будем же розмовляти по свойому!...

Я й на це пристав. Він зрадів, ніби найшов те, що давно вже шукав і почав засипать мене питаннями. Але, не слухаючи мене, перебивав, перескакував з одного на друге, переводив розмову на себе, скаржився, хвалився, словом, розмова аж кипіла у нас, чи то пак у його. Говорив він з надзвичайним авторітетом, вживав мало не за кожним словом „абсолютно“ і весь час мав вигляд людини, що на своїх плечах носить таку вагу обовязків, яку не кожний витримать може.

— Ви візьміть хоч би таке,— говорив він з запалом. — Єсть у вас репертутр пєс, пєс передових; так сказать е… е… з… ну, з направленієм… Ви їх хочете поставить, хочете, так сказать, познакомить е… е… з ними общество. І не можна!… Абсолютно не можна!!

Він розставив руки і, визвірившись на мене своїми круглими банькатими очима, так і застиг на хвилину. Я, задивившись на його, закліпав очима і не знав, що йому на це сказати.

— А через що?—вмить одкинувся він назад, очевидячки зовсім і не цікавлячись моєю одповіддю,— через що? Цензура, скажете? Хо! Ін-ді-фе-рентизм! Он-що, о! Ін-діфе-рен-тизм!!

Він смаковито вимовив це слово, подивився на мене, і знов заговорив:

— Ви думаєте, я для грошей? Ви думаєте, вони мені потрібні? Так званий „презрѣнный металл?“ Клянусь вам (він підняв до-гори руку, зробив нею в повітрі якийсь рух і знов поклав в кишеню): нехай мені дають мілійони, розумієте: мі-лій-о-ни! щоб тільки я покинув сцену, я скажу тільки їм: „Господа! ви меня не знаєте! Ви не знаєте Гаркуна-Задунайськаго“! І більш нічого! (Певно, він гадав, що милійони йому будуть давать великоросси, бо по їхньому й одповів так гордо). Сцена — це абсолютно все! Гроші…

Зневага його до грошей, очевидячки, була така велика, що він навіть не хотів і говорить про них. Він тільки стиснув плечима, закинув ногу за ногу й почав утиратись хусткою. Я згадав розмову з Лейзером і цілком повірив йому.

— Знаєте що! — скрикнув він вмить з великою щирістю й одвертістю, — вступайте до мене... до нас в товариство! Га?

Я, не криюсь, трохи перелякався цеї несподіванки

— Будем грать, служить е... е... іскуству... е... е.

— Дуже дякую, — пробурмотів я, — але я як раз тепер маю роботу, я повинен...

— Ет! плюньте ви на неї! — перебив він мене. — Що може зрівнятися з тим, як вийдеш на сцену: очі горять, серце е... е... бється, публіка, аплодісменти... А тут ще музика... тром-тром-тром!

Хоча картина справді була досить колорітна, але я ще хотів подумать.

— І, главноє, дивіться: — він навіть устав і, широко розіпявши ноги, став загинать пальці, до речі сказати, зашкарублі й зовсім не артистичні. — Ви тільки будете грать! Тільки! Це — раз!

Він загнув мизинець і подивився на його.

— Далі: ви не знаєте ніякого реквизіту. Абсолютно! Це — два.

Біля мизинця ліг сусід його з чорненькою смужкою на кінці нігтя.

— О... Реквизіту ніякого... То вже моя нещасна доля така! — гірко усміхнувся він, — що я повинен і за реквизітом дивиться, і афиші, і музику, і білети, і на сцені, і поза сценою, і хор, і... Ви не знаєте, як це все... тяжко! І, ви думаєте, на багато більше я маю від инших артистів? На багато? Ех!

Він махнув рукою з загнутим мизинцем і сів на стілець, очевидячки, забувши вже, з чого почав.

— Грали ми в одному городі, — задумливо й дивлячись кудись у куток, заговорив він тихо і трагично. — Збор... 500 чистих!... Публіки?... Тисячі!... Грали... Ну, як вам сказать?... Грали всі... нічого. Я, знаєте, підібрав тоді трупку — первий сорт. Вона тепер зо мною тут... У мене вже... е... е... абсолютно око на це... „меткое“. Подививсь, обдививсь, — раз, два, сказав слово, два: ступай вправо, ступай вліво. Абсолютно!... Д-да! Підібралась трупка античная просто, зігрались усі... Іде пєса. Вірите? У Кропивницького рідко так ішла (як ще йшла так коли-небудь)! Це — не хвастаючись. Абсолютно! Побачите!... Публіка аж перериваеться: Гаркуна, Гаркуна, Задунайського!! Аж театр оттак... (Він похитавсь усим тілом вправо і вліво). Що ж ви думаєте? Трупа вся... недовольна! Розумієте: не-до-воль-на! А чого? Визивають мене, а не їх! Та при чому я тут? Абсолютно при чому? Треба грать і будуть визивать. Не партач! А то просто стидно дивиться на їх, партачать абсолютно, як... е... е... лошаді... Як би не я... провал би абсолютний... Вивіз все таки... за то ж... Ех! Ні, знаєте, гірко! гірко і боляче! Душу надриваєш, абсолютно на одних своїх плечах вивозиш усю трупу і... Ех!

Він знов махнув рукою і картинно замислився. Ніс його виразно красувався на бруднім фоні стіни, очі мутно дивились кудись під стілець, чумарка розхристалась і звідтіль цікаво виглядала брудна ситцьова сорочка. В хаті затихло, тільки за стіною якийсь потомок суворих жидів на патретах жалібно й одноманітно благав:

— Ма-о-о-ме, іх вилль ессен! Мо-о-о-ме, іх вилль би-и-лке!

— Тяжке... положеніє артиста, — не міняючи пози, якось дуже драматично, аж шепочучи, заговорив знов Гаркун. —

Він — мученик, він... е... е... він страдалець. Він абсолютно... страдалець! Ви загляньте до його в душу, загляньте!... Там... одна мука... Абсолютно!

Він на хвилину змовк, але зараз же підвів голову і гордо й натхненно додав:

— Але він і... святий! Він святий! Він не індеферентно дивиться, як працює бідний народ, так сказать, пролетарій. Він страдає. Вірьте мені, я сам ізстрадався. В цій груді (він вдарив себе в груди так, що там аж загуло) страданій много! Я... плакав! Смішно? Да?... Смійтесь, смійтесь! — гірко, але й гордо хитнув він головою, не вважаючи на те, що я навіть і не посміхнувся, — з нас сміються всі. Це — наша доля... Індіферентизм — от нам плата за страдання! Д-да! Мучся, мучся, артист! Ти несеш хрест великий!...

Він устав і заходив по кімнаті, а поли його чумарки так і маяли за ним, що-разу обдаючи мене якимись „артистичними“ пахощами, якими за своє довге пробування на плечах артисти протхнулась чумарка. Я почував себе ніяково перед сим безмірним стражданням і соромився за свій індіферентизм.

— Сьогодні ми граєм, — почав він знов і зупинився передо мною, — пєса розиграна... Сбор... не менш двухсот, а то й трьохсот чистих. Не менше! Абсолютно!

— Невже? — здивувався я. — Такий маленький городок здається, й на сотню не назбіралося б...

— Правда? — живо підхопив він. — А от же!... І мусить пропадати... Нема суфльора, — сумно додав він.

— Як? Та в кожній же трупі...

— Єсть суфльор? — гірко перебив він мене. — Може скажете, в кожній порядочній трупі? (Він саркастично підкреслив „порядочній“). Не бійтесь, моя-то вже трупа порядочна... Да!... Но... наш суфльор зостався в тім городі,

де ми грали недавно, і повинен приїхать, ще вчора повинен був тут буть. І нема. Приносить учора почтальон телеграму: „Играйте безъ меня, заболѣлъ“. Ви бачите в сьому рок, судьбу, прокляту, злостную судьбу? Га? Ви бачите тут насмішку рока?

Признаюсь, я, крім його вилуплених, мудрих очей, виголених губ і червоного носа, нічого не бачив.

— Тепер пропадає все... І время, і праця... і... сбор... Афіші надруковані, за театр заплачено, білети продані... О!

Він з безмірним одчаєм ухопив себе за чуба, та так і застиг на хвилину. То була дуже трагична поза!

— Ні! — вмить енергично зірвав він руку і заходив по кімнаті. — Я найду! Я... Індіферентизм мене не побачить... О, ні! Не на такого попав! Я жив і страдав! Я найду. Я ще оббігаю ввесь город, а найду. Найду і наплюю в саму морду нотаріусу. С-скотина, меррзавець! Любитель нещасний, абсолютная бездарность! Ще й собі туди ж... Хе! Давай йому перші ролі, так він суфльора дасть, свого паршивого писарчука. Йому перші ролі... Ха, ха, ха, ха!

Він саркастично зареготався сухим, робленим сміхом, яким сміються актьори на драматичних ролях, убиваючи свою полюбовницю.

— Нотаріусу, куриному перу, доручить пєсу? Ха-ха-ха! Ні! Він ще не зна Гаркуна-Задунайського, ничтожність паршива! Гаркун-Задунайський ще має очі! Я найду суфльора і без його. На світі много чесних душ! Я вам предлагаю буть у мене... у нас суфльором! — раптом зупинився він проти мене і милостиво протягнув мені руку. А очі дивились суворо, мов хотіли сказать: „гляди! може й ти такий, як нотаріус“!

І я таки почув, що я справді такий, як нотаріус, хиба що не мав охоти й перших ролей брати.

— Одказуєтесь? — похмуро, не опускаючи своєї руки, промовив Гаркун. — Не хочете?

— Ні, не те... — промимрив я, не знаючи, чим би тут одбрехатись. — А, бачите, у мене робота... і дуже спішна робота... Я б з великою охотою...

— Значить, пропадай все: і сбор, і расходи, і... афіші...

Він опустив свою руку і одвернув голову на бік, безнадійно дивлячись у вікно. Ми трохи помовчали. В коридорі було теж тихо, тільки знадвору доносився иноді жалібний плач ненажерливого потомка патретів.

— А роботу ви не можете оставить поки? — тихо кинув Гаркун, і в голосі його зачулось щось жалісне і справді сумне. — Виручіть нас... Тут же не довго: прийшли, прочитали... Та й читать щò там: раз, два та й усе... Абсолютно... Нам тільки пози та жести... та щоб звикнуть хоч трохи до суфльора... Ну, і ввечері ще на спектакль... Пожалуста...

— Ні... то робота не така... Ви не зможете. Їй Богу, не знаю, що робити...

— Ну, я вас умоляю... Пожалуста!

Він навіть схопив мого ґудзика і почав, невідомо для чого, крутить його на всі боки. Я глянув на ґудзика, на пальці, з яких один був з понівеченим нігтем, і мені чогось жаль його стало.

— І недовго ж... часа три, чотирі загубите... А як не можна в роботі, то якось так... Їй-Богу... Сидимо тепер без копійки грошей... Їсти нема чого... Ви ж сами знаєте, яке життя актьора... — криво всміхнувся він і випустив ґудзика.

Я згодився.

— Ну, от! Ну, от і спасибі! — радісно заговорив він. — Часа три не більше... Репетіція... Тепер котора година?.. У вас часи є? Мої, знаєте, витягнув хтось у дорозі... Така

жалість! Часи, я вам скажу, роскош... Мені вмісті з золотим перстнем подарували в тому городі, де тепер суфльор... Веліколепниє часи... А перстень, аж горить, дають, знаєте, сто десять карбованців... но, навіщо продавать?... Подарок, так сказать... Я вам покажу, прямо поразить...

— Тепер без чверти десять...

— Ага!... Ну, добре! Так в дванадцять я вас прошу буть в театрі... Тільки прошу не спізнятись... У нас, знаєте, акуратно...

Я пообіцяв, але на всякий случай упередив, що може хвилин на десять, пятнадцять спізнюсь, маючи на увазі, що нігде ще ні одна репетиція не починалась рівно хвилина в хвилину. Але він не дав мені навіть договорить.

— О, ні! — гордо усміхнувся він. — Превратноє понятіє про мою трупу. Абсолютно! Ви, значить, моєї труппи ще не знаєте... Ні, я вас уже прошу прийти рівно в 12. У мене цього нема! Сказано в 12 ночи, всі будуть в 12 ночи, сказано вранці в 6, будуть в 6. Ні, це у мене поставлено не так... Перве — це дісціплина... Абсолютно! Ні, я вас жду в 12 рівно!

По цьому мені лишалося подивуватися йому й обіцяти прийти рівно в 12. Він ще трохи посидів, розказав, як знайти театр, кудою вийти, кудою пройти, застібнув чумарку і став прощатись. Подаючи в останнє руку, він ще раз, і навіть строго, нагадав мені „рівно 12!“ і поважно вийшов із кімнати, як виходять звичайно на сцені королі за куліси.

III.

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер і вийшов одшукувать театр. Пройшов, як наказано мені було, базар, де поважно й пристойно ходили парами повбира-

жиди (тоді були як раз якісь їхні свята), звернув у якийсь глухий переулочок, де крім дерези, лопухів та кропиви попід глухими тинами, нічого не видно було, і вийшов на ту улицю, де повинен був бути театр. Вийшов, глянув просто, глянув назад — і нічого похожого на театр не побачив. Звичайні чистенькі, біленькі хатки у садочках, широка зелена улиця з стежкою під одним боком, понекуди стрункі, високі тополі, та й годі. А будинка, що мав бути театром — не було.

— Чи не помилився я? — подумав я, але, перевіривши себе, мусів таки признати, що це таки та вулиця.

— Дивно! — стиснув я плечима і, не знаючи, що робити далі, став посеред вулиці. А на ній хоч би одна жива людина, — неначе вимерло все. Постояв я, постояв та вже хотів рушать назад, коли це з одного двору, біля якого стояла крамничка під залізною покрівлею, вийшла червона жіноча постать, за нею дві чоловічі в сіренькому й жовтенькому і, оглядаючи одне одного зо всіх боків, пішли просто на мене. Я зрозумів, що то жидки йшли на пляц „у праходке“. Почекавши, поки вони порівняються зо мною, я звернувся до них і спитав, де грає трупа Гаркуна-Задунайського.

— Теа-а-атр? — перепитав мене сіренький жидок. — Вам на приставлення хатіться пасматрєть?

Я сказав, що мені тільки треба знати, де театр.

— Что значить „на приставлення посматрєть“! — вмить визвірилась на його червона жидівочка. (На голові у неї був ще соломяний капелюшок з зеленою, великою птицею). Тібє спрашувають, дє театр, так ти скажі. Что значить „пасматр-є-єть!“... Вот... ви пайдіть прямо до єтому большоє дерево... Вот...

— Там бу́діть вивіска сапожнік... Так ви...—перебив її сіренький, але мусів замовкнуть, бо жидівочка зараз же з призирством зупинила його:

— Что значить „вивіска“! Как онє знайдуть вивіска, єслі они не знають, как студова іті?... Так ви ідіть прамо. А єслі ви павідітє большоє дерево, так ви станьте... Там ви павідітє афіше... Так ви зайдьоте у фортке і пайдьотє упять прамо... У сад бу́діть теа-а-тр...

— Толькі там тіпер нічево нє-є-т...—знов умішався сіренький, але знов зупинився.

— Что значить „нічево нєт“?—Какоє тібє дєло? Ім нужно театр, так онє йому шукають! Ти сібє ідьош, і онє сібє ідут, так оні тібє не спрашувають, куда ти ідьош... Так ви ідіте прамо і больше нічево... До свіданія!

Мовчазний жовтенький і цікавий сіренький ще раз окинули мене цікавими поглядами й рушили за нею.

Я подякував і пішов. Найшов „большоє дерево“, вивіску шевця і... афішу. На ній стояло:

„19—Город N. С дозволенія начальства—02 г.

Сього N місяця N числа в здані театра Г-на А. Цибельмана по Херсонской уліцє товаріществом русско-малорусскіх артістов под управленієм режіссера і антрепренера В. А. Гаркуна-Задунайского прі благосклонном участії знаменітой артісткі імператорскіх театров А. Галіной (ці два прізвища великими літерами) представлєно будєт:

I.

Люте серце

або ж

чотирі смерті разом.

Драма на 4 дії Сьогобережнього.

II.

Она одна.

Водевіль в 1 д. соч. Мансфельда.

Далі „участвующія ліца“, цени местам со включеніем благотворітельнаго сбора“, „начало ровно в 8 ½ ч. вечера“ і знов великими літерами: „антрепренер і режіссер В. А. Гаркун-Задунайскій.

Переконавшись, що театр таки істнує, я зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано, у сад, і пішов по стежці, що ховалась за кущами бузку. Пройшов бузок, проминув якийсь загін з деревяною повіткою, продерся ще крізь якісь кущі і... опинився в кінці сада.

— Ну, а де ж все-таки театр? — запитав я в повітря. Одповіддю мені було цвірінькання горобців та скрекіт коників в густій злегка пожовклій траві. Садок кінчався ровом, за яким починалась чужа левада з городом і подвіррям. Я ще постояв трохи, послухав коників і вернувся назад.

— О! а я вас шукаю! — вмить наче виріс з-за загону, повз котрий я проходив, Гаркун-Задунайський і злегка торкнувсь до шапки.

— Що це, „обозревалі окрестності“?

— Еге ж, — одмовив я, — шукав театру, та щось не найшов?

— Театр? — скрикнув здивовано Гаркун. — Та ви ж коло його стоїте? Оце ж театр!

От-тут то вже я здивувався: той загін, що я минув так байдуже, і та деревяна повітка і були театром.

— Так отце він?

— А ви ж гадали де?... Трохи не... той... не изящний... — повів він навколо театрально рукою. — Ну, та не в формі діло... Форма, по мойому, абсолютно — ніщо!... Главное, іскуство... Хоча... А скільки, ви думаете, тут може бути збору? — вмить хитро подивився він на мене. — Скільки по вашому, а-ну?

— Не знаю, — промовив я, — треба в середині подивитись.

— Добре! Гайда в середину!

Через хвилину ввійшли ми в середину. Чи бачили ви коли загін серед поля для худоби? Як бачили, то приставте до сього загону ще... повітку не повітку, а так якесь чорт зна-що з поганеньких, старих дощок, запніть це чорт-зна-що зпереду старим, полатаним брезентом, і ви матимете перед очима N-ський театр. Тільки й ріжниці між загоном і „партером“ буде того, що в загоні не може бути набитих на стовпчики шаршавих дощок, а тут їх було рядів з пятнадцять. Перед повіткою, чи то пак — перед сценою, було щось подібне до великого корита, де теж були понабивані стільчики. То — місце для музик'в. Я порахував ряди, накинув їм ціну і промовив:

— Рублів з... 70?

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаркун. — От вам і неізящний театр! Ха-ха-ха! А двісті карбованців не хочете? Га?

Я не посмів не повірить йому, але ж... щось не вірилось. Він це запримітив.

— Не вірите? — скрикнув він. — Думаєте, шарж? Утріровка?... Побачите сами... Я в один свій бенефіс узяв тут 227 руб. 36 копійок!... Тут же багаті буржуа, поміщики наїзжають... Тут треба тільки уміючи ставить спектаклі... Ну, а мене... в сьому вже... не учить, — додав він з такою усмішкою, яка так вам і говорила, що про це „абсолютно“ навіть і говорити не варто, та...

— Та й чого б я й їхав сюди, як би зборів не було? — здивовано підняв він плечі до гори. — Дурак я хиба, чи що?... Театр? Форма? Єрунда!... Хоча... Тут куліси, знаєте, хороші... Да, куліски славні... Не великі, не на шикарному полотні, но... намальовані порядочно... Абсолютно хороші! Вид, знаєте, такий симпатичний... пробуждается, знаєте, чувство... е... е... як би вам сказать, е... е... затишка, чи що... Миленькі куліски... От побачите!

— Так...—промовив я.—А де ж ваші артисти... Здається, уже ... — подивився я на годинника — трохи більше 12. Вже чверть на першу.

— Невже? — здивувався він. — Хм... Що ж це їх нема? Може де в саду?... Гонта!... Галя!... Залізняк!...

Але, не дивлячись на те, що, здається, й справдешні Гонта й Залізняк, як би тут лежали, мертві із труни посхоплювались би від цього голосного гукання, ніхто не озивавсь і не показувавсь.

— Хм... Що ж це? Певно, щось помішало... Але вони зараз прийдуть... Гонта!... Залізняк!... Фю-фю-фю-ю-ю!... Абсолютно дивно!

А я вже „абсолютно" не дивувався. Я покірно присів на одне з „кресел" першого ряду і зібрався чекать. Зараз же заспокоївся й Гаркун. Підсівши до мене, він почав спершу оповідать історію повітки, чи то пак театру, як спершу вона призначалась для складу лантухів з зерном, як він, Гаркун, потративши силу енергії, одвоював її у хазяїна-жида, того самого шевця, що його вивіска красувалась на воротях, як він заходився біля „партеру" і в три дні утворив його, як потім став грати, виховувать суспільство (не обійшлось, розуміється, без „індеферентизму"). Потім перескочив на себе і з дружною щирістю ввів мене в своє минуле, — велике й славне...

Так минав час.

— А ваших все-таки нема, — похопився якось я вставити, покористувавшись тим, що йому треба було висякатись. — Вже хутко й перша...

— Та ну?! Це щось не... той... не певне! — скрикнув він і схопився з місця. — Щось сталося!... Знаєте що? Посидьте ви тут, а я побіжу, покличу... Тут недалеко... Десять минут...

Він хутко повернувся й вибіг з „партеру“. Я зостався серед загону сам. Пройшло пять хвилин, пройшло десять, пройшло вже й пятнадцять, а я все сидів самотою. В загоні було тихо й вохкувато од холодку, що раз-у-раз тут стояв від гиллястих берестів, які ніби в обіймах тримали і загін і повітку. На вишнях, що зазирали із садка через тин „партера“, гуділи горобці і иноді цікаво злітали на „крєсла“ і, підскакуючи бочком, скоса подивлялись на мене.

Вмить десь з того боку, де щез Гаркун, почувся тихий дзвін балабайки й ледве чутний спів. Грало на голос „Камарінського мужика“. Потім стихло й хвилини через дві знов задзвеніло біля самого загону і зачулась навіть пісня:

Чай пила я, булки єла,
Позабила, з ким сидєла,
Чай пила я з сухарями,
Домой пойшла з фонарями...

— Ухxха-уха-ха!

Хвіртку мов вихром розчинило, і в загін, танцюючи, ускочив добродій в чоботях „гармонікой“, в картатому піджаці і брилі на бакір. Сам був високий, білявий, безусий, у руках балабайка з червоною стьожкою. За ним усунулась і друга постать, коротенька, присадкувата в вузьких стальового кольору штанах. Ці штани були страшенно вузькі і крім того одягнуті на чоботи, так що халяви аж випиналися з-під них, і ноги вище колін були тонші, ніж на литках. В обох під піджаками були однакові червоні сорочки з однаковими навіть поясами. У першого на вузький та довгій голові — бриль, у другого на короткій і круглій — картуз.

Побачивши мене, вони раптом змовкли і чогось засміялись.

— Давай, брат, закурить! — повернувся високий до короткого. — Щоб, значиться, дома не журились.

— Закурить, так закурить...

Очевидячки, їм обом було ніяково і цю ніяковість хотіли заховать і від мене і від себе під робленою розвязністю.

— В тебе „Ласточка“? Давай, давай „Ласточки“!

Запалили „Ласточки“ й одійшли трохи в куток, иноді кидаючи на мене цікаві погляди. Я чекав, що буде далі. Вони посідали на тинок, що огорожував музиків від публіки й тихо загомоніли про себе. Иноді долітали до мене слова: „роль, Гаркун, реквизіть“. Я почав догадуватись, що це були артисти.

Чи не Гонта це з Залізняком? подумав я. Але не вспів одповісти собі, бо за кущами зачулись якісь голоси, а далі навіть можна було розбірать і розмову. Один голос був дуже виразний, гучний — то був голос Гаркунів, другий може й ще гучніший, але тонкий і виходив, очевидячки, з жіночого горла.

— Скажітє пожалуйста! Пхі! — дзвенів жіночий. — Какая аккуратность! С какіх ето пор?... Удівітєльно!

— Не удівітєльно, а нужно являться во-время. Я тєбє еще вчера говоріл, что на базар нужно раньше ходіть...

— Ну, так і ході, какого ж ти чорта не ходиш? Скажітє пожалуйста! я єму должна вставать в 4 часа і бєжать на базар... Ізвольтє відєть, мода какая!

— Не мода, а...

— Ах, замолчі ти раді Создателя, пока я тебя не отчістіла, как послєднюю скотіну! Что ето в самом дєлє.

По сій мові в хвіртку ввійшла дуже худа, дуже щупла, дуже білява молодичка в якійсь мантильці на плечах, білій косинці на голові і з книжкою в руці.

— Акуратность начали заводіть! — саркастично усміхаючись, підійшла вона до добродіїв і протягнула їм руку. Поздоровкавшись, кинула на мене поглядом і щось зараз же тихо спитала у Залізняка й Гонти (бо то, певно, вони були). Ті стиснули плечима.

— Ви знакомі? — похмурно кинув Гаркун і повів рукою на мене і на панію.

Я встав, і ми перезнайомились. То була „артістка імператорських театров А. Даліна" і жінка Гаркуна-Задунайського, а добродії, як я й гадав, високий — Гонта, а короткий — Залізняк.

— Ну, а Петренків і досі нема? — ні до кого не звертаючись, пробурмотав Гаркун.

— І за ними бігти? Та й ви тоже, господа ... — повернув він сухо до Гонти й Залізняка. — Сказано в 12, а приходите в час ... Це ...

Залізняк трошки витягнувся й винувато нахилив свою круглу голову, а Гонта, навпаки, підняв і весело одпопів:

— Та хиба ж це перший раз, Василій Олександрович? Раз-у-раз же так!

— Багато ви понімаєте! — одрубав Василій Олександрович і одвернувся. Гонта висунув йому язика і крутнувсь на одній нозі до Залізняка.

— На сцену! — скомандував Гаркун.

Гонта й Залізняк перелізли через „оркестр", підняли брезент і сховались в повітці. Через якийсь час щось дуже заторохкотіло в середині, заскрипіло, і брезент почав хилитатись, мов від вітру великого. „Завіса" піднялась. Перед моїми очима зявився малюнок ... сказать би, лісу, дак то не ліс був, тина ... так і не тин. Було щось мені невідоме.

— А що? — зараз же звернувся до мене Гаркун, — гарненькі куліски? Маленькі, правда ... Але ж не можна було зро-

бить більші... Цілу неділю красив сам... Це — ліс. Бачите, он там з лівого боку ніби даже десь е... е... лужайка такая. А там — он... Перспектіва удачно вийшла!... Куліси, знаєте, це — один із е... е... факторів... е... е... артистичної жизні. Абсолютно!

Він це посмакував трохи й закликав мене на сцену. Тут я ближче придивився до „ліса“ і справді мусів згодитись, що то був ліс. Були й дерева, і кущі, і навіть листя. І зроблено було таки не погано. На рямах заввишки в чоловіка напято було полотно і з одного боку намальовано хату, а з другого ліс. Ліс був зроблений так: по середині рями рівненько й чепурно зроблено сажою широку смугу, це — стовбур; з боків ішли теж рівненькі й чистенькі тонші смужки, то — гилля; по гиллях начиплено кругленькі, як яблука, листя, штук по десять на кожній. Рями приставлялись одна до одної щільно й рівно, тільки з двох боків лишались проходи для героїв драм і комедій. І виходив справжній ліс. Акуратно було зроблено.

— А, наконєц-то! — почув я гучний голос Гаркунів і повернувся. В той саме час з-за „лісу“ виходив якийсь добродій в чорній одежі і сам чорнявий і як би не дуже худий, то й дуже б гарний. За ним зявилася струнка жіноча постать, одягнена в темну сукню і з рушником на голові, що гарно облягав її смугляве, гарненьке личко з великими, ніби здивованими очима. Вони мовчки зо всіма поздоровкались, не минаючи й мене, і зараз же стали на бік.

— А за вами, господа, може карету посилать? — кинув їм Гаркун, перегортаючи книжку, що взяв у Галіної.

Петренки, не розуміючи, подивились на його.

— Сказано в 12 на репетицію, а ви коли приходите...

— Та раз-у-раз же ми так збіраємся! — промовив Петренко, дивуючись.

— Молчать! — вмить чогось скипів Гаркун. — Я — режисьор і приказую вам не спізнятися більше... Абсолютнов свинство!... Ставайте на місця... Пожалуста! — звернувся він до мене і ткнув пальцем в першу дію драми „Люте серце, або ж чотирі смерти разом“.

Репетиція почалась. Гаркун був справдешнім режисьором. Він кричав, лаявся, бундючився, викривлявся і весь час коверзував Петренками, як сам хотів. То не туди стала вона, то не так повернувся він, то не з того боку обняла вона, то не в ту щоку поцілував він. Петренки покірливо робили, як хотів він, і иноді перекидались сумними поглядами.

— Ну, от! ну, от! — кричав Гаркун, підбігаючи до Петренка. — Хиба ж так хто сердиться? Ви понімаєте, що так же не можна сердиться?!... Насупте брови... Ще!... Ще!... Стуліть губи...

— Та мені ж говорити треба, як же я стулю губи?

— Пожалуста не росказуйте! Коли треба говорить, вони сами розтуляться... Ну... Тепер... Зробіть взгляд грозний...

Петренко стулив губи, насупив брови і „зробив взгляд грозний“. Вийшло, ніби він зібрався заплакать.

— Ну, так... Тепер далі... Тільки станьте до рампи ближче... І ви, і ви... — злегка штовхнув Гаркун Петренкову, — положіть йому руку на плече... Ну, й дивіться на його. Пріятнєє, пріятнєє дивіться... Сміїтесь до його... Більше... Ну, далі...

Тут увійшли ще дві панії й, нашвидку хитнувши всім головою, стали збоку. Гаркун тільки суворо подивився на них.

— Залізняк! Що ви все руками тикаєте, як говорите? — причепився він до Гонтиного приятеля. — Ви ж не дратву просовуєте в чоботи? Коли ви вже забудете свою мастерськую?... Абсолютно глупий народ!

Залізняк ніяково всміхнувся і міцно склав руки на животі.

Ну, от! Він їх на живіт!... Ну, положим, нехай так... Держіть, держіть так... Та веселєй смотріть... Підніміть голову... Та громче говоріть, бо вас і не почують... Ну, повторіть вашу фразу...

— Та годі вам уже свариться! — крикнув Залізняк із ролі і махнув рукою. Але, злякавшись, зараз же склав її знов на живіт і подививсь на Гаркуна.

— Більше інтонації треба... — сказав Гаркун. — Ну, далі.

Тільки до Гонти та до Галіної не міг причепитись. Гонта, очевидячки, був „талант". Він поводився вільно й розвязно. Коли кінчалась його роля, він брав у руки балабайку і, підморгуючи двом паніям, що несміливо усміхались до його й скоса подивлялись на Гаркуна, тихо дзвенів на ній. Талант же його мабуть виявлявся в тому, що він за одним духом викрикував свою ролю, котру знав, як отченаш, і умів добре „реготатись". Гаркунові дуже подобалось, як Гонта починав тарабанити свої „місця", не зупиняючись ні на один мент, хоча, треба додати, сам він дуже погано знав свою роль. Але він на це не вважав.

— Я таки ніколи й не учу ролі, — говорив він. — Суфльор, вдохновеніє, от і все... Старий, опитний артист ніколи не учить... Іскуство така штука, що... е... е...

Тут він зупинявся, жував трохи губами і накидався на кого небудь. Так таки я й не довідався, яка така „штука"-іскуство. А шкода, та й не мала!

Почалася пята дія.

— Ну, тепер ви вже пожалуста тільки репліку мені, тільки репліку... — звернувся до мене Гаркун, — тут такі місця, що без суфльора треба...

Він грізно нахмурився і став серед кону. Здавалось, от-от стіни не витримають цього погляду, заваляться і помнуть так гарно намальований ліс.

— Ну? — скомандував він мені.

Я подав йому реплику, він сказав її... але далі у нас не поїхало.

— Далі, далі, що ж ви!

— Та вам же тільки репліку...

— Ах пожалуста, давайте! Що, ви хочете все настроєніє моє прогнать?!

Я злякався сього й почав йому прямо таки суфліровать.

— Ні! Так не можна! махнув він рукою і розправив брови. — Я ж вас просив тільки репліку, а ви... Ех!

Я тільки руками розвів.

— Петренко! Це вам не поліцейская канцелярія! То там можна було строчить бумажки й сідать... Прошу встать! Що це справді таке?! — загорлав він. — Я й на репетіції скликай, я й реквизіт готов, я й за музикою бігай, я й на сцені вивозь, я... а ви будете гроші забірать і сидіть собі! І прошу мені з інтонаціями й жестами репетірувать... Залізняк! Це вам не сапожная мастерская! Що, ви думаєте, що й театр вам сапожная мастерская?... Станьте ближче... Та куди? до кругу ближче... Ви, Гонта, перейдіть на той бік... Треба, щоб група вийшла, картина... Галя, перейди сюди...

— Глупості! — одрізала Галя. — Нікакой картіни не вийдет... Нужно, чтоб Петренко стал за Людмілой Петровной... Когда я буду падать в обморок, нужно, чтоб...

— А те все-таки думаєш падать в обморок? — перебив її Гаркун, — но ето ж... абсолютно...

— Ти абсолютний дурак! Раз я говорю, что буду падать в обморок, так, значіт, буду... І не тебе меня учіть, вот

что! Лучше б своїх сапожніков учіл... Вон как стоїт! — зневажливо тикнула вона на Залізняка, який почервонів і, випрямившись, боязько подивився на Гаркуна.

— Но, ведь... Как же ти будеш падать в обморок, еслі етого в драме нет? — не звернувши навіть уваги на Залізняка, скрикнув Гаркун, — ето ж... єй-Богу...

— А в драме есть, что она пойот по нотам? есть?

— Но... Єслі б ти знала на память, так...

— Ну, так і не разсказивай... Ну, словом, я падаю в обморок, ілі... іді себе к чорту с твоїм спектаклем, вот і всьо!...

І, повернувшись, одійшла в куток і сперлась на „ліс". Гаркун стиснув плечами й замовк.

— Себе небойсь можно! — знов почала Галіна, — ему й то, ему й сьо... Скажіте, пожалуйста, цаца какая... Набрал какіх-то... пісарей, сапожніков... Іграй с німі... Єще указиваєт...

— Анна Семеновна! — вмить обізвався трохи блідий Петренко, — не я просив Василя Олександровича грать з ними, а вони мене, значить...

— Ну, то й поцілуйтесь з ним!...

— А для чого ж оскорблять нас? — вмішалась Петренкова, і гарненьке її лице спалахнуло полумям. — Що ми вам должни 10 рублів, так ми... одиграєм вам... а...

— Воображаю ету ігру!

— Ви тільки умієте іграть? Не задавайтесь пожалуста! — блиснула очима Петренкова і круто одвернулась від Галіної.

— Васька! — вмить кинулась та до Гаркуна, як опечена. — Еслі ти не вибросішь їх вон сейчас же, я іграть не буду! Оні уже давно мне дерзості говорять! Я со всякой швалью іграть не желаю!

— Сама бариня!... — кинула Петренкова.

— Та цить! — спинив її чоловік, але пізно! Піднялась лайка, крик, галас. Гаркуна й не слухали, ось-ось вчеплять ся в коси одна одній. Бачачи, що така репетиція не скінчиться й до спектакля, або скінчиться таким, що доведеться ще побувать у поліції, я голосно заявив, що або будемо кінчать, або я кидаю і йду до-дому. Сварка затихла, і драма якось скінчилась.

— Ну, тепер ще водевіль, та й годі! — промовив Гаркун і підсунув мені другу книжечку.

— Я водевіля іграть не буду! — суворо бовкнула Галіна і пустила носом дим.

— Почему?

— Не хочу!

— Хм...

Усі замовкли і подивлялись то одне на другого, то на Галіну, що „індіферентно“ палила собі цигарку, розвалившись на стільчику.

— Так давайте дівертисмент та й шабаш! Що там! — скрикнув Гонта. — Я на балабайку, Залізняк на губах... Ідьоть, Залізняк?

Залізняк тільки усміхнувся й подивився на Гаркуна.

— Так не будеш? — спитав той у Галіної.

— Нєт.

— Ну, то ми поставим справді дівертисмент... Скажем публіці, що... Ну, словом, щось скажем... А що ж на дівертисмент?

— А я вийду, постою, постою та й піду... — засміявся Гонта. — І буде ефект, єй-Богу!

— Хм... — замислився Гаркун. — Так... Хм... Ну, знаєте що?... Ви, Людмило Петровно, проспіваєте — „Мотильочекдружок“, ви Залізняк... Що ж ви зробите?... Що ви вмієте?...

Залізняк ніяково всміхнувся й почервонів.

— Ну?... Що ви знаете?

— А „Прекрасную злодейку“, Залізняк? — повернувся до його Гонта. — Він зна, і дуже добре зна „Прекрасную злодейку“... Стішки такії...

— Хм... Ну, нехай „Злодейку“... Я прочитаю з Гамлета...

— А потім хор! — підхопив Гонта — „Вніз по матушке по Волгє“, або „Ой, у лузі“...

Нарешті гуртом складено програму дівертисменту, і я вже зібрався до-дому, як мене зупинив Гаркун.

— Віноват!... Осмєлюсь просить вас до себе на обід... По трудах, так сказать... — не випускаючи моєї руки, шаркнув він навіть ногою по підлозі. — Жена моя приглашена на обід до... е... е... справника, так ми, значить, по холостому...

— Спасибі, дуже дякую, — одмовив я, — але ж я маю обід і мушу...

— Не хочете? — суворо подивився він на мене. — Пр-ренебрегаете?

Нічого робити, мусив я згодитись. Пішли ми.

— Живу я просто, без роскошів і... без церемоній... Не через те, що не можу, а просто... люблю простоту, — говорив він мені дорогою з тою величною простотою, що раз-у-раз відріжняє велику людину від звичайної. — Простоту люблю і уважаю... Д-да... „Простота ето — всьо, роскош — нічто“, — сказав Декарт, і я з ним согласен... Здоровий образ жизні і простота — це... моя жизнь... І знаєте, що я вам скажу? Ніколи талант і не може ужитись з роскішшю... Йому треба, так сказать, абсолютно... е... е... атмосферу... е... е... так сказать... простую... Да... Потому, іскуство така штука, що... е... е... „Роскошъ — то мать пороков“, сказав Шопенгауер. І правильно сказав! Мудро сказав!... Це ум...! Я, знаєте, Шопенгауера уважаю... Согласен, і Лев Толстой тоже... можна сказать,

принціпіяльний... но знаєте, я заметіл між ними велику разницю! Той знаєте, більше все так сказать... е... е... в атмосферу... духовную... А ось і мої апартаменти! — перебив він себе і уступивсь мені з дороги, пропустивши в невеличкий двір.

„Апартаменти" справді були досить прості. То була друга половина звичайної хатки, брудна й темна. Долі валялись клапті з паперу, якісь стружки, на столі розкидані були афіші й ролі, на широкім, деревянім ліжку в великій простоті лежала неприбрана постіль. Простоти було вже занадто, занадто навіть і для такого таланту як Гаркунів.

Театрально посадивши мене на стілець з діркою посередині для руки, він зараз же витяг з печі горщик, розставив на столі два залізних полумиски і, згадуючи про простоту, налив з горщика по самі вінця. Найшлось дві деревяних ложки з погризеними кінцями, і ми взялись до теж просто звареного борщу. Закусили мясом, що було вкрито якоюсь слиззю, і я став прощатись, зважаючи на покинуту ніби роботу.

— Ну, Бог з вами, одпускаю, — протягучи мені руку, нарешті згодився він пустить мене. — Тільки глядіть, рівно в половині девятого будьте... Я терпіть не можу, як починають в 10, а пишуть рівно в 8. У мене це не так, як по других труппах. Написано в 8, в 8 і начинаєм, в $8^1/_2$ — начинаєм в $8^1/_2$... Абсолютно!... Пожалуста ж...

Я хотів нагадать йому про репетицію, але тільки махнув про себе рукою і пообіцяв не спізнитись.

IV.

Знов рівно в 25 хвилин на девяту я підходив до воріт шевця, біля яких стояла купка хлопчиків, що цікаво заглядали у двір, де-кільки жидків, і... полісмен, поважний

і величний. За ворітьми у дворі стояв столик, на йому свічка, якась шабатурка з білетами, а на стільці біля його сиділа одна з паній, що були на репетіції. Я зрозумів, що то була каса. Поздоровкавшись з панією, я пройшов в садок і, тільки що мав винирнути з якоїсь ями, куди шугнув несподівано, як за кущем страшенно зарипіло, загуділо і так загупало у щось порожнє й гучне, що в ухах у мене аж засвербіло. Потім до цього пристав якийсь не то свист, не то скрип, щось застогнало, зашипіло, і крізь це ревище й галас почала пробиватись якась мелодія. Коли я виліз із ями й вийшов з-за куща, мені уявилась така картина. На маленькому горбику з поважними і серйозними лицями примостилось чотирі добродія і що сили — один бив у бубон, другий дув у флейту, третій різав на скрипці і всіх заглушав четвертий своїм величезним, покрученим тромбоном. І аж тепер тільки я зрозумів, що то був за гук якийсь, що ще з сьомої години я чув у себе в номері. То грав цей „оркестр“!

Маючи на увазі, що здалека мелодія раз-у-раз вчувається краще, я поспішив одійти й попростував до театру. По доріжках саду й біля театру було темно й безлюдно, а в самім театрі в темряві чорніли тільки „кресла“ сумними рядами. Артистів і духу ще не було. Я постояв, постояв і вийшов знов у садок, силкуючись порахувать, на скільки єсть уже збору. Але, не дивлячись і на музик, його було щось мало, у всякім разі на двісті карбованців не було. Ходило де-кільки пар жидків і жидівочок, сидів на лавочці якийсь старенький поштовий чиновник з дівчинкою, реготались за кущем якісь гімназисти та ще коло музик, зазираючи чотирьом добродіям у рот, стояла купка „зайців“. хлопців і дівчаток.

— Певно, щось помішало публіці, — подумав я і, заспокоївшись на тому, пішов собі в глибину садка. Під бузко-

вим кущем була широка лавочка, я ліг собі на ній і, здригуючись від несподіваних варіацій „оркестру“, став дивитись у небо.

— От коли б Гаркуну стільки публіки, як оце зірок зараз! — зітхнув я, блукаючи оком по безкраїм, темносинім небі, з якого, мов моргаючи де мене, світились-усміхалися зорі.

І раптом стало тихо-тихо. Я здивовано підвів голову і став слухать. Було таки тихо. Десь здалеко долітав до мене ледве чутно гомін, підо мною цвірчав цвіркун і бережно, потиху затьохкав у кущах соловей. Було якось спокійно і легко, мов я тільки що вирвав болячий зуб.

— Ах, то музики перестали! — догадався я, й за цею догадкою острах наче морозом пройшов по мені.

— А що, як вони це тільки спочивають, набіраються духу, щоб ще голосніше утнуть?

І соловейко теж, мабуть, цього боявся, бо наче поспішавсь наспіватись; оксамитні, мягкі згуки приємно голубили ухо і нагадували багато-багато таких же зоряних ночей, таких же соловейків... тільки без „оркестрів“ і Гаркунів-Задунайських.

І вмить все зникло: і минуле, й соловейко, і зорі, в очах потемніло, в ухах заляскотіло, а по тілі мов громовина пройшла. Музики врізали якусь польку.

Я, як опечений, схопився й побіг до театру. В середині уже світилось, і я, радий тому, як не знать чому, підбіг до дверець, що були позаду театру, і поторгав ними. Мені відчинив Гонта і любязно шаркнув ногою.

— Добродію Гаркун! чи хутко ж ми почнемо? — звернувся я зараз же до антрепреньора. — Вже хутко десять годин!

Він мовчки повернувся до мене від дзеркальця, дивлячись у яке, щось мазав у себе на лиці і, трохи подивившись на мене, одмовив:

— Ви ж бачите, що гриміруємся...

Я спершу цього не бачив, але придивившись, побачив що вони справді „гримірувались". Се-б-то: кожний з акторів мочав пальцем спершу в одну черепяну мисочку з водою, потім у другу з червоною фарбою і, нічесоже сумняшеся, навманя розтирав у себе по лиці всею долонею, — тільки у Гаркуна був шматочок дзеркальця. Потім таким же чином умочалось у воду і в другу мисочку з сажою і вже один одному наводив брови, а кому треба було то й вуса. Поклавши, як казали вони, „ґрунт", починали робить зморшки. А це вже робилось так. На свічці, що одиноко світила на всю низеньку, голу „уборну" запалювався сірник, і зараз же гасився. Потім де треба було буть зморшкам, засмаленим кінцем сірника проводилось де-кільки тоненьких смужок.

Але, не вважаючи на цю простоту „гриму", лиця бути поважні й навіть торжественні; видно було, що мало бути щось таке, до чого „індіферентно" відноситись „абсолютно" не можна.

Я попробував було заговорить до Гаркуна про те, що може сьогодня й грати не доведеться, бо щось публіки не густо, але він з такою величністю одповів мені, що йому тепер не до публіки, що він слова свого ламати не може і, щоб ні було, а буде грати, з таким натхненним лицем попрохав не чіплятись до його в такий час з „матеріальними пустяками", що я аж засоромився самого себе. Але не вспів я одійти, як в уборну ввійшла касірша і звернулась до Гаркуна з тим же:

— Василій Олександрович! Публіка просить начинать, а в касі всього 6 р. 73 коп. Будем іграть?

— Господи! Я ніколи не бачив і, мабуть, до віку вже не побачу такого лиця, з яким добродій Гаркун повернувся до касірши. Уявіть тільки собі: великі, товсті брови, з яких аж сипалась сажа, червоний ніс, розпатланий парик, зморшки від ока до рота і погляд, грізний, величний і страшний. Касірша вже й не казала більше нічого, побачивши це лице, а він ще й додав словами:

— Ви бачите, що я роблю! Ви бачите, до чого я готовлюсь? Вам повилазило? Що, ви хочете, щоб я сьогодні оскандалився? Ви хочете все настроеніє моє зігнать?... Скільки б ні було збору... ми граєм! Підіть і скажіть це публіці! Через полчала начинаєм!

Касірша зникла, наче її вітром змело.

— Васька! — вмить почувся з-за перегородки, що переділяла жіночу „уборну" від чоловічої, голос Галіної. — Неужелі ти думаєш іграть прі 6 рублях сбору? Ведь это ідіотство!

Тут, я думав, добродій Гаркун не витримає такої наруги над своїм „настроєнієм" і покаже, як можна так „індіферентно" відноситись до „іскуства, котре єсть така штука, що"... Але вийшло инше. Правду кажуть, що чужа душа — темний ліс. Добродій Гаркун тільки лагідно відповів:

— Ну, а що ж робить?... Треба... Може, хоч музикантам стане... Та, може, ще й публіка надійде...

— Смотрі! — почулося з-за перегородки.

— Дайте первий звонок! — скомандував Гаркун.

Усі кинулись шукать дзвінка і один з добродіїв, що знайшов його в куточку на табуретці, несамовито загремів і вискочив у садок.

Я подивився ще трохи, як добродій Гаркун репетірував перед дзеркальцем ріжні страшні пози, і вийшов знов у садок. Музики мовчали і з доріжок садка неслась тиха розмова парочок. На тину „партера" вже сиділа

частина публіки і, то спихаючи одне одного, то виробляючи всякі гімнастичні рухи, весело чекала початку.

Через десять хвилин задзвенів удруге дзвінок, і публіка потягла в „партер". Було де-кільки чиповників, декількі гімназистів і студентів з великими купами ріжнокольорових панночок і повнотелесих матусь; було декільки купців з жінками й дітьми, якихсь добродіїв у чоботях і круглих картузах, мабуть прикащиків з економій і, на останнє, жидки й жидівочки. Музики ревнули й посунули теж у „партер", на ходу виробляючи такі варіації, які ні одному композіторові й уві сні б не приснилися. Всі умостились і стали чекать. З дерев і з-за дерев виглядала „безпаспортна" публіка.

Я поспішив у театр. Там вже було наготовлено все, як слід. За кулісами товпились якісь добродії в чоботях „бутилками" і „гармоніями", — не то шевці, не то звощичи, — як я потім довідався, хорісти; гасали чогось Гонта й Залізняк по сцені і скажено гукали на хлопців, що добивали останні цвяхи в куліси; поважно й натхненно ходив Гаркун біля „уборних", заклавши руки в кишені чумарки, що служила і на сцені і по-за сценою, не злазячи ніколи з широких плечей артисти.

І ось третій дзвінок. Тромбон в останнє ревнув, бубон гупнув, і в „партері" і на сцені стало тихо. Запалили дві свічки біля суфльорської будки, і я почав залазить у неї. А туди залізти було не так просто, як все робилось тут. Треба було трохи підняти завісу, стати на вколішки задом до будки і тоді вже пнутись туди помалу й обережно, щоб не перекинуть будки в „оркестр".

— О! Суфльор поліз, суфльор поліз! — почулось з публіки. — Диви, диви, як пнеться... Як жук!... Ач!... Ач!...

Вліз я. З сцени повтікали всі; за сценою зарипіло, заторохкотіло, і завіса, зачепившись попереду за будку і

ледве не перекинувши її, піднялась і відкрила публіці ноги Гонти, що чогось був вернувся і тепер тікав за „ліс“.

„Приставлення“ почалось.

Гаркун, само собою, грав героя, Галіна — героїню. То була виразна гра! Ви бачили коли-небудь, як гнівається чоловік? Ви скажете, що бачили, а я вам скажу, що не бачили. Для сього треба подивитись на добродія Гаркуна. Ви, мабуть, бачили, як чоловік почервоніє, зробить який-небудь рух руками, підніме, може, хутко голову, словом — бачили гнів звичайного чоловіка. Е, так то — дурниця! Тут, уперше, сердився дуже палкий і добродійний герой Мирон, а вдруге, грав його сам Гаркун-Задунайський. Мене він, відома річ, і не слухав, грав, як і сам казав, „по вдохновенію“. І то ж таки гра була! Голос його лунав, як рев здоровенного вола, що почув кров; очі, підмазані сажою, весь час грізно світилися, крутилися і ось-ось мали вискочить, а з ногами робилось таке, що я гадав, чи не корчі вхопили славного, палкого артисту. Куди там тому Гонті, хоча й він досить голосно торохкотів свою ролю, куди Петренкові з його тихим голосом і звичайними рухами! Одна тільки добродійка Галіна й рівнялась з ним, але й то не могла так вигукнуть, як він, не могла з таким запалом ляснуть себе долонею по лобі, щоб аж луна пішла по садку, не могла крутнуть так вилупленими баньками, щоб у вас аж мороз пішов по-за шкурою. Я тішився, подаючи иноді слова Галіній або Петренкові. Шкода тільки, що я багато втратив через те, що мусів аж кричати з будки, бо один тільки Гонта й знав свою ролю. Вже мені й гукали з публіки „тіше, суфльор!“, вже якийсь добродій з галереї вилаяв мене досить виразно, пообіцявши „камінюкою затулить мені горлянку“, а я тільки думав про себе: „не ведают бо, что творят“ і постановив хоч би й постраждать за правду. А до того ще комарі, користаючись

з того, що мені ніяк було й поворухнутись, щоб будка не заворушилась за кожним моїм рухом, пили мою кров, скільки сами вже хотіли. Лице й шия мої аж пашіли від їх поцілунків, а я не вгавав, бачачи перед собою тільки перелякані лиця артистів, що забували вже і про „інтонацію і про жести“, а чекали, як манни, від мене слів, — одних-однісеньких слів, щоб не було таких довгих пауз.

І ось першій дії кінець. Я загасив одну свічку, подав Гаркунові його слова й загасив другу. То було ознакою, що завіса повинна була впасти й заховать від публіки й хату, і героїв, і колодязь, який перекинув в запалі Гаркун, і випустить мене із тісної халабудки. Але завіса чогось не падала. І публіка не знала, що їй робити, чи плескати вже, чи почекать ще: артисти повтікали, а сцена показувала, що ніби ще не кінець. А сталося, бачите, таке, що, коли підняли дуже енергійно завісу, вона зачепилась там за щось і, скільки її ні шарпали, ніяк не хотіла спадать. Прийшлось добродію Гаркуну виголосить перед публікою, що це вже кінець і антракт буде десять хвилин, а завіса не пада „по непредвіденному стеченію грустних обстоятельств, бивающіх в жізні е... е... каждаго человека“. Почувши це, я без церемонії виліз з будки і на очах всіх прошмигнув за куліси.

Так скінчилась перша дія, скінчилась би й друга, і третя, і, може, усе скінчилося б добре, як би не трапилось нове „непредвіденное стеченіе грустних обстоятельств“.

Почалась друга дія. Гаркуна вже не було (його заслано на Сахалін, і він за кулісами готувався повернутись в четвертій дії звідтіля, се-б-то: чіпляв собі бороду, намазувався крейдою, бо з Сахаліну вертаються блідими, й переодягався з чумарки у Гонтин піджак). На сцені були Галіна, Петренкова, ще одна пані, Гонта й Залізняк. Я аж переривався у будці, покручуючи тільки головою на всі

боки від комарів, коли це... Але тут я мушу росказать зміст драми.

Люблятьcя собі, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродійних коханців, Маруся (Галіна) та Грицько (Гаркун). Люблятьcя вони вірно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли ж... не можна! Не дозволяє драма! Бо й справді таки: що б то була за українська драма, якби кожному дозволялось женитись. Марусю любить ще Гаврило (Петренко) Сей Гаврило... Та ви знаєте, який се Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачить. Злий, ехидний, поганий, гидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його і раз на вечерницях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник і забирає Грицька на Сахалін. Але він в четвертій дії тікає звідтіль і приходить до Марусі. А Маруся вже вийшла заміж за Максима (Гонту). Грицько, відома річ, сердиться і вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його, то й її. Тут знов приходить урядник і I, II і III чоловіки і хочуть забрать знов Грицька на Сахалін, але він з реготом випиває отрути і, дригаючи ногами, уміраe біля Марусі. Урядник з чоловіками стають на коліна й моляться Богу. Цим кінчається драма.

І от у другій дії, коли Маруся з роспущеною косою, з соломою в волоссі, бліда, як крейда, і з здоровенними синяками під очима (від горя за Грицьком, певна річ), — коли, кажу, Маруся, повинна всю дію плакать не вгаваючи, трапляється це „непредвіденное стеченіе грустних обстоятельств“. Вже пройшло з половину дії. Уже Маруся проспівала Шевченкове „Коли розлучаються двоє“ (музика Лисенка ціна 30 к.), уже й наготовилась співати „Ми заспіспівали, розійшлись“, гарненько утерши сльози, коли це... двері розчиняються, і на сцені зявляється тільки що засланий на Сахалін патлатий, весь у крейді, бородатий, в Гон-

тиному піджаці, обшарпаний Грицько (Гаркун). Від такої несподіванки ми всі наче покамяніли. Та де ж! Тут ще Маруся повинна плакать та й ще плакать, Максим повинен її розважати, повинен сватать її, вона повинна падать йому на груди й дякувать за це; а в третій дії вона повинна усе говорити, що ся зрада їй так не минеться, а Максим знов мусить розважати її. І на ж тобі: Грицько! Що його було робити? Радіти? Коли ж дуже рано повернувся він, та й по драмі зовсім радіти не приходиться. Жахатись? Коли ж Маруся ще не вийшла заміж за Максима, ще навіть той і не сватався. Схопить і запровадить його знов на Сахалін? Теж якось ніяково, та й жалко все-таки; а до того ще ж нема ні урядника, ні чоловіків, які саме й заправляють сим. Мовчать і дивитись на його? перед публікою якось не приходиться. Настало дуже трагичне мовчання. Грицько почав було щось говорити, але, очевидячки, зрозумівши й сам, що тут щось непевне, замовк і тільки подивлявся на всі боки. Ми теж мовчали й почували з страхом і жалем, що се вже кінець драмі, що пропадають і третя й четверта дії. І дуже нам жаль їх було.

— Марусю!... голубко... я утік із... Сахалину... до тебе.. Я... я... ти... ти... — почав було знов Гаркун і замовк. —

І хоча він не сказав цим нічого нового нам, але се нас наче збудило. Я почав щось суфлірувать, Маруся чогось впала на вколішки й почала благать Царицю небесну, а Максим, схопивши Грицька за груди, заговорив до його щось по-россіськи на пів з українським. Не знаю, чим би скінчилась ця драматична сцена, як би не загула, не затарахкотіла завіса і не заховала нас від публіки, що, нічого не розуміючи, слухала нас і почала вже реготатись.

І тоді тільки кожний з нас запитав, чого це Гаркуну-Задунайському прийшло бажання так рано втікти з Сахалину і тим скоротить так нашу драму. Коли я, вибравшись

із будки, прибіг з сим питанням за куліси, я застав там таку сцену. Серед уборної червоний навіть крізь крейду, в парику, що зліз на одне вухо, без Гонтиного піджака, стояв Гаркун і грізно насовувався на Петренка.

— Ви знаєте, що ви наробили?!—гукнув він, махаючи кулаком під самим носом нещасного Павла.—Ви знаєте, що ви мені весь еффект спортили?! Ви знаєте, що ви мене оскандалили?! Хто вас просив випихать мене з хати? Хто? Хто?

— Я не випихав, я...

— Мовчать! Ви ще врать хочете!... Тут весь драматізм, тут еффект в цій сцені...

— Але ж... почекайте! — вмішався я, — здивовано, — ви ж не в тій дії зявились. Вам треба в третій... у лісі... Який же тут ефект?

— Який? який?—грізно повернувся він до мене. — Такий ефект, що плювать мені на всі ті дії!... Я ошибся... Да! Усяк може ошибиться... Але це — пустяк! Ті дії можна викинуть, і драма од того не теряє... Да! А ви не дали мені сказать монолога, ви убили роскошную сцену... Да! Тепер скандал! Скандал на весь город! Осоромили ви мене! О!... Хто спустив занавіс?

— Я думав, що... — почав було Гонта, але зараз же спинився.

— Хто вас просив? Хто вас просив? Га? Яке ви мали право думать? Яке ви мали право спускать занавіс? Га? Ні! Я більше з такими актьорами грать не хочу! З сапожниками, з писарчуками, з якоюсь сволоччю... Годі! Я не хочу страмиться! Я не хочу, щоб мені портили гру!

— Та ви ж сами винні! — не втерпів я, аж скрикнувши з дива. — Ви ж сами зявились тоді, як...

— Я? — гукнув Гаркун. — Я винен? Хо-хо-хо-хо! Ще я й винен?... Ха-ха-ха-ха!... О, ні! Ні, годі, годі!... Скажіть

публіці, що представлення дальше не буде... Завтра я виїзжаю... Я не можу! Я не можу з такими партачами! Так я, по вашому, винен? Я? Ви понімаєте, що ви говорите? Ви абсолютно уверени, що ви говорите?

— Та вже ж...

— Ха-ха-ха-ха-ха-хо!!

Я схопив з кілка свою шапку й мовчки вискочив з „уборної“. По доріжках сада, регочучись і голосно балакаючи з приводу „непредвіденнаго обстоятельства“, купчилась публіка і збіралась до-дому. З дерев злазили „безпаспортні“ і, не розуміючи, розпитувались одне у другого, чого так хутко скінчилось „приставлення“. З театру чувся крик і галас.

Другого дня над-вечір, сидячи біля вікна й любуючи з празникових сукень жидівок, що гуляли парами по середині вулиці я почув щось мені знайоме. Прислухавшись, я зараз розібрав дзвін балабайки й голос Гонти, що наспівував „народню“ пісню:

„Заходю я в Венскую,
Садюсь я за стол,
Скидаю хуражку,
Кидаю на пол;
Спрашуваю милу:
„А що будеш пить“?
Вона ж отвічаїть:
—„Голова болить“.
—„Я ж тібе не спрашую,
Що в тібе болить,
А я тібе спрашую,
Що ти будеш пить.

Ах, чи пиво, ах, чи вино,
Ах, чи фиялку, ах, чи нічево“?

І зараз же біля мого вікна зявилася „компанія невеличка але чесна“, се-б-то: Гаркун-Задунайський, його жінка, дві пані в якихсь надзвичайних капелюшах і сукнях, що лопотіли, як листове залізо, Гонта, Залізняк і ще якихсь два невідомих мені добродія. „Кумпанія“ наближалась весело й гучно, піддержуючи одне одного за стан та иноді любенько обнімаючись і цілуючись.

Порівнявшись з моїм вікном і забачивши мене, вони на хвилину зупинились і, як хто міг, привітались до мене.

— З понеділком і... Будьте здорові! — гукнув весело Гаркун, — як здоровячко?

Я подякував і віддав їм на добридень. Через хвилину в коридорі затупотіло, загуло і стало зникать в номері, як раз проти мого. Там, як я потім довідався, жили Гонта з Залізняком.

„Чай пила, булки єла,
Позабула, з ким сидєла“...

Зараз же почувся голосний спів веселого Гонти, а за ним гучний голос Гаркуна-Задунайського:

— Лейзер! Лейзер!

Щось дрібно затупотіло і спинилось біля Гонтиного номера.

— Полкварти водки, 2 фунта ковбаси, дюжину пива і 3 фунта хлєба! Моментально!

І за сим я почув стук до себе в двері.

— Можна! — гукнув я.

Двері розчились, і в кімнату увійшов Гаркун-Задунайський. Мовчки й поважно підійшовши до мене, він про-

тягнув мені руку, шарпнув мою і мовчки зупинився біля мене. Очі йому були ще мутніші, ніс ще червоніший, губи припухли трохи.

— Прошу сідать, — повів я рукою на стілець.

— Бла-го-да-рю, но... не могу!

І знов мовчки зупинив на мені свій мутний погляд. Я проти волі злегка усміхнувся.

— Смішно? Да? — якось глухо промовив він. — Моя фігура возбуждаеть смех у іних? Да?

— Боже борони, що ви?

— Смійтесь, смійтесь! — сумно махнув він рукою. — Я достоїн! Да!... Судьба сміється з мене, смійтесь і ви! Я пасинок судьби...

„Очень доми, очень лестни,
Под решоточкой залєзной,
Там Маша живьоть,
Та-а-м Маша-а-а живьоть"!!

вирвалось вмить з номера і луною розійшлося по „Малоросії".

На Гаркуна ніби хтось вилив відро живущої води: він стрепенувся, мацнув рукою по лиці й живо промовив:

— Милостивий государь... е... е... господін... е... вибачайте... словом, прошу вас до нас на чашку... е... чаю. Надєюсь?... Отказ ваш убє мене... Пожалуста!

Він підставив мені бубликом руку і попробував навіть привітно усміхнутись.

Мене кинуло в холод. Пробурмотівши щось про велику свою подяку за честь і ще щось, я попрохав вибачить мені, що не можу ніяк погулять з ними, бо маю дуже нагальну й велику роботу.

Пренебрегаєте? — випроставсь він гордо. — Ми до вас не піднялись? Ми низько плаваєм? О! Да! Ми з вищим образованієм, студент! Ха-ха-ха!... Ну, знаєте що? плюньте! Часок посидите і... свободні... Абсолютно свободні! Га?.. Ви не безпокойтесь, там усе свої, товариші... Моя супруга, дві дами, артисти... Випєм, закусим, заспіваєм... Пожалуста!...

— Шановний добродію, я б з великою охотою...

— В такому разі, ізвиніте... До свіданія... Вибачайте!

Він уклонився і, злегка похитуючись, поважно вийшов з кімнати. Я запер за ним двері і, трохи заспокоєний, знов сів біля вікна і став дивитись на вулицю. В номері Гонти трохи затихло, потім знов залунала пяна пісня й вачувся дзвін балабайки. Я вже зовсім був заспокоївся, коли се у двері знов хтось постукав.

— Ізвиніте, я ще раз до вас... — промовив Гаркун, коли я одчинив двері, і просунувсь до мене в кімнату. — Ізвиніте... Все... е... общество, мої, значить, товариші і супруга... просять вас... Не я... Не я... прошу. Я — пустяк. Супруга і товариші... Стакан пивця.

Я знов подякував і супрузі й товаришам, але... знов одмовився.

— Та-а-к-с! — промовив він, — но може на півчаса можна? Га?... Стаканчик пива... закусочки... У нас просто... Простоту люблю... Дами тоже прості... Може ви стісняєтесь? Дак з ними можна... всьо... і обятія, і... Гіменей, і Амур, і Псіхея... ну, словом, як я з супругой, так і ви з ними... Пожалуста... Просять всі...

Але я, не вважаючи навіть на таку простоту, всетаки не одважився піти до них.

— Ну, ізвиніте... — знов уклонився він і тихо вийшов з кімнати. Я знов сів біля вікна. Але не вспів ще гаразд вмоститись, як знов застукало в двері.

— Ізвиніте, я ще раз... Одну минутку... — зявився в дверях Гаркун з пляшкою пива в одній руці й цигаркою в другій.— „Єще одно последнее сказаніє“... Може ви роздумали?.. Дами просять вас... Только дами!... І обіцають вам милйони поцілуїв... Милостівий государь!... Єслі ви не пойдьоте, ви мне не друг! Абсолютно!... Пожалуста!...

— Високоповажаний добродію! — розвів я руками. — Мене прямо дивує... як би вам сказать...

— Нахальство? — підхопив він і зареготався. — Ви не стісняйтесь... Гаркун-Задунайський вище цього... Гаркуна-Задунайського трудно... е... Я вас ще раз прошу... Не хочете? В последній раз — не хочете?...

— Добродію!...

— Ну, так плювать мені на вас! От-що!... Задавака і більше нічого!... Суфльор нещасний!... Наплювать і растерєть... О!

Він плюнув, ростер навіть і гордо вийшов з номера, грюкнувши дверима.

Довго ще потім в коридорі тупали ноги Лейзера, довго чулись пісні, крики, жіночий пяний писк і регіт, довго дзвеніла балабайка під спів Гонти:

Три аршини сапогищі,
На випуску голянищі,
Бальшой генерал,
Ба-а-альшой генерал!...

Довго гуляла трупа, але Гаркун-Задунайський більш не приходив.

Я хутко після того дістав спроможність виїхати з N. і вже ні трупи, ні антрепреньора її Гаркуна-Задунайського більше не бачив.

„Мнімий господін“.

Малюнок.

Перша година дня. Довга, з низькою стелею й острожними вікнами салдацька казарма, поділена на взводи, як амбар на засіки; в кожному засіку з обох боків по-над стінами стоять у ряд койки з табличками в головах, як в больниці коло хорих. Сонце грає в дрібному пилу, що літає по казармі, й там, де проходять його проміні, здається, хтось протягнув довгі пасми кісеї. Гомін стихає. Салдати, стомлені стрільбою, на якій вони були з трьох годин ранку до самого обіду, шамотяться біля койок і лагодяться спати. Дехто вже ліг, дехто ще роздягається, дехто балакає. В третім взводі, як раз біля проходу, що тягнеться через усю казарму, стоїть Мандрикін і, зневажливо прищуливши очі, заклавши руки за спину, говорить до татарина Сулимова:

— Не видержу?... Не видержу? Ну, брат, смеёшся! Я тебе восем суток подряд не буду спать і во!... ні глазом не моргну!

— Осим сутик... — недовірливо хитає головою татарин. — Ето балшой время. Сам глаз спать будить.

— Ех, ти, татарін і больше нічево! — одвертається Мандрикін і починає скидати мундир. Татарин одходить, а

Мандрикін лягає на койку і, звертаючись до сусіди, позіхаючи, говорить:

— Да й засну ж я, брат! Ох, как засну! І чорт не разбудіт. Я дома как засну, бивало, дак меня, било, іголкой колят, а я сплю. Однажди началі даже ідоли палєц резать. І то не проснулся! Во!...

Сусіда мовчить, а Мандрикін, видно, думає, що б ще сказать, але солодко-солодко потягується, схиляється на подушку й заплющує очі. Ще більше стихає.

Фельдфебель, Сидір Іванич, нудливо ходить по порожньому проходу повз взводи й теж позіхає, але позіхає од нудьги. Він зупиняється перед малюнком, на якім видно, як вартовий одною рукою проткнув рушницею якомусь чоловікові „у вольній одежі“ живіт, а другою заклав у рот свисток і викликає „разводящого“. Чоловік „у вольній одежі“ держить у руках якийсь пакуночок, з якого визирає кінчик пилки й молоток, а з вікон з-за ґрат виглядають арештанти. Малюнок давно знайомий, і Сидір Іванич навіть не бачить ні вартового, ні чоловіка „у вольній одежі“, ні самого малюнку. Йому нудно й досадно. Він одходить від малюнку, проходить де-кільки разів по казармі і знов зупиняється перед якоюсь картиною, зверх якої надписано „Взятіе Шипки“. Люде на цій картині всі страшенно схожі між собою, так що, здається, ніби армія братів одного батька бється з другою армією братів другого батька. Ну, певно, що російскі брати мають обличча біле, сумірне, благообразне, а турецькі — чорне, страшне, дике, з довгим носом і лупастими очима. Коли вмірає росіянин, то тільки закриває очі, коли ж турок, то на лиці йому написано такі муки, що аж холодно стає. А про те вже й нема що казати, що вбитих турків валяється більше, ніж живих, і всіх так пошматовано, що аж жаль. Сирід Іванович дивиться, як росіянин підняв на штик турка,

і раптом поширяє очі й починає з острахом прислухатись як у животі йому щось бурчить. О! знов!... Сидорові Іваничу стає страшно. Бурчання стихає, але Сидір Іванич вже не може заспокоїтись. Це вже втретє сьогодні. Значить і порошки не допомагають!...

В казармі вже зовсім тихо, тільки чути, як ходить дньовальний з штиком на поясі. Але Сидора Іванича не може втишити ся тиша. Йому досадно, гірко, обидно. Всі сплять, всі покійні, тільки він ходить оттут з своєю хоробою й нікому нема ніякого діла до його. Він починає думать, як усе страшенно несправедливо на світі. Де вже найти кращого фельдфебеля, як він! Не пє, не курить, значить, не вимотує у салдатів останніх копійок, не розбиває їм пик під пяну руку, не „підтягує" за всяку дрібницю; а от піди спитай у якого, чи йому великий клопіт, що у фельдфебеля бурчить у животі, що фельдфебель ось уже десятий год мучиться всякими хоробами? А як же поклопочеться! Спать — то так, то їх клопіт, а фельдфебель...

Сидорові Іваничу стає ще гіркіше й дуже жаль себе. В животі знов ніби збірається бурчати. У його холодіють руки й ноги. Ні, нічого. Він ще трохи прислухається, потім зтурбовано крутить головою і йде в канцелярію. В четвертім взводі, що біля самої канцелярії, сидить на койці Семененко й добродушно щось оповідає унтер-офицерові, який стоїть біля його й мовчки дивиться кудись під койки. На сусідніх койках вже лежать, але, видно, не сплять ще. Зобачивши Сидора Іванича, Семененко хоче встати, але той махає рукою й, зупиняючись на хвилину, повертається до них усею своєю дужою, міцною постаттю в розстібнутому мундирі й сумно говорить:

— А делішки то совсьом погані. Дрянь делішки!

Семенко й унтер, чекаючи, дивляться на його.

— Мурчить!... — зтурбовано хитає він на свій повний випнутий живіт. — Усьо утро мурчить. А шо такоє — не пойму. І по тєлі какаясь млявость.

Він ще раз сумно хитає бородою і йде далі в канцелярію за свою передородку. Там у куточку стоїть його ліжко, а біля ліжка столик, так густо заставлений усякими пляшечками, баночками, коробочками з ріжними лікарствами, що навіть нема куди й картуза покласти. Зупинившись біля столика, він почина перебірати їх, пильно й по складах прочитуючи написи, і нарешті бере довгеньку, біленьку коробочку, одчиня її і, сумно всміваючись, хитає безнадійно головою. Потім, поволі повернувшись, тихо йде в канцелярії з коробочкою в руках і знов махає рукою на Семененка, який хоче встати.

— От... тети самиї... порошки... — всміхаючись простягує він до Семененка коробочку, — лікарство мойо хорошоє. — Семененко бере коробочку, але не знаючи, що з нею робити, обережно одчиняє її й дивиться в середину.

— Виходять уже, Сидір Іванич, — говорить він, — нових нада купувать. Усього три ілі чотирі осталось.

Сидір Іванич махає сумно рукою, сідає на краєчок койки і хвилину мовчить.

— Нових... — повторяє він, гірко всміхаючись. — А спроситься, для какой надобності? Какая такая єсть польза од їх? Один перевод дєньгам та й годі? Пєм, пєм, а щоб тібе какоєсь пособіє од єтого, то нікоторого й прімечєнія нема! Нових...

Всі якийсь час мовчать. Хто почав дрімати, підводить голову, дивиться в їх бік і лягає знов.

— Ну, а тоє лікарство помагало, що ротний посоветували? — питає Семененко. — Ви тоді довольні були...

— Какоє єто? — пригадує Сидір Іванич.

— Та тоє... Оно таке ще в зельоній пляшечці... Біле...

— А-а!... — згадує той, — ето...

Він з ваганням підійма в гору плечі, розводить руками, робить серйозне лице й нарешті з усиллям якимсь каже:

— Х-х-х-то його зна!... Бач, делішки то такиї. Зранку оно той... как будто й нічево... на подобіє помагало... А потом ето й той... починалась упять усякая авансцена. Спервоначалу ето... мігрень в глазах. Зачинає ето миготіть щось, какиїсь метелики. О... Потім у животі мурчение какоєсь. Так от отцеда (Сидір Іванич показує на нижню частину живота) как загурчить і... аж до грудей. І впять зтедова вниз. Ну, й живот усьо равно как бубон увесь...

Семененко чує це вже другий рік з самого першого дня своєї служби, але слухає з самим уважним і співчуваючим виглядом; хитає сумно головою, підтакує, дивується, жахливо ахкає. Сидір Іванич оживляється, — здорове, червоне, бородате лице його, з маленькими, ніби проваленими оченятками, червоніє; черевата постать стає жвавішою. Сидір Іванич почуває навіть, що йому ніби лехшає, він чує симпатію до сього Семененка, що добре знає на всі хороби, і постановляє на осінь неодмінно зробити його єфрейтором.

Инчі салдати, сусіди Семененка, ворочаються, крекчуть і, ніби тільки тепер помітивши фельдфебеля, підводять трохи голови й, не маючи вже що робить, і собі понуро слухають. Сидір Іванич озирається й до них, ще більш оживляється, навіть устає й голосно говорить далі:

— А придсказаніє трудно здєлать! Один раз как будто й той... і полекшення, а другой раз так зовсьом стісненіє. Кушаю, например, мало, і всякоє такоє. Мальчевский говорить: нефлюєнція. Ну, а какая ж тут може буть нефлюєнція, когда у глазах ето... мігрень... і всякоє такоє всьо-возможноє, живот і прочеє?... Мінє посовєтували

пойти до Суханова; говорять, хороший дохтур — по всяким всьовозможним болестям... і лікарства ето дешові прописують. Хто його зна!... Бил і в Суханова. Говорить — катар, засореніє желудка. „От, говорить, будете пить тетиї порошки". Три порошки на день. Нічого, за визіт недорого взяв, 50 коп. Тільки що ж?... усе они шарлатани! Скольки я їх переходив!... Один не попал на другого придсказаніє. Всякий по своєму.

— Тільки гроші беруть усі однаково... хе, хе, хе... — вставляє добродушно Семененко.

— А, гроші они усе люблять, — сумно згожується Сидір Іванович, — грошики они люблять. Да-а. Такиї-то делішки! Чувствую — больной, а пособія нікоторого.

Сидір Іванич заклада руки за спину, закриває очі й безнадійно хита головою. Салдати нудливо перезираються, кидають на його похмурі й злістні погляди й чекають.

— Принімав уже ето... той... как його... м-м... він розплющує очі й, пригадуючи, тре пучками пальців, — пікотін, чи нафталін... как тось, ій-Богу, забил уже... Зпервоначалу как будто одпустило. І серцебієніє не такой пульс уже імєло і... всякоє всьо-возможноє. Как будто начав удаваться успєх уже. Тольки впять, как закрутить єто і всьовозможноє. Как пойдьоть єто. Мурчаніє впять, мігрень єто, живот знов как бубон і всякоє прочоє. Тут єсть одна тето баришня, тоже таким же страдаєть. Служить на телехвоні. С образуваніем... Так, говорить, десять дохтуров переміняла і нікоторого пособія...

— Сказивають, очинь прекрасно сціляють тетиї новиї мощі, — задумливо промовляє унтер. — Усякі болесті — как водой змиває всьо равно. Одна тут старушка, восем лет страдала ногами. Зразу сцілилась. Пойшли б, Сидір Іванич, та зразу всьо скинули б. Дохтур що? Дохтур одне вилічить,

а другов зостанеться, а то здоровий на всі боки. І лікарств ніякаїх уже не нада...

— Невжелі сціляє? — жваво питає Сидір Іванич.

— А їй-Богу!

Сидір Іванич захоплюється. Справді, взяти отпуск, поїхати, помолиться. І здоровий, і лікарств не треба. Можна всі шкляночки повикидать... І недорого коштуватиме... І вже більш ніяких розмов не треба зачинати про хороби...

Але що більше він думає в сім напрямі, то більше починає почувати, що йому робиться нудно, скучно, і чогось не віриться, що мощі „сцілять“ його.

— Не!... — хитає він головою. — Може мощі й той і... сціляють, тільки зо мною єто трудно будеть... Потому, када б у міне була какаясь звесная болест... От, скажем, хоть... нефлюєнція. Тада, значить, і просить знаєш как. А как у міне такая болесть, що її й опридiлить трудно, то як ти сунеся... „Святой велікомученик, ісціли міне болесть“... а какую — то й сам не знаєш... Нет, тето віззя так.

— Говорять, харашо против живота горчицю приймать, — промовляє Семененко. — Як, значить, вона єсть ціла, так і приймать... з водою, чи з молоком...

Сидір Іванич насторожується.

— Цілою?

— Цілою. Не терти, не товкти, нічого...

— Любопитно... І, говориш, помагаєть?

— А як же — помагаєть!

— Хм... підожди... єто той... Нада записать!

І Сидір Іванич з заклопотаним лицем біжить у канцелярію і зникає за перегородкою.

Як тільки гомін від його ходи стихає, на койках разом підводяться постаті салдат і зараз же з обуренням накидаються на Семененка.

— Для якого чорта ти сказав йому про гірчицю? Хто тебе просив зачіпать його? — гнівно шипить до його ефрейтор Мотузок. — Сволоч проклята! Він тепер і на мент не дасть заснуть... То б може побалакав та й пішов би собі, а тепер... „Горчи-иця"! Ідол!... Не знаєш його, чи що?!

Семененко винувато й ніяково усміхається й мовчки чухає обстрижену голову.

— Ошибку дав... — зітхає він.

— „Ошибку дав"... Єфійоп!... От тепер він тобі покаже... Маєш якусь минутку спочинуть і ту... Ех! — він додає нелітературний вираз і зі злістю лягає знов на койку. Семененко так же винувато всміхається й тре рукою лоба. Чується поспішна хода і з канцелярії виходить Сидір Іванич з папером на якійсь книжці й олівцем у руках. На маленькому носі йому начеплені окуляри з ниткою замісць одної ніжки.

— Да, да... — говорить він, приємно оживлений, — єто записать. Я кадась про тето средство слихав... А как роздумався, так, кажись, как раз по моїй нормальності. Ну, так как єто?

Семененко кидає оком на товаришів і говорить:

— Ну, значить, нада купить горчиці...

Сидір Іванич сідає на край койки, кладе книжку з папером на коліна й починає записувать.

— Ну... „купить горчиці"... Єсть... Дальше.

— Звесно, сполоскать, як слєд... з наблюденієм чистоти.

— Ну-да, єто вже зависить од обхожденія домашнього. Усякоє там всьо-возможноє... Чистота і всьо такоє... Ну?

— Ну, потом єто... насипать у якусь чашку, чи мисочку, або й стакан... І пить...

Фельдфебель слинить олівець, поправляє окуляри і схиливши трохи голову на бік, записує „рецепт“. Всі пильно слідкують за його рукою, яка старанно, потиху виводить великі, розтопирчасті літери.

— „І пить“... — кінчає він. — Харашо! Очинь прикрасно! Спробуєм, спробуєм!

Він підійма якось до-гори бороду і з-під окулярів дивиться на всіх веселим, завдоволеним поглядом, поглядом чоловіка, який найшов таки, до чого прикласти свою енергію, який бадьоро й серйозно візьметься за се діло. І видно, що візьметься не аби як, а з розумом, обміркувавши, оглядівши справу зо всіх боків.

Салдати ж, хоча й всміхаються й співчуваюче хмикають, але видно все-таки, що зовсім не пройнялись його наміром. Лиця їм сонні, зморені, очі бігають по казармі й нудливо зупиняються на тих товаришах, що там далеко в кутку так солодко сплять собі.

— Да-а, делішки могуть поправиться! — говорить з надією Сидір Іванич. — Я вже тето обдумав... Потому узять на разсужденіє з таким хвактом: горчиця, как дробная єто штука і частая... она ето прийдьоть у живот і здєлаєт... всьо-возможноє разположеніє. Как, примєром сказать, кушав борщ, кашу і щось їщо — скажем, вареники... От она єто й разположить усьо по своїм мєстам... Усякий предмет на свойо мєсто... О! от і пойдьоть тада... А вже када живот в хорошом настроєнію, тада і всякоє всьо-возможноє єто... й голова, і прочеє тоже в спокойствіє пойдуть. Живот, єто насамперьод... А то от єто... вийшов сьогодня з дому. Всьо очинь прикрасно і вдруг єто... мурченіє. От так єто... мур-мур-мур... Как наче покотив щось... І в глазах єто січас... миг-миг-миг, как на подобіє млин крилами... А почему такая мігрень у глазах? Га?... Од мурченія!

— Звесно, — згожується Семененко, — що живот ето первое дело. Усякая хороба там найскорей заводиться.

— Правда? — підхоплює Сидір Іванич. — Верно я говорю?

— Звесно, када...

— О! А ну-ка, скажи тето Мальчевському! Ого!... Он тібе січас: „Нефлюенція“! А що то за нефлюенція, када у тібе в животе мурченіє і всякое ето всьо-возможное... Када нефлюенція, так хай же й будеть нефлюенція! А то от такое... Баришня тета... немолода вже, правда, баришня, тоже вже год сем страдаеть тетим. Говорить: „рипматіз кишок“... Ето, значить, как у ногах або там у руках буваеть рипматіз, так і в кишках.

— Я понімаю... — хитає головою Семененко. — Значить, у животе.

— Ну-да... Ну, і впотребляеть какиїсь порошки, на подобіє как ето буваеть бирталетовая соль... Пив і я їх... Не по моїй нормальності... Какиїсь такиї... хто їх зна...

— Невдовлетворительниї? — підсказує Семененко.

— Да-да... Та й на вид... какиїсь чудниї... От я покажу.

І, не дивлячись на свій високий чин, Сидір Іванич охоче встає і знов іде в канцелярію. В казармі піднімається шепотіння. Вже навіть з дальніх койок підводяться салдацькі постаті й накидаються на Семененка, який, високо піднявши брови, з одчаєм виправдується й навіть присягається, що він невинний й що йому самому в печінках уже сидить фельдфебелева хороба й балачки його.

— Хиба ж мені самому приятно слухать, як він тут базікає? — часто озираючись на двері, палким, задушевним шопотом говорить він. — Чудаки, їй-Богу! Сам спать хочу, як заклятий, так що ж маю делать? Не прожену ж його?

— „Не прожену“, — злістно шипить худий Завірюха, — проженеш, не проженеш, а не зачіпай, от що!... „Горчицю

добре… З горчицею своею… Анахеми! Вночі спав не більше, як три часа, тепер цей пузатий чорт не дає спать, а там у лагері…

— А от ще як почньоть історію свою читать… — з похмурою погрозою бовкає Мотузок, — тоді спатимеш уже…

— Он еще свої миндалі будет показивал, — дивлячись в вікно, сумно-задумливо додає Кржтузський. — Жеби його з тими мендалями й хоробами чорти взяли од нас… Така…

— А знаете що? — раптом жваво перебивае його Семененко. — Давайте його в третій звод справимо! Хай свою історію читае! Ій-Богу! А там Мандрикін, його секретарь…

— Справиш… — безнадійно говорить Мотузок. — Як догадається, так ще й нахватаєш.

— Тш-ш! — шипить Семененко і дивиться на двері канцелярії, з яких зараз же виходить „фітьфебиль“.

— От… — протягуючи йому загорнуті в білий папір порошки, завдоволено посміхається Сидір Іванич. — Ета самая… чепуха.

Семененко обережно розгортуе один порошок, з нахмуреним, серйозно-критичним виглядом оглядає його, навіть підносить до носу й нюхає і, вертаючи, з зневагою говорить:

— Конешно чепуха… Разлі они що помогуть? Зразу видко…

— Хе-хе-хе! — сміється Сидір Іванич і, сідаючи на койку, починає оповідати, як він се саме виясняв баришні, і як та „по недоразуменію ума своєго“ не хотіла навіть і слухать його. З баришні він непомітно переходить на Мальчевського, на Суханова, з Суханова на рипматіз, з рипматізу на нефлюєнцію, на мігрень, мурченіе, бубон і т. и., і т. и. Салдатам стає, видко, аж млосно, але Семененко хитає головою, підтакує і, помітно, щось напружено думає.

— Полковник говорять: „Ти, Кравченко, мнімий господін і больше нічево! — іронично всміхається Сидір Іванич. — Усьо тебе толькі приставляється“. Виходить, що я здоровий чоловік, а толькі видумую всьо. „З безделія, говорять, усьо тето. Водки не пеш, до баб жонка не пущаєть, от і забавляєшся“. Очинь прикрасное разсужденіє!... Да-а, — вітхає він. — Хороший мнімий, када тето... не знаєш, де тебе подеться од страданія... „Мнімий господін“... Хе!... Када б йому такое приключеніє болестей, дак і он би сделався мнімим... Мнімий!... Вчорась...

— І, скажіть на милость, давно тето вже у вас? — мягко перебиває його Семененко, пильно й з самим уважним чеканням дивлячись йому в лице.

— Е! — сумно хитає головою Сидір Іванич. — Давно вже страдаю... Ще как той... ще как з походов прийшов. Десь верно простудився на Шипке, от і пойшло...

— А в якому то місяці записано це в історії у вас? Я слихав, толькі забился вже... Кажетця... хм... — пригадує Семененко, похмуривши брови, — кажетця... право, вабился...

Сидір Іванич теж починає пригадувати, але на диво й він не може твердо сказати, в якому саме місяці.

— Хм... От так штука! — здивовано говорить він. — Как же це так?!... Невжелі я не записав? Та не можеть же тетого буть! Мандрикін! Мандри-и-кін!! — голосно, на всю роту гукає він. Хто справді заснув, злякано прокидається, вхоплюється з койки й заспаними, напруженими очима дивиться навкруги. В сусідньому й навіть у перших взводах теж прокидаються від сього різкого, голосного крику й непорозуміло питаються одне в одного причини.

— Мандрикін!! — ще голосніше гукає Сидір Іванич. Он, авахема, крепко спить. Пойди розбуди його! — звертається він до Семененка. Той весело кидає „слушаю“, охоче

вストрибує з койки і біжить у сусідній взвод. Унтер взводу й де-хто з салдатів зустрівають його з сонними, стурбованими пиками.

— Шо там такоє?

— Мандрикіна кличе, — всміхається Семененко.

— Для чого?

— Хто його зна... Кажись історію читать буде...

Мандрикіна, що уявляє ніби спить, наче вихором підкидає на койці.

— Как!? — визвіряється він на Семененка. — Как ты сказал сейчас?

Історію чит..

— Історію?? Ну, брат, его уж смейошся!... Нікакой такой історії я чітать не буду! Слишь?! Так ти йому, німому чорту, і скажі. Во! А єжелі он єще слово мнє скажет, дак я йому так вот і заєду по харє! Какая такая історія может бить тєпєр? Я спать хочу! Історія!... Человєк спать должен. Мнє ежелі час одін не доспать, дак я совсєм больной. А я цельную ноч-то не спал... Смєйошся, брат!

— Та мінє шо? — зтискує з усмішкою плечима Семененко. — Я йому так і скажу...

Чути важку, поважну ходу фельдфебеля. Мандрикін хутко лягає знов на подушку й удає, що спить. Хто лежав, розплющивши очі, зразу закриває їх і починає сопти носом; хто не лежав — або сідає рівніше, або встає.

— А Мандрикін спить? — входячи й озираючись, питає Сидір Іванич.

— Так точно! — одповідає унтер.

— Хм... А ну-ка, розбуди його... на минутку...

По лиці йому видно, що він пильно, напружено щось пригадує.

Унтер повертається, здержує на губах усмішку й починає торсати Мандрикіна. Той, як дерево, качається від його штовханами, але й оком не кліпне.

— Спить, Сидір Іванич! — повертаючись до сього, говорить унтер.

— А ти той... почуствительней... Дело важное...

Унтер повертається й починає знов ще дужче торсати Мандрикіним. Той знов хитається на всі боки, як одубілий, але далі не видержує, розплющує очі й питає:

— Ну, чево?

— Встань, Сидір Іванич чевось кличуть, — кусаючи губи, говорить унтер. Мандрикін вяло встає, ліниво підходить до фельдфебеля і, чухаючись у голову, говорить з ніяковою посмішкою:

— Спать больно хочется, Сідор Іванич!

Але Сидір Іванич навіть не чує.

— От шо, Мандрикін, — заклопотано звертається він до його. — Ти не помниш, у каком тето месці ми писали про мою болесть... В тетой... в історії?

— Про болесть? — перепитує Мандрикін і закида очі на стелю. — Про болесть?... Ето будет, Сідор Іванич, в том самом месте... е... е... как турок на пушке верхом с гори поехал.

І він сміливо, але й пильно якось дивиться в вічі фельдфебелеві.

— Турок?... — думає Сидір Іванич. — Ну, шо ти!... Нет!...

— Верное слово, Сідор Іванич!

— Е!... говори!... Не! нада пошукать! — рішуче хитає він головою й поспішно йде в канцелярію. Мандрикін ще якийсь час мовчки, мов застигши, дивиться йому вслід, потім повертається до товаришів, хита головою й говорить:

— Вот пьос! Я думал, поверіт, — нет, ідол, не поверіт! Думал, скажу, дак отцепітся, а он вот... что... Вот пьос...

Ну, уж ето шаліш, пузатий чорт, не стану тебє іскать-то! Ето уж смєйошся, брат! Нам спать полагается.

Унтер не слухає його й понуро дивиться в розчинене вікно, в яке мягко, свіжо віє весняний хороший вітрець. Там далеко десь зеленіє вже щось, розцвітає і так дуже, так солодко манить у поле, на волю. А в кутку хтось так приваблююче хропе, так смачно виробляє носом „харр-фю-ю! харр-фю-ю!“ Унтерові, видно, тоскно, нудно; десь хочеться схилити голову на подушку, підкласти під щоку зморену руку й тихо-тихо заснути.

— Мандрикін!! — вмить гулко несеться з канцелярії.

Дехто аж здригується, поспішно скидає з голови шинелю й дивиться перед собою.

— Чтоб тебя разорвало, собака! — бурмоче Мандрикін, не рухаючись з місця.

— Іди, кличе... що ж сидиш? — хитає головою на канцелярію унтер.

— Не пойду!

Унтер мовчки, здивовано дивиться на Мандрикіна, який посвистуючи дивиться у вікно.

— Да іді! — чується з якоїсь койки. — А то сюда прійдьот і нікому спать не даст...

— Мандрикін!!

— А чтоб ти подавілся, ірод проклятий! — зривається з місця Мандрикін і злістно ступає до канцелярії. Але в цю хвилину на зустріч йому виходить як-раз Сидір Іванич з довгими аркушами паперу в руках і з окулярами знову на носі.

— А видіш — нема коло турка! — говорить він, забачивши Мандрикіна. — На, посмотри... Он міне говоріть!... — Сидір Іванич дає йому частину аркушів, а сам з другою підходить до койок, сіда на одну й почина любовно перегортати аркуші за аркушем. І йому приходить думка, що я-

не-як, а він таки добре зробив, що почав писати історію свого полка. От і про болість можна докладно дознатись, і від начальства, й від салдат — повага. Сам полковий командір, заставши його за писанням історії, прочитав початок, усміхнувся і, поляскавши Сидора Іванича по плечах, сказав:

— Молодчіна Кравченко! Валяй, брат, валяй! Полковим історіком будеш!

Поки Мандрикін розшукує „турка", Сидір Іванич спершу про себе, а потім так, щоб і другим чути було, починає читати!

— „Історія N-скаго полка або как ми ходілі на турков во время Шипки" *).

„Спервоначала, када нам обявили про войну, я був ще тада простим салдатом, бо тада служили не так как тепер ето чотирі, або три года, а двадцять пять лет, і я не заслужил іщо фітьфебеля, которую должность я получіл вже посля. Када нас повезли у поход, я сильно став скучать по глупості ума своего за местопроживанієм детства своего і за родителями, но как салдату скучать не полагаетця, то я й перестав делать чепуху".

---

*) Мушу дати коротеньке пояснення. Мандрикін за часи свого секретарства не насмілювався не то що словом, але й одною літерою змінити проказане автором, Сидором Іваничем. Правда, він це впочатку одважувався робити, але коли Сидір Іванич звернув його увагу на свої авторські права, підкріпивши їх обіцянкою „вимазать йому всю морду чорнилом", як тільки він ще хоч раз повторить свої намагання, — Мандрикін схаменувся і потім до літери вже записував кожне слово Сидора Івановича. Певна річ, що я з свого боку тим паче стою за недоторканість творів без згоди автора. Тому, читаючи сю „Історію N-скаго полка і т. и.", читачі можуть читати її з такою ж увагою, як би рука самого Сидора Іванича записувала його думки на папір

Сидір Іванич дивиться через окуляри на слухачів, які похмуро дивляться на його, і широко, радісно посміхаєтьса. Коли його погляд зупиняється на кому-небудь, той кривоспівчуваюче хмикає й тікає очима куди-небудь у куток. Сидір Іванич перегортає аркуш і десь із середини знов читає:

— ...„По случаю зімнього времня у мінє порвались сапоги, коториї я поручив ротному сапожнику Гавриїлу Гусаку подчинить. А сам с прискорбієм ходив у однєх валянках. А тут турки почали атакувать нас стрільбою, і када Гусак подчинял сапоги, бомба окончательно оторвала йому ногу. Всьо таки он болєє не мог сапогов подчіднять і пропал мой завдаток цєною 35 коп. А кругом усьо гори і дробний лєс...“

— Так ето й той... і проходив у валянках... — підіймаючи голову, всміхається Сидір Іванич. Унтер хоче щось сказати, але Мандрикін перебиває його й говорить:

— Да, вєрно, Сідор Іванич, возле турка нєт... Должно в другом мєстє.

— Ага! — скрикує Сидір Іванич. — А я тобі говорив... Десь тут... Нà, пошукай...

Починається розшукування. В кутку вже стихло солодке „хар-фю-ю“, за те чути такі згуки, ніби хто студить гарячий борщ; потім хтось плямкає губами, ніби вже їсть; а инчий бурмоче щось, і знов „пху!... пху!“... Чути, хтось одчиняє двері в казарму й не по-салдацьки ступає по підлозі. Всі підводяться й чекаюче дивляться в прохід. Зявляється коротенька, товстенька постать підпоручика Козявки. Картуз йому одсунутий трохи назад, пухкі, як дві підсмажені пампушки, щоки грають румянцем; чорні, широко розставлені оченятка бігають прудко й весело.

— А! кавалєри!... Здрастуйте! — кидає він.

— Здрав… желай… вашш… благородь!…— не в лад одповідають йому Сидір Іванич і слухачі…

— А командіра не було, Кравченко?

— Нікак нет! — спокійно й рівно, без звичайної салдацької поспішности й напруження відмовляє Сидір Іванич.

— Хм… Странно!… Странно, странно…— покручуючись на каблуках, крутить задумливо вуса Козявка. — Потім повертаючись до них і дивлячись на аркуші, питає!

— А ви что тут… чітаєте?

— Так точно… Немножко ето історію мою…— всміхаючись, гладить рукою аркуша Сидір Іванич. Як скромний автор, він завжди трохи конфузився перед чужими людьми.

— А-а!— протягує Козявка, і в лиці йому пробігає щось веселе й жартовливе, але воно зараз же закривається пильною серйозністю й повагою.

— Подвігается? О чем уже теперь пішете?

— О схожденії уже з самой Шипки, — кротко якось одповідає Сидір Іванич. — Только ето ми тепер про болєсть мою пишем, то-єсть шукаєм, де ето написано…

— Ага!… Ну, а „болєсть“… как?… Мігрень єсть, не прошла?

— Єсть, — сумно всміхається Сидір Іванич. — Де ж їй пройти! Усьо ето всьо-возможноє… І мурченіє…

— Хм… плохо, значіт… — серйозно дивиться на його Козявка. — Лєчіться нужно…

Сидір Іванич махає рукою.

— Нє помагаєт?

Сидір Іванич одверта трохи голову, дивиться задумливо у вікно й говорить?

— Де ж оно поможеть, когда той… у точності ніхто не можеть болєсть мою опридєлить… Один так, другой сяк…

— Д-да, ето… не хорошо…— ще серьозніше й пильніше дивиться на його підпоручик. — Но неужелі нікто не

может... определіть?... Странно! Мне кажется, ето такая болезнь, что і я даже, хотя я і не врач, могу определіть... Прізнакі, напрімер, такіє всьо... Мігрень в глазах, журчеміє... Довольно распространенная болезнь... І не шуточная... серйозная болезнь... Знаєшь, чем ти болен?

Сидорові Йваничу холоне в серці й він боязко питає:

— Чим?

Козявка ще раз озирає його з ніг до голови, пильно-уважно дивиться в лице й говорить:

— Ну, конечно... хм... Знаеш, у тебя, брат, самая настоящая... ко-смо-графія!

Сидір Іванич блідніє. Очі йому злякано дивляться на Козявку; холод з грудей проходить по животі, по ногах і наче наливає їх оливом. Але він усе-таки криво всміхається і не зовсім довіряючи, гадаючи, що той жартує, нерішуче говорить:

— А може... ви той... може ви ошибаєтесь, ваше благородіє? Потому, как я сібе імею на заміченіє...

— Твої „заміченія“ — ерунда!... Ето самая настоящая космографія, і прі том в довольно острой форме... Можеш веріть, можеш не веріть, ето для меня всьо равно... Но я би тебе не советовал шутіть с ней... Болезнь серйозная...

Козявка раптом, ніби щось побачивши в вікні, одвертається, закусює губи й починає пильно дивитись на двір. Сидір Іванич дрiжачою рукою тре лоб і дивиться на його. Салдати перезираються, але не знають, як держати себе, й нудливо дивляться на койки.

— І, говорите, очинь сурйозная тето болєсть? — нарешті питає Сидір Іванич.

— Ну, разумеется, — не повертаючись, одмовляє Козявка. — Космографія!... Хм... Ето не шутка!...

Сидір Іванич дивиться на салдат, втягує в себе губи і хитаючи головою, говорить!

— От вам!...

Потім хутко ввертається до офицера й питає:

— Ваше благородіє! Ну, а от... примерно сказать, я горчицю хочу впотреблять... Од живота... Как она против... с... скомографії?

— Горчіцу, — озираючись, зі страхом скрикує „благородіє,— Боже сохрані! Ето — смерть!... Кто ето тебє сказал? Ето смеялся кто-то!... Нікакіх горчіц!

— Ну, а какиі ж... тето... лікарства?

— Какія?... Хм... Я, відішь, сам тебе не могу сказать. Ето уж пусть врач говоріт... Ти к врачу обратісь... Главное определіть болєзнь... А горчіцу, Боже сохрані... Плюнь тому в морду, кто ето сказал тебе... Ну, мнє некогда... Прощайте, кавалери!

— Щасливого путі, ваше благородіє!

Козявка хутко одвертається й, кусаючи губи, виходить, а Сидір Іванич починає збентежено ходити по казармі, то гірко, то непорозуміло всміхаючись, і голосно стукає каблуками по підлозі. Мандрикін та инчі, слухаючи, потиху лягають на койки й замірають. Сидір Іванич ходить, ходить, потім раптом повертається й рішуче йде в канцелярію за свою перегородку. Схопивши з столу аркуш паперу з „рецептом“, він, грізно похмуривши брови, йде в четвертий взвод і голосно кричить:

— Семененко!

Де-хто здригується, підводиться, але Семененко не рушиться.

— Ти?... Дохтор паршивий,— підходячи до койки, штовха його Сидір Іванич кулаком в бік. Семененко щось мурчить, розплющує очі й, забачивши фельдфебеля, схоплюється й сідає на ліжку. Одна щока йому червона від лежання і скудовчений вус заліз аж у рот.

— Слушаю... — бурмоче він.

— „Слушаю“... Халера! Ти що ж ето надсмешки строїть задумав із мною,— злістно питається Сидір Іванич, бючи рукою по папері. — Га?... Какиї такиї могу́ть бить горчиці против с... мос... москографії? Га? Я тебе спрашую, какиї могу́ть бить надсмешки з начальником?!... Що ти з мальчиком у іграшки войшов, ілі що?... „Горчиця против живота“... Халера американська!... От как дам тібе в паскудну твою морду, так будеть горчиця...

Семененко нічого не розуміє: діється щось погане, а що — не відомо. Здається, радив од щирого серця, а виходить щось не так.

— Спать толькі, іроди! Я вам покажу спать!... Я вам дам!...

Сидір Іванич озирається, бачить долі біля койки чийсь пояс і вмент звіріє:

— Зводний!... Зводний!...

Більша частина салдат схоплюється, протирає очі, сопе і злякано дивиться на „фітьфебеля“. Взводний, унтерофіцер Мозоль, зстрибує з ліжка і з заспаним лицем біжить до його.

— Тето що такоє?? — грізно простяга до пояса руку, і дивлячись на унтера, шипить Сидір Іванич. — Я тібе спрашую, по какой надобності, по каким таким чиркулярам полагається поясам под койками валяться? Чия то обязанность за порядком смотреть? Га?

— Вєрно упав нечаянно з койки... — бормоче взводний.

— Упав?!... Я тібє...

І вмить наче хто заліпив Сидору Іваночу рота. Він прикладa до живота руку, широко розплющує очі й, замерши ввесь, до чогось прислухається. Всі напружено, не ворохнувши, слідкують за ним. Стає тихо-тихо...

— От... вона... ета... самая... с... москографія! — тихо говорить Сидір Іванич, сідаючи безсило на койку. Погляд

його падає на пояс, він хита на нього головою до унтера й слабим, болісним голосом говорить:

— Подніми... Спильчивий я очинь у нервах своїх. А ето от... і той... і вредно виходить... Так ето минє как загурчить і мленіє какоєсь... ето... всьовозможноє...

Він якусь хвилину мовчить, оддихаючи, потім звертається до трохи заспокоєного Семененка й гірко, безнадійно каже:

— Виходить, делішки-то совсьом погані... Виходить, у мене не рипматіз і не нефлюєнція, а той... а тета самая... моско... графія.

— О?! — злякано підніма брови Семененко. — Та не може буть?!

— Подпоручик Казявка опридєлив... То, говорить, ето усьо ошибочно тібє опридєляли твою болєсть, а она просто москографія.. От!... А я, кажись, і в історії записав, що рипматіз... Мандрикін!!

Але, не чекаючи вже Мандрикіна, він сам устає і йде в третій взвод. Зачувши його гукання, Мандрикін скажено схоплюється, бє себе в груди і з ненавистю кричить:

— Вот убєй меня Бог, єслі я єво не задушу собаку, мучітеля... Покою нет от толстой шкури... Только...

У дверях зявляється товста, здорова постать „шкури“ і з рукою на череві підходить до порожньої койки, на якій лежать зложені аркуші забутої „історії“. Гіркий, болісний вираз не зходить йому з лиця.

— От видіш, Мандрикін, — говорить він слабим голосом, — ми записали тут, що рипматіз, а виходить совсьом другоє... ета самая москографія... Нада, брат, переписать. Ніззя... Пошукай пожалуста...

— Я, Сідор Іванич, не могу, — похмуро бовкає Мандрикін, бігаючи по казармі. — С трех часов на стрєльбє... Істо-

мілся... А тепер в лагерє, работи много... Нам спать послє обєда полагається.

Сидір Іванич зиркає на його, червоніє, але нічого не каже й тільки пильно дивиться в аркуші. Унтер потупляє голову, салдати поглядають то на Мандрикіна, то на фельдфебеля.

— Та-ак... Ха-ра-шо-о!... — втягуючи в себе губи, протягує Сидір Іванич. — Очинь... пе-ре-кра-асно... Що ж... полагається, так полагається...

Він потиху складає аркуші, вирівнює їх і мовчки йде в канцелярію. В взводі підіймається палке шепотіння: хто докоряє Мандрикіну, що він своїм вередуванням викличе чипляння „мнімої шкури“ на весь взвод, де-хто лає самого Сидора Іванича, де-хто ж сміється й, солодко позіхаючи, укладається знову спати. Мандрикін завзято сперечається, бє себе в груди й присягається, що „мнімий“ витягнув уже з його жили, і довше він не має сили терпіти. Хай його садовлять „під арест“, хай віддають „під суд“, а він більше не буде секретарювати у „собаки“.

В четвертім взводі раптом чується голосна, злістна балачка Сидора Йванича: чути — лає когось. Крик стає дужчий, потім чути якусь команду, тихо, далі знов команда і тупання багатьох ніг. В дверях грізно зявляється Сидір Іванич.

— Вставать!... — кричить він голосно. — Одєватця! В лагері! — Мандрикіну, видно, хочеться сказати, що рано ще, є наказ у три години виходити з казарми, але він зиркає на червоне, зле обличча фельдфебеля й мовчки почина натягати мундира. Всі теж мовчки встають, будять тих, що сплять, і одягаються. Хутко чується фельдфебелів крик у другім і першім взводі, чується його лайка, команда, вигукування.

— Тольки й знаєте спать... — сопучи, проходить він у канцелярію. — „Полагаєтця"... З ними как з людьми, а они тібє „полагаєтця"... Скоро мінє!.. Стройсь!.. Чого там копаєтесь?

Сон, тишу — як злизало з казарми. Дзвін лопат, сокир, крик унтерів, шепотіння й злістне, похмуре бурмотіння крізь зуби рядових, шарудіння ніг... Вистроїлись..

Сидір Іванич обходить, пильно озирає кожного, а надто Мандрикіна, дає команду, і рота, стукаючи чобітьми, подзенькуючи лопатами й сокирами, з шумом виходить з казарми.

Сидір Іванич обходить порожні взводи, кидає оком на дневальних і йде в канцелярію...

Настає тиша. На стіні цокає годинник і нудно-нудно так вимовляє: „ось-так! ось так!" Сидір Іванич довго стоїть біля вікна й задумливо-сумно дивиться на двір; потім, зітхнувши, йде за перегородку, сіда на ліжко біля столика й почина передивлятись шклянки й пляшечки з лікарствами. А на губах йому стоїть гірка, іронична посмішка й иноді ледве чутно вирivається з них:

— Мнімий...

ЗМІСТ.

стор.
Від Видавництва 5
1. Краса і Сила 7
2. Заручини 66
3. Біля машини 124
4. Контрасти 154
5. Антрепреньор Гаркун-Задунайський 188
6. „Мнімий господін“ 236

Відень, Друкарня Ігн. Штайнмана, т. з о. п.

Т-во „ДЗВІН“ у Києві

випустило в 1919 році такі

твори В. Винниченка:

Том I. **Краса і сила** та инші оповідання.

Том II. **Голота** й инші оповідання.

Том III. **Боротьба** й инші оповідання.

Том IV. **Кузь та Грицунь** і инші оповідання.

Том V. **Історія Якимового будинку** й инші оповідання.

Том VI. **Рівновага.** (Роман з життя еміґрантів.)

Том VII. **По-Свій.** (Повість.)

Том VIII. **Божки.** (Продовження повісти „По-Свій“.)

Том IX. **Босяк** і инші оповідання.

Том X. **Хочу** й инші оповідання.

Том XI. **Записки Кирпатого Мефістофеля** й инші оповідання.

Том XII. **Олаф Стефензон** і инші оповідання.

Том XIII. **Молода кров** і инші песи.

Том XIV. **Брехня** й инші песи.

Том XV. **Панна Мара** й инші песи.

Головний склад Товариства „ДЗВІН“ у Києві,
Бесарабська площа Ч. 2.

ПЕРЕВЕРЕНО
С/Ф. 1937
В-6714/1

Товариство „Дзвін“

має контору і головний склад видань у Київі
Бесарабська площа число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників для продажу, шкіл та бібліотек, має звернутись з замовленнями по такій адресі:
Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство **„Дзвін.“**

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових інституцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл. Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і знавців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.
Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).
Пересилка на рахунок покупця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Київі

має до продажу всі українські книжки, які вийшли і виходять на Україні і за кордоном. При книгарні постійна вистава нової літератури. Замовлення виконуються негайно.
Адреса книгарні:
Київ, В. Володимирська ул. ч. 48, Книгарня Т-ва **„Дзвін.“**

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

має на складі всі видання **„Дзвону“** і **„Української Школи“** і є головним складом для Слобідської України.
Книгарня **„Дзвін“** у Харкові має в продажу всі українські книжки, які виходять на Україні і за кордоном.
Всі підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержувати з Харківської книгарні **„Дзвін.“**
Замовлення виконуються негайно.

Адреса:
Харків, Петровський пров. 18, Українська книгарня **„Дзвін“**.

Ціна 15 Гривен.

74345

В6714/1

В 6.714
1

В. ВИННИЧЕНКО

ТОМ
I

КРАСА І СИЛА